

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова

Дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасы
Кафедра всемирной истории и социально-политических дисциплин

**«ҚАЗАҚТАРДЫҢ РУХАНИ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ
ТУРАЛЫ БІЛІМДІ ЗЕРТТЕУ МЕН
НАСИХАТТАУДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ»**

тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн-конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

14 қазан 2021 ж.

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической
онлайн-конференции

**«ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ИЗУЧЕНИИ
И ПРОПАГАНДЕ ЗНАНИЙ
О ДУХОВНЫХ СВЯТЫНЯХ КАЗАХОВ»**

14 октября 2021 г.

Орал - Уральск

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасы

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Кафедра всемирной истории и социально-политических дисциплин

**«ҚАЗАҚТАРДЫҢ РУХАНИ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ
ТУРАЛЫ БІЛІМДІ ЗЕРТТЕУ МЕН НАСИХАТТАУДАҒЫ
ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ»
тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

14 қазан 2021ж.

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической
онлайн конференции
**«ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО
В ИЗУЧЕНИИ И ПРОПАГАНДЕ ЗНАНИЙ
О ДУХОВНЫХ СВЯТЫНЯХ КАЗАХОВ»**

14 октября 2021г.

Орал - Уральск

ӘОЖ / УДК 94(574)
КБЖ/ ББК 63.3(5Каз)
Қ 14

Жалпы редакциясы/ Общая редакция:

Нурғалиева А.М. - т.ғ.д., М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының доценті

Әмен А.Ж. – магистр, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Калиева Ж.А. – магистр, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің дүниежүзілік тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының оқытушысы

Қ 14 Қазақтардың рухани қасиетті орындары туралы білімді зерттеу мен насихаттаудағы трансшекаралық ынтымақтастық = Приграничное сотрудничество в изучении и пропаганде знаний о духовных святынях казахов: хал. ғыл.-тәж. конф. мат. = мат. меж. науч.-практ. конф. – Орал: М.Өтемісов атын. БҚМУ РБО, 2021. - 189 б.

БҚУ-нің бір топ зерттеушілері «Таяу шетелдегі қазақтардың рухани қасиетті орындары (Батыс Қазақстанмен шекаралас Ресей Федерациясының аймақтары мысалында)» жобасымен айналысуда. Конференция материалдарының жинағына осы тақырып аясында жазылған мақалалар жинақталған.

Группа исследователей ЗКУ ведет работу над проектом «Духовные святыни казахов ближнего зарубежья (на примере приграничных с Западным Казахстаном областей РФ)».

В сборник материалов конференции включены статьи по данной теме.

**ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ**

УДК 910.1 (574/410)

**СОВМЕСТНАЯ РАБОТА НАУЧНЫХ СООБЩЕСТВ И
ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ КАЗАХСТАНА И
РОССИИ ПО СОЗДАНИЮ КУЛЬТУРНО-
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЯСА СВЯТЫНЬ КАЗАХСКОГО
НАРОДА**

Нургалиева А.М.

д.и.н., доцент ЗКУ им.М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан

E-mail: agilan2009@rambler.ru

Группа исследователей ЗКУ ведет работу над проектом «Духовные святыни казахов ближнего зарубежья (на примере приграничных с Западным Казахстаном областей РФ)».

Целью исследования является поиск и изучение сакральных объектов, значимых мест, связанных с историческими личностями за рубежом для внесения вклада в создание культурно-географического пояса святынь казахского народа.

Отмечу, что мы начали работу не на пустом месте. Ученые и краеведы нашей ЗКО под руководством профессора М.Н. Сдыкова занимались изучением культурного наследия казахов Астраханской, Волгоградской, Оренбургской, Самарской и Саратовской областей. Ими проводились ознакомительные экспедиции, по итогам которых в 2012 году была издана монография [5] и ряд научных статей.

Результаты наших исследований внесут вклад в развитие научного направления «Духовные святыни Казахстана. Сакральная география Казахстана» и, прежде всего в его новое направление, связанное с поиском и изучением значимых мест,

связанных с историческими личностями и местами памяти за рубежом.

Первостепенное значение имеет понимание не столько материальной, вещественной стороны памятников, но, прежде всего, – духовных практик, связанных с сакральной сутью святых мест, мест паломничества и поклонения как символической защиты, источника сохранения исторической памяти народа.

На основе изучения литературы и полевых исследований нами были написаны и сданы в печать 5 статей: «Ресей Федерациясының Астрахань және Орынбор облыстары қазақтарының киелі (қасиетті) жерлері және солармен байланысты коммеморативтік тәжірибелері», «Духовные святыни астраханских казахов и коммеморативные практики», «Sacred places of the Orenburg Kazakhs», «Казахские традиционные загадки как отражение этнического менталитета», «Места памяти ближнего зарубежья, связанные с Курмангазы Сагырбайулы». Последняя и перечисленных статья была опубликована в журнале «Отан тарихы» [6].

Наша группа ставит перед собой задачи не только сбора информации о сакральных объектах, но и ее научный анализ.

Первой задачей является изучение процессов мемориализации значимых для казахов мест, которые они наделяют элементами святости. Нашу исследовательскую группу интересует, прежде всего, изучение духовных практик (форм коммеморации), связанных с сакральной сутью святых мест, мест паломничества и поклонения как символической защиты, источника сохранения исторической памяти народа. Коммеморация – это способ передачи и сохранение в общественном сознании памяти о прошлом. Смысл коммеморативных практик заключается в реанимации в настоящем значимых для этноса воспоминаний как средства его консолидации. «Вспоминается» то, что кажется важным с позиций настоящего.

Так, на холме у реки Баузда Новоорского района Оренбургской области Новоорского района Оренбургской области в честь 60-летия Великого праздника Победы установлен тройной памятник: народному герою борьбы с

джунгарами Естекбай-батыру, Герою Советского Союза Уразаку Акбауову (1908–1986), полному кавалеру орденов солдатской славы Бахтубаю Шушаеву (1916–1980). Теперь ежегодно торжественные мероприятия в честь победы советского народа в Великой отечественной войне проводятся у этого мемориала. Места захоронения великих сынов казахского народа Бокей-хана и Курмангазы Сагырбаева окружены особой символической аурой и там возведены величественные мавзолеи.

Строительство мавзолеев Бокей-хана, Курмангазы, памятного знака в честь народного героя борьбы с джунгарами Естекбай-батыра, а также установление памятника основоположнику казахской музыкальной культуры в Астрахани, наименование улиц в честь деятелей казахской культуры следует рассматривать как расширение знакового культурного пространства.

Отметим, что определяющую роль в процессах мемориализации, создания и популяризации «мест памяти» казахов в Российском приграничье играют представители политической и культурной элиты, органов власти. Именно по их инициативе или при активной поддержке проводятся акты коммеморации: устанавливаются памятники, проводятся торжества в честь людей или событий, праздники, фестивали, произносятся похвальные слова. Они справедливо считают, что объекты культурного наследия необходимы для формирования исторической памяти и нравственного самосознания, прежде всего молодежи.

Большую работу по внесению вклада в создание культурно-географического пояса святынь казахского народа в российско-казахстанском пограничье вносят члены этнокультурных объединений казахов. Анализ этой работы является второй задачей нашей исследовательской группы.

По нашим наблюдениям наиболее активно и плодотворно в этом направлении работает Астраханское казахское общество культуры и языка «Жолдастык». Члены этого общества неустанно ведут разностороннюю просветительскую работу, участвуют в организации и проведении фестивалей, концертов памяти Курмангазы Сагырбаева, музыкальных конкурсов

исполнителей казахской музыки и других культурных мероприятий, связанных с традициями, обычаями и фольклором казахского народа. Не случайно на встрече с делегацией Астраханской области, возглавляемой губернатором области Игорем Бабушкиным, побывавшей на приеме у Президента РК К.К. Токаева, он высказал признательность администрации и жителям региона за увековечение на астраханской земле памяти Букей-хана, Курмангазы, Дины Нурпеисовой и других великих сыновей и дочерей казахского народа. Об этом рассказал бывший на этом приеме Председатель совета Астраханской региональной общественной организаций Казахской культуры «Жолдастык», доктор экономических наук, профессор, директор Института Экономики Астраханского государственного технического университета Равиль Каримович Арыкбаев.

Настоящими энтузиастами являются работники Межгосударственного Культурного центра имени Курмангазы Сагырбаева в с. Алтынжар во главе с Анией Мустафаевной Макабаевой – заведующей музея ГБУК АО «Астраханский музей – заповедник» филиал «Музей Курмангазы Сагырбаева».

За общественный вклад в сохранение и развитие казахской культуры и разностороннюю просветительскую работу премией Губернатора Астраханской области имени Курмангазы Сагырбаева награждаются общественные деятели, деятели культуры и журналисты. Среди награжденных есть имена не только этнических казахов. В разные годы этой премии удостоивались Канат Шантимиров, Никита Искаков, Нина Куликова, Кубаш Батрашев, а также ансамбль казахской музыки «Самал» и писатель Геннадий Васильев.

Писатель Геннадий Васильев был также лауреатом литературной премии имени Мажлиса Утежанова, почетной награды, учрежденной в 2010 году администрацией МО «Володарский район» по предложению Астраханского отделения Союза писателей России. Эта премия ежегодно присуждается профессиональным астраханским литераторам и самодеятельным поэтам и прозаикам – жителям Володарского района. Мажлис Утежанов – поэт-песенник, журналист, много сделавший для

пропаганды казахской культуры, языка и традиций среди своих земляков.

Геннадий Павлович Васильев активно сотрудничал с Астраханским фондом развития казахской культуры. В 2012 году к 190-летию со дня рождения Курмангазы Сагырбаева в государственном казахском издательстве «Аударма» при спонсорской помощи главы Фонда развития казахской культуры, известного астраханского бизнесмена Никиты Исакова вышло второе специальное билингвальное издание книги астраханца Геннадия Васильева «Сары-арка» («Золотая степь»), посвященной жизни и судьбе великого сына казахского народа [2]. Сам писатель в признательность отмечал и большую консультативную помощь со стороны Н.С. Исакова, которая помогла ему лучше разобраться в таких сложных вопросах, как ментальность народа, культура, быт. Большую помощь при написании его последней книги, историко-художественного романа о другом великом сыне казахского народа «Тернистый путь Букей-Хана» [3] ему оказали: доктор исторических наук, тогдашний проректор ЗКГУ Абельсеит Капизович Мухтар, поделившийся обширнейшим материалом о Букеевском ханстве, директор областного архива Вячеслав Анатольевич Инночкин, директор Западно-Казахстанского историко-краеведческого музея Абил Тауфикивич Жоломанов, писатель-краевед Жайсан Акбай.

Обе книги писателя, выбравшего для себя главной тему казахского национального начала используются при работе, в первую очередь, с казахской молодежью, помогая создавать «ретроспективное видение исторического прошлого придает историческим событиям новые смыслы» [1, с.10].

Активно в актах коммеморации используется также книга астраханского писателя Хайдара Ирмуратова «Чародей», которая была впервые выпущена в алмаатинском издательстве «Жалын» в 1976 году, а в 2010 году переиздана в России по инициативе Астраханского общества казахской культуры и языка «Жолдастык» [4].

Мы надеемся, что наше совместная работа научных сообществ и общественных объединений Казахстана и России по

созданию культурно-географического пояса святынь казахского народа послужит элементом при создании полноценной сакральной географии казахского народа. А просветительская работа с входящими в этот пояс сакральными местами внесут свой вклад в формирование исторической памяти и нравственного самосознания, прежде всего молодежи.

Литература:

1. Булыгина Т. А. Модели исторической памяти и изучение локуса в исторической науке // Гуманитарные и юридические исследования. – 2017. – № 1. С.8–12
2. Васильев Г. Сары-Арка (Золотая степь). – Астана: Аударма, 2012. – 360 с.
3. Васильев Г. П. Тернистый путь Букей-хана. – Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2013. – 400 с.
4. Ирмуратов Х. Чародей. Повесть о Курмангазы Сагырбаеве. – Астрахань. 2010 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://astra.volgainet.ru/charodey>. Форматы pdf, docx, rar-архив.
5. Культурное наследие казахов в российском пограничье (памятники истории и культуры Астраханской, Волгоградской, Оренбургской, Самарской и Саратовской областей) / Под ред. М.Н. Сдыкова. Уральск: ЗКОФ науки и образования «Акжол», 2012
6. Нургалиева А.М. Места памяти ближнего зарубежья, связанные с Курмангазы Сагырбайулы // Отан тарихы. – 2021. – № 3. – С. 24-32

НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Гумарова А.Е.

*Астраханский государственный технический университет,
г. Астрахань, РФ*

E-mail: *a.gumarova1969@mail.ru*

Язык был и остается основным средством человеческого общения.

Каждый человек должен знать свой родной язык и чтить традиции и обычаи своего народа.

Территория Астраханской области многонациональна. Здесь проживают более 100 народов, из них 150 тысяч-казахи.

Поэтому по инициативе областного общества Жолдастык и министерства образования Астраханской области в 1991 году при Астраханском педагогическом училище им. Крупской открылось национальное отделение для подготовки специалистов (учителей казахского и татарского языков).

В 2003-2004 годах казахский язык преподавался в 71-ой школе в различной форме: как предмет в 35-ти школах, а в качестве факультатива 27-ми школах, как кружковое занятие в 18-ти школах.

Здесь уместно отметить, что наша область-единственный регион России создавший свой учебник казахского языка для 1, 2, 3-го классов, которые построены на идеи дружбы России и Казахстана.

На сегодняшний день казахский язык преподается в 9 школах Володарского района, в Байбекской школе Красноярского р-на, в Приволжской СОШ №1 и двух школах Камызякского р-на в качестве факультатива и внеурочного занятия. В Калининской средней школе Володарского района преподается как предмет.

Занятия в школах проводятся в форме факультатива, при поддержке областного общества «Жолдастык». Факультативные занятия предназначены для углубленного изучения школьниками основ наук, для удовлетворения их познавательных интересов и склонностей, развития общих и специальных способностей.

Перед факультативами по культуре казахского народа ставятся следующие задачи: закрепить и усовершенствовать знания, которые учащиеся получают на уроках истории казахского народа, развить навыки использования изученного материала в собственной речи, вооружить речевыми умениями, пробудить интерес к самостоятельному изучению культуры казахского народа привить глубокий интерес к лингвистике.

На внеклассных и факультативных занятиях два плана-личный (ученик и его интересы) и обязательный (школьная программа и ее требования)- реализуются по-разному. Нормой для внеклассных занятий является совмещение этих планов, а для факультативных занятий оказывается существенным преобладание первого (ученик и его интересы).

Программа же факультативных занятий воплощается лишь в групповой форме с закрепленным составом участников.

Культура казахского народа, как часть восточной и мусульманской культуры, сильна своим воспитательным влиянием на человека. Разнообразны и богаты обычаи и традиции казахского народа, составной частью которой являются многообразные формы народного поэтического творчества- праздники, игры, обряды.

Ежегодно проводятся областные семинары, конкурсы чтецов, олимпиады по казахскому языку.

Так в прошлом году проводились такие семинары как:

- методический семинар преподавателей казахского языка «Творческое наследие Абая Кунанбаева как платформа для изучения родного языка», посвященный 175-летию великого казахского поэта, который проходил на базе АГТУ.
- научно-практический семинар «Развитие профессиональных компетенций преподавателей родного языка»

Недавно в Алтынжарской СОШ им. Курмангазы проводился областной семинар на тему «Сохранение и развитие

национальных культур в рамках внеурочной деятельности и доп.образования», на котором присутствовали представители обл.общества Жолдастык и министерства образования Астраханской области, где обсуждались такие вопросы как: создание новой рабочей программы и методического пособия для факультативных занятий.

Для студентов АГТУ желающих изучать родной (казахский язык) действует факультатив, где студенты могут не только обучиться казахскому языку, но и познакомиться с обычаями и традициями казахского народа, историей Казахстана. Поучаствовать в областных мероприятиях, например Наурыз, Сабан той, Жолдастык той и т.п.

УДК 903.5 (574)

УВИДЕТЬ В КАМНЕ ГРАЦИЮ К 25-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ОТКРЫТИЯ МАВЗОЛЕЯ КУРМАНГАЗЫ

Макабаева А.М.

*ГБУК АО «Астраханский музей – заповедник»
филиал «Музей Курмангазы Сагырбаева», г. Астрахань, РФ
E-mail: ania.makabaeva.68@mail.ru*

В октябре этого года 25 лет со дня строительства Мавзолея Курмангазы в селе Алтынжар Астраханской области. На открытии Мавзолея присутствовали и Государственные деятели России и Казахстана: Президент РК Н.А.Назарбаев и председатель Правительства РФ В.С.Черномырдин.

Огромная заслуга автора, архитектора Мавзолея М.С.Нуркабаева. Я хотела бы начать именно словами самого автора мавзолея Курмангазы Максута Султановича: «Курмангазы – это легенда, эта величина, которую мы все знаем и построить Мавзолей – это большая для меня честь. Для меня было дорого и то, что Мавзолей этот я возводил на территории России, а здесь это первый мавзолей восточного типа. Это накладывает особую

ответственность. Этот мавзолей является символом казахского искусства, и он должен достойно представлять его на Российской территории».

Мастера, сумевшие в грубом камне запечатлеть волшебный простор степи. Их каменные картины, словно прозрачные окна, через которые мы современные казахи, можем заглянуть в загадочную глубину времени. Фигурный кулпытас символизирует древо жизни. Растительный орнамент символизирует непрерывную связь поколений. Мудрость поколений в камне. На стене Мавзолея рельефный орнамент. Могильные памятники не противоречат природе, они с нею в каком-то волшебном родстве. Встречаются и плоские кулпытасы, грани, которых оформлены в виде растущего дерева. В оригинальной форме кулпытаса воплотилась идея миропорядка. У основания кулпытаса ставили родовой знак – тамга. Твердая рука мастера делает из камня нежные и волшебные узоры. Покрыт узорами из концентрических кругов и растительных побегов. Широко распространенный прием орнаментации с сочетанием завитков, ромбов, треугольников и бордюрных элементов. Воздушность камня и музыкальная ясность резьбы.

В Мавзолее Курмангазы массивный кулпытас на фоне саркофага. Лицевая часть украшена узорами, заключенными в ромбовидные фигуры. Орнаментальные композиции из растительных элементов украшают кулпытас. Вложено мастерство камнерезов – в них надежда, любовь, память, мироощущение народа. У кулпытасов в изяществе завитков нередко угадываются грозные лики, смотрящие из нас прошлого. Растительный побег символизирует энергию новой жизни. Разновидности узоров собраны воедино. Ни одного слова, но как ясно узор говорит о бессмертной жизни. Такой орнамент, как в Мавзолее – это с обилием сложных нелинейных переходов требует от резчика высшего мастерства. Орнаменты на разных гранях могут складываться в единую композицию в единый текст. Замысловатые сплетения узоров, сочетание орнаментальных ритмов с изображениями предметов вооружения и быта определяют основные предназначения кулпытаса – увековечение памяти усопшего.

Мавзолей Курмангазы стоит на фоне уплывающих облаков. Цепочки дней, цепочки судеб – все это складывается из звеньев. Орнаментальные композиции нередко покрывают все грани кулпытаса. Величественные и монументальные кулпытасы поражают строгостью форм. Орнаментальный декор верхней части кулпытаса напоминают фантастическое существо. Розетка (распустившийся бутон) – символ цветения жизни, неувядания, вечности. Каждый кулпытас своей формой соответствует характеру погребенного. Орнаменты говорят о торжестве жизни. Многоярусные кулпытасы с различными формами завершения, объемной резьбой и богатейшим набором орнаментальных элементов и символов. Камень приобрел черты человеческих дум и чувств. Человек берет у камня умение хранить память и доверенную тайну.

Мавзолей и художественные кулпытасы творения неиссякаемой фантазии, мироощущения великих резчиков. Лошадь и оружие – неперенные атрибуты воина – один из основных мотивов прокламативно -повествовательного жанра в искусстве казахских мастеров – камнерезов, а у Курмангазы лошадь и домбра.

Традиция не разрешает реалистично изображать человека неповторимым и его лицо не подлежит копированию. И художник находит символические формы – так рождается кулпытас, отражая непрерывную связь земных поколений. Именно голоса далеких и усопших, их судьбы и творения делают людей живыми наследниками минувшего.

Говорят древние греки любили рассказывать о каменной статуе египетского героя, которая начинала петь, как только ее касалось лучами солнца. Точно такими кажутся традиционные казахские кулпытасы, только они не поют, а рассказывают, когда их удастся прочесть. Истоки казахских кулпытасов уходят в глубокую древность. Кулпытасы – вертикально установленные стелообразные объекты, составляют наиболее заметный и яркий, как по богатству декоративно – изобразительных композиций, так и по многообразию форм и выразительности архитектуры, элемент комплекса наземных сооружений погребально-мемориальных памятников. Основным сырьевым материалом для

их изготовления служили известняковые породы различной плотности и окраски, а также песчаник. Как раз из этого материала построен мавзолей Курмангазы.

Возвести надмогильное сооружение – означало заявить о готовности хранить об усопшем, поэтому для живущих он объект поклонения и адресат молитвы его просят о заступничестве перед чужими духами и грозными силами. А надмогильное сооружение является светилищем для поклонения умершему. Стела – магический указатель, поставленный на месте выхода умерший в иной мир.

Не удивительно поэтому, что великолепные, захватывающие дух творения в камне поражают воображение современного человека. И вот спустя несколько веков после их создания, высокое художественное и техническое мастерство авторов вызывают лишь одно чувство – восхищение. И если бы они говорили, то в смысле бытия они высказывались бы примерно так: ты живешь, чтоб умереть и умираешь, чтобы жить. Все это придает классическим формам кулпытасов прелестную наивность и простоту, непревзойденные очарование и доступность. Это памятники времени, на которых лежит печать неподвижности и спокойствия – живая память народа. Кулпытас! Он есть не только сейчас, он был вчера и до этого идет из далеких времен, когда кочевничество было вполне достойным образом жизни, смыслом и содержанием степного бытия. На протяжении долгих, обозримых веков и тысячелетий наши предки, сливаясь с природой, создавали уникальные памятники древности и старины, наследниками которых являемся мы – народ.

И также вместо кулпытаса на погребении талантливого композитора казахского народа Курмангазы построен величественный мавзолей. В алтынжаре нашел свое последнее пристанище талантливый самородок, певец степей и свободы Курмангазы. Мавзолей над его могилой воздвигнут объединенными усилиями Астраханской и трех соседних казахстанских областей – Мангистауской, Атырауской, Западно-казахстанской по инициативе астраханского общества казахской культуры «Жолдастык».

Курмангазы в ряду своих современников занимает почетное, особое место. В одном лице он соединяет композитора, исполнителя, наставника, бунтаря. Еще при жизни великого кюйши его творческий и человеческий образ приобрели черты легендарности. Курмангазы прожил музыканта – скитальца неистово, яростно, насыщенную яркими событиями и впечатлениями, его равнодушная совесть всегда искала смысл в этой извечной борьбе добра и зла, он постоянно был в поиске философского смысла.

И сейчас на место захоронения Курмангазы возвели мавзолей. Сюда приезжают много паломников и почитателей таланта кюйши, чтоб преклониться праху великому композитору. Мавзолей, воздвигнутый благодарными потомками плывут в лучах жаркого нежного солнца, как созданные им мелодии над бескрайними просторами степи России и Казахстана, призывая всех живущих на земле людей миру и добру.

Литература:

1. «Астраханские казахи на рубеже веков» 2011г.

УДК 910 (410)

РЕСЕЙ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ САКРАЛЬДІ ГЕОГРАФИЯҒА ҚАТЫСТЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТУРАЛЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Калиева Ж.А.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail:Kaliyeva_87@mail.ru

Көршілес жатқан екі ел Қазақстан мен Ресей арасындағы ортақ тарихи - мәдени кеңістікті байытуға тарихи тұлғалардың қайраткерлігі мен шығармашылықтарының да қосқан үлесін атап өту қажет. Қазақтың саяси-қоғамдық және мәдениет қайраткерлері Ресейдің осы облыстарында өмір сүрді және

жұмыс істеді: Астрахань облысында ұлы композитор Құрманғазы, Самара облысындағы алғашқы тәуелсіз қазақ мемлекеті Алаш-Орда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханов және т.б. өмір сүрді.

Мұндай ортақ мұралардың көп болуына тығыз мәдени кеңістікте тарихи сәттердің көп орын алуы себепші болғаны айтпаса да түсінікті. Зерттеу жүргізілген төрт аймақтың үшеуінде қазақтар өздерінің шағындығына қарамастан, орыстардан кейінгі екінші үлкен этникалық топқа айналғандығын айтуымызға болады. 2010 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша қазақтар Астрахань, Саратов және Волгоград облыстарында осы аймақтардың тұрғындары құрамында екінші орынға шықты. Қазақтардың ең көп тұратын аймағы Астрахань облысы екендігі анықталды -149,8 мың адам немесе 14,8 %. Әрі қарай Орынбор облысында -120,5 мың адам, немесе 6,1 %; Саратовта -53,1 мың адам, немесе 2,1 %, Волгоградта -46,3 мың адам, немесе 1,8 %-ын құрайды. Бұл аумақтарда тұратын қазақтар бұрынғы кезден бастап осы жерлерді мекендеп келе жатқан байырғы тұрғындары болғандықтан осы жерлерде өмір сүруде.

Бірнеше ғасырлар бойы материалдық және рухани мәдениеттің сан алуан ескерткіштерін қамтитын әлеуетті мәдени мұра ескерткіштері қалыптасты. Сондықтан, біз мұра ретінде материалдық объектілерді - ғимараттарды, кесенелерді, құлпытастарды ғана емес, сонымен қатар рухани, оның ішінде діни маңызы бар объектілерді де жатқызамыз. Мысалы, жерлеу орындары, ғибадат орындары немесе халықтық мұражайлар, қазақ мәдениетінің орталығы ретінде және т.б. Бүгінгі күнге дейін қазақтарға қатысты мәдени мұра объектілерінің нақты санын көрсету мүмкін емес, өйткені мұра объектілерінің түрлері мен түрлері алуан түрлі.

Ескерткіштердің көп бөлігі Орынбор мен Астрахань облыстарында, азғантай бөлігі Саратов және Волгоград облыстарында тіркелді. Бұл, бір жағынан, аталған аймақтардың бүкіл аумағын қысқа мерзімде қамту мүмкін еместігімен, ал екінші жағынан, бұл тақырыпқа қатысты жүргізілген зерттеулердің әр түрлі деңгейімен немесе көбінесе оның жоқтығымен түсіндіріледі.

Зерттеу жұмысы жүргізілген аймақтардың бірі – Ресей Федерациясының Астрахань облысы. Облыс аумағы бойынша (44,1 мың шаршы км) Еділ бойындағы 8 аймақтың ішінде 6 -шы орын алады. Ол солтүстікте Волгоград облысымен, батысында Калмыкиямен, шығысында Қазақстанның Атырау және Батыс Қазақстан облыстарымен шектеседі.

Халық санына келетін болсақ, облыс халқы көпұлтты, көпшілігін орыстар құрайды, олар шамамен 70% жуық, орыстардан кейінгі екінші орында көпшілікті құрайтын ұлт қазақтар - 16% жуық, яғни 150 мыңнан астам қазақтар осы өңірде өмір сүруде. Астрахань облысы - федерация субъектілері ішіндегі ең ірі қазақ қауымдастығы бар аймақ болып есептеледі. 2010 жылғы халық санағы бойынша Астрахань облысындағы халқының саны 1010700 адамды құрады. Қала халқы - 674 000 адам, ал ауылдықтар - 336 700 адамды құраған. Аймақтың халқы салыстырмалы түрде жас (бұл оның этникалық құрамы мен көші-қонның көп болуына байланысты); халықтың 19% еңбекке қабілетті жастан жоғары. Аймақтағы көші -қон ағыны оң (2005 ж. 3% құраған). Адамдар Астрахань облысына негізінен Орта Азия мен Кавказдан қоныс аударады. Астрахань облысының барлық дерлік аудандары мен қалаларында қазақтар тұрады - бұл жалпы Ресей бойынша ең үлкен көрсеткіш. Ресейдің қазақтар тұратын басқа аймақтарындағы сияқты, мұнда да қазақтардың мәдени орталығы жұмыс істейді, ал қазақтар көп тұратын аудандарда орта мектептерде қазақ тілі оқытылады. Астрахань облысындағы қазақтардың ірі мәдени орталығы - «Жолдастық» деп аталады.

Зерттеу жұмысы Ресей Федерациясының келесі облысы территориясында, Волгоград облысының территориясында жалғасты. [1, 103 б.] Облыс халқы 2010 жылғы Бүкілресейлік халық санағының қорытындысы бойынша 2 611 156 адамды құрайды.

Волгоград облысындағы қазақтар саны жағынан 2% -дан аспайтын екінші этникалық топқа айналды. Бұл жерде қазақтардың негізгі бөлігі 1920-1930 жылдары пайда болды, әсіресе 1930 жылдардағы аштық кезінде Қазақстан территориясынан ауып, көшіп келген.

2010 жылғы Бүкілресейлік халық санағы бойынша Волгоград облысында 46 мыңнан астам қазақ ұлты өкілдері тұрады. Қазақтар тұратын аймақтар - Палласовский, Быковский, Старополтавский, Жирновский, Николаев муниципалды аудандары.

Волгоград облыстық «Қазақстан» қоғамдық ұйымы 2002 жылы құрылған. Ұйымның негізгі қызметі: облыста тұратын қазақ ұлтының азаматтарының азаматтық, экономикалық және мәдени құқықтары мен бостандықтарын қорғау.

Қазақтардың мәдениеті мен тарихының ескерткіштері негізінен XIX – XX ғасырдың бас кезіне жататын құлпытастармен байланысты қарастырылады. Қазіргі заманғы ескерткіштердің саны аз және олар кеңестік тарих кезеңімен байланысты; олар бір мәдени кеңістікті құрайтын мәдени мұраның жалпы аймақтық ресурсынан ерекшеленбейді. Элтон ауылындағы орта мектептің мұғалімі С.Қ.Мунтаев жасаған халықтық қазақ және орыс мәдениеті, тұрмысы мен дәстүрінің мұражайын бөліп көрсетуге болады. [1, 114 б.]

РФ Саратов облысы, Поволжье федералды округінің құрамына кіреді. Қазір Саратов облысының халқы Бүкілресейлік халық санағының қорытындысы бойынша 2010 жылы 2,6 миллион адамды құрады. [2, 10 б.]

Соғыстан кейінгі кезеңнен бастап, қазақтар Саратов облысы халқының саны бойынша екінші үлкен этникалық топқа айналды. XVIII ғасырдың аяғынан бастап, Саратов Поволжье облысына қазақтар 1771 жылы Еділ бойындағы қалмақтардың Жоңғарияға қоныс аударуынан кейін, қаңырап бос қалған жерлерге қоныстана бастаған. Қазіргі Саратов облысының аумағына қоныс аударған қазақтар Бөкей Ордасына тиесілі болды.

2002 жылғы бірінші Бүкілресейлік халық санағы қазақтардың Саратов облысында халық саны бойынша екінші ұлтқа айналғанын көрсетті - 78 320 адам (халықтың 2,94%).

Қазір Саратов облысында негізінен келесі қазақ руларының өкілдері тұрады: Қарақасек, Жаппас, Байбақты, Беріш, Шеркеш, Тана, Тама, Кердері, Қызылқұрт, Төлеңгіт және т.б.

Қазақтар арасында ауыл тұрғындары басым - 79%, сондықтан дәстүрлі қазақтар қоныстанған аудандарда да,

тұтастай алғанда аймақта да ауыл халқы арасындағы қазақтардың үлесі, қала халқына қарағанда шамамен 10 есе жоғары. Қазақтар облыстың қала тұрғындарының 0,85% -ын, ауыл тұрғындарының 8,7% -ын құрайды.

Саратов облысындағы қазақтар негізінен оның Еділ бойындағы бөлігінде қоныстанған. Қазақтардың ең тығыз орналасқан аймақтары Александрово-Гайда (52%қазақтар тұрады), Озинкиде (28%), Новоузенский (25,2%), Перелюбский (10,2%), Дергачевта (20,8%), Питерский (9,6% кейбір деректер бойынша 20,5%), Красныйкутта (13,0%), Ершовта (9%), Федоровский (10,6%), Краснопартизанский (9,9%), Марксовский (шамамен 5 мың адам, халықтың 7%) , Энгельс (2,0%), Ровное (18,5%) аудандары [3, 108б.]. Ресеймен шекаралас аймақтардағы қазақтардың көпшілігі Қазақстанға келіп тұратындықтары анықталған, олар мен қазақстандықтар арасында тығыз байланыс орнатылған. [4, 231 б.].

Орынбор облысы

Орынбор облысы территориясында да зерттеу жұмыстары жалғасын тапты. 2010 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша халық саны 2,1 миллион адамды құрады, оның ішінде қала тұрғындары 57,4% құрайды. 1920 жылдың тамызында қазақтар қоныстанған Орал, Торғай және Семей облыстары, Закаспийск облысының солтүстігі, Бөкей губерниясы мен Орынбор губерниясының оңтүстік бөлігінен РСФСР құрамында жана Қазақ автономиясы құрылды (1925 жылға дейін ол Қырғыз) АКСР деп аталды. 1925 жылы сәуірде Қазақ АКСР-і Қазақ АКСР болып өзгертілді, астанасы Орынбордан Қызылордаға көшірілді. 2010 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша, халық саны 2113,3 мың адамды құрады. Халық саны бойынша қазақтар үшінші орынды иеленеді және олар облыс халқының шамамен 6% құрайды. Оның ішінде қалада 30 мыңнан адамнан астамы өмір сүріп жатса, қалғандары ауылдық жерлерде тұрады. [5, 213 б.]

Еділ бойындағы облыстардағы сияқты Орынбор өлкесіндегі қазақ халқы - байырғы халық. Барлық мемлекеттік құрылымдар мен бизнесте қазақ қауымдастығының өкілдері бар. 1999 жылдан бастап мәдени мұраны сақтау, білім беру, Қазақстан

Республикасымен ынтымақтастықпен айналысатын «Орынбор облысы қазақтарының қауымдастығы» жұмыс жасайды. Орынбордағы «Ұлттық ауыл» мәдени кешені құрамында «Қазақ ауласы» жұмыс істейді. «Қазақ ауласы» аумағында мейрамхана, киіз үйлер бар, қазақ тілінде газет шығарылады . [6, 110 б.].

Әдебиеттерге шолу

Кең мағынада алғанда, мәдени мұра - бұл болашақта тұтыну үшін қазіргі уақытта сақталуы тиіс нәрсе. Алайда, «Мәдени мұра» ұғымында әлі күнге дейін жалпы қабылданған бір анықтама жоқ. С.И.Ожеговтың, Н.Ю.Шведованың түсіндірме сөздігінде мәдени мұра рухани өмірдің феномені, күнделікті өмір, алдыңғы ұрпақтардан алынған өмір салты ретінде анықталған [1, 391 б.].

К.Хоруженконың пікірінше, мәдени -тарихи мұра - адамзаттың жинақталған рухани тәжірибесін жинақтау мен беру формаларының бірі. Ол мәдени -тарихи мұраның келесі компоненттерін ажыратады: тіл, мұрат, дәстүр, салт -жоралар, әдет -ғұрыптар, мерекелер, есте қаларлық даталар, фольклор, халықтық қолөнер мен қолөнер; өнер туындылары, мұражай, мұрағат және кітапхана қорлары, коллекциялар, қолжазбалар, хаттар мен жеке мұрағаттар, сәулет ескерткіштері, өнертану, мемориалдық белгілер, ғимараттар, ансамбльдер, көрікті жерлер және тарихи өткеннің басқа да дәлелдері.

Осылайша, ұлтаралық қатынастар мәселесі, бір жағынан, өзектілігімен ерекшеленеді және ғылыми пікірталаста белсенді түрде талданады, бірақ, екінші жағынан, орыстардың, қазақтардың және басқа этностардың өзара қарым -қатынасына қатысты жаңа ақпараттармен ерекшеленеді. Этносаралық қатынастар туралы, әсіресе шекаралас аудандардағы этностар туралы эмпирикалық фактілердің тапшылығы байқалады. Осыған байланысты шекаралық аймақтағы халықтың, қазақтардың сакральді географиясын зерттеу, олар үшін киелі орындардың маңыздылығын анықтау, теориялық түсіну мен эмпирикалық зерттеу өзекті болып көрінеді.

Материалдар мен әдістер

Әлеуметтік зерттеулер 2021 жылы тамыз айында Астрахань, Волгоград, Саратов, Оренбург облыстарында мақсатты квота-

аумақтық үлгі бойынша сұрау, сауалнама әдісімен жүргізілді. Іріктеу критерийлері – Қазақстанмен шекаралас аймақтардағы қазақтар болып табылады. Тұрғылықты жері, жынысы, жасы. Сауалнамаға 360 респондент қатысты. Сауалнамаға 18 жастан бастап, ерлердің 49,3% және әйелдердің 50,7% қатысты. Орташа жасы 44 жас болды. Жастар (30 жасқа дейін) респонденттердің 14,9% -ын құрады, орта буын (31-50 жас) - 49,2%, аға буын (51 жастан жоғары) - 35,9 %. Нәтижелер SPSS-19 компьютерлік бағдарламасы арқылы өңделді.

Нәтижелер және талқылау

Ресейлік төлқұжаттың жаңа үлгісіндегі «ұлты» деген графаның алынып тасталғанына қарамастан, ресейліктер өздерін ұлтынан тыс санауға тырыспайды. Бұл жағдайда «ұлттық» термині «этникалық» ұғымына ұқсас қолданылады. Дегенмен де этникалық бірегейлік халықтың өмірінде үлкен маңызға ие болып қала береді.

Этникалық идентификацияның болуы адамға өмірдің мәнін табуға көмектеседі, белгілі бір тиесілілік сезімін береді, қолдау мен қауіпсіздік сезімінің қамтамасыз етеді және өзін-өзі бағалауға ықпал етеді. Этникалық идентификация адамның дүниеге келуімен, ана тілінде сөйлей алуымен, мәдени ортада және жеке тұлғаның мінез-құлқы мен өзін-өзі тануының жалпы қабылданған стандарттарын қабылдауымен анықталады. Миллиондаған адамдар үшін этникалық идентификация – бұл маңызды нәрсе, сол арқылы олар өздерін таниды және соның арқасында өзіне: «Мен кімін және мен кіммен біргемін?» сұрақтар қойып, жауабын табады.

Этникалық бірегейлікті сақтау процесінде дін өте маңызды рөл атқарады, ал кейбір жағдайларда тіпті шешуші пункт болып табылады.

Тәжірибе көрсеткендей, ортақ тілден, территория мен тарихи тағдырдан басқа, кез келген этностың бірегейлігі әрқашан сәйкес діни дәстүрден бастау алған, белгілі бір құндылықтарды реттеу жүйесіне негізделеді.

Осыған байланысты «діни сенімді таңдау» әрекеті этникалық өзіндік идентификацияның маңызды сәтінің бірі болып сипатталады. Соған қарамастан, этникалық топтың

өмірінде діни сенімнің басымырақ рөлді атқаратыны түсінікті жайт.

Зерттеуге қатысқан респонденттердің көпшілігі өздерінің ата-бабаларының мазарын қасиетті, сакральді орын деп санайтындықтарын айтса (40,1 %), діни орындарды қасиетті деп санайтындар 8,6 % жуық болса, халықтың басынан өткен трагедиямен байланысты орындарды сакральді деп танығандар 9,4% құраған, тек 2,2 % ғана аңыздарға арқау болған табиғи орындарды (тұзды көлдер, ормандар, қорғандар) сакральді деп есептеуге болатындығын айтқан.

Яғни Ресей территориясында өмір сүріп жатқан қазақтар үшін киелі орындар көбінесе ғибадат орындары болып танылатындығы байқалады.

Зерттеу жұмысы нәтижесінде тағы бір анықталғаны, Ресей территориясында орналасқан қазақ ұлтына қатысты киелі орындармен таныс екендігін респонденттердің 51,5% растап, ия деп жауап берсе, респонденттердің қалған 36,4% киелі орындармен таныс еместігін айтқан, сауалнамаға қатысушылардың 12,1% тіпті сұраққа жауап беруге қиналған.

Алынған мәліметтерге қарап, Ресейлік қазақтардың басым көпшілігінің киелі орындар туралы ақпаратпен көпшілігінің таныс болуы, өз ұлтының мәдениеті мен тарихына қызығушылығының бар екендігін білдіреді деп, тағы бір қорытынды жасауға болады.

Зерттеудің қорытындылары бойынша, респонденттердің 35,7% қасиетті орындар туралы ақпаратты киелі орындарға бару арқылы ақпараттар естідім деп көрсеткен, ал қалған 30,4% ашық мәлімет көздерінен (газеттер, журналдар, теле және радиобағдарламалардан) естіп білгендігін айтады, респонденттердің 19,1% отбасында, ата-анасына естіп білгендігін айтқан.

Статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, Ресейлік қазақтардың белсенді түрде киелі орындарды аралап, олар туралы ақпаратты жинап, танысатындығын байқаймыз, өз кезегінде, отбасы да, бұқаралық ақпарат құралдарымен қатар, қазақ халқының мәдениеті мен тарихына қатысты ақпаратты сақтап, таратушы негізгі қайнар көз болып табылатындығын көреміз.

Зерттеу нәтижесінде, респонденттердің көпшілігі 37,6% отбасыларымен киелі орындарды аралау дәстүрін ұстанатындығын,

діни және басқа да мерекелер кезінде қасиетті орындарды аралайтындықтарын атай отырып, жауаптарды көбісі белгілеп көрсетсе, ал сауалнамаға қатысушылардың 37,1% киелі орындардың басына барып садақа беріп, дұға оқитындықтарын, дәстүрді ұстанатындықтарын айтқан. Тек респонденттердің 11,9% бұл дәстүрді ұстанбайтындықтарын атап көрсетіп, осы жауапты белгілеген.

Жалпы, жанұя мен әлеуметтік ортаның адамның өмірі үшін, ортаға бейімделуі үшін, оның жанындағы адамдардың маңызы зор екендігін осы жауаптарға қарап, тағы да ұғынуға болады. Яғни адамның өзінің бос уақытында өзінің халқының мәдениетіне тікелей қатысы бар дүниелерді зерттеп, ұғынуында әлеуметтік орта, отбасы мен достарының ықпалы зор екендігі дәлелденді. Аға буын өз кезегінде үлгі көрсетіп, ақыл-кеңесін айту арқылы, жас буынды тәрбиелеуде.

Сонымен бірге сауалнамаға қатысушы респонденттердің 37,1% ия, Қазақстанның шекарасынан тыс жатқан жерлердегі еске алу орындары мәдениет пен дәстүрді сақтауға көмектеседі, өйткені ол қазақ халқының тарихының бір бөлшегі деп жауап берсе, сұраққа респонденттердің 37,6% ия, дегенмен де мұндай орындар уақыт өте келе өз маңызын жоғалтады деп ойлайтындықтарын айтып, пікірлерін білдірген, ал респонденттердің 11,9% жастардың мұндай орындардың маңызын түсініп, білмейтіндігін алға тартқан.

Қорытынды

Талдау көрсеткендей, жастардың көпшілігі өздерінің ұлттық мәдениеті мен тарихы бойынша білім алуды және арттыруды қажет етпейді, бұл халықтың ассимиляция тенденциясын күшейтуге ықпал етеді. Тұрғындар неғұрлым егде болған сайын, соғұрлым оларда ұлттық мәдениеті туралы білуге деген құштарлық сезіледі. Бұл халық өкілдері өздерінің этникалық ерекшеліктерін сақтаудан гөрі бейімделу мен ассимиляцияға көбірек қызығушылық танытады дегенді білдіреді.

Саратов облысының тұрғыны неғұрлым жасы үлкейген сайын, соғұрлым ол ұлттық салт -дәстүрлерді сақтауға көбірек көңіл бөледі, олар негізінен тұрғылықты жерімен де анықталады. Барлық ұлттық әдет -ғұрыптар мен дәстүрлердің сақталуы қазақтарды басқалардан ерекшелендіреді. Шекаралас аудандары тұрғындары арасындағы

ұлтаралық қатынастарды талдау көптеген этникалық топтардың ассимиляция тенденциясы дамып келе жатыр деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Көші - қон мен табиғи өсім нәтижесінде қазақтардың үлесі артуда.

Сауалнама көрсеткендей, адамдар жасы ұлғайған сайын өз тілін білуге сыни көзқараспен қарайтын адамдардың үлесі артуда. Бұл ретте факторлардың маңыздылығы бірінші адамдардың жасы, содан кейін тұрғылықты жеріне байланысты анықталады.

Ұлттық-мәдени бірлестіктердің өткір әлеуметтік және саяси мәселелерді шешуге қосатын үлесі үлкен әлеуетке ие және барған сайын байқала бастады, әсіресе олардың әдет-ғұрыптарды сақтауға әсері, барлық азаматтарға құрмет пен сенім сезімін қалыптастыруда үлкен рөл атқаруда. Ұлттық-мәдени бірлестіктердің механизмдері әлеуметтік әсер етудің нақты механизмі жеке егемендік пен азаматтық жауапкершілік туралы түсінікті қалыптастыруға, өздерінің этникалық және жеке мүдделерін, сондай -ақ шағын топтардың қажеттіліктерін қорғау үшін еркін ынтымақтастық қабілетін дамытуға қабілетті.

Аймақтардың тұрғындары жасы ұлғайған сайын, ұлттық бірлестіктермен неғұрлым көп ынтымақтастық байланыста екендігін айтса, және олардың қызметі жайында хабардар болу деңгейі де соғұрлым жоғары екендігі байқалады.

Бұқаралық ақпарат құралдары, интернет, ата-аналар мен туыстар Ресейдегі этно-конфессионалдық қатынастар туралы ақпарат көзі ретінде егде жасқа қарай маңызын жоғалтады, ал достар, таныстар, мектеп және мемлекеттік органдар жас болған сайын маңыздылығы артады.

Респонденттердің көпшілігі, әсіресе орта буын, еңбек ұжымында ұлттың ешқандай рөлі жоқ деп санайды. Респонденттердің көпшілігі қызметкерлерді ұлтына емес, құзыреттілігіне, бейімділігіне және жұмыс қабілеттілігіне қарай бағалайтынын айтады. Теріс этникалық көзқарастар өте сирек кездеседі. Әр түрлі ұлт өкілдерінің, басқа мәдениеттің тасымалдаушыларының қасында өмір сүруге бейімділік бар деп болжауға болады. Көптеген ұлттардың тұрғындары этникалық азшылыққа жатқанда елде өмір сүру мен жұмыс істеудің қандай болатынын елестетеді, сондықтан олар кез келген ұлт

қызметкерлеріне толерантты болады. Дегенмен, әрбір үштен бірі, әсіресе жастар мен аға буын өкілдері, бәрі белгілі бір жағдайға және нақты адамға байланысты деп есептейді.

Халықтың басым көпшілігі, әсіресе орта және аға буын өкілдері, басқа ұлт өкілдерімен оңай тіл табады.

Этносаралық неке - халықтың таланты мен этникалық топтардың ассимиляция үрдісінің ең маңызды жері. Ең кең тараған пікір, әсіресе жастар арасында, некеде ұлт маңызды емес, әсіресе орта буын өкілдері мұндай некені қалаусыз деп санайды. Осылайша, күнделікті өмірдің жеке кеңістігінде шекаралас аймақтар тұрғындарының көпшілігі өздерінің этникалық ерекшеліктерін басшылыққа алады және оны сақтауға тырысады. 40% -дан азы ғана басқа этникалық топтармен біртіндеп және ерікті түрде ассимиляция үрдісіне субъективті түрде дайын екендіктерін байқауға болады.

Әдебиеттер:

1. Сдыков М.Н., Аккулулы С.Х., Ларина Е.И., Наумова О.Б., Ташпеков Г.А., Тукешева Н.М. *Культурное наследие казахов в российском приграничье (памятники истории и культуры Астранханской, Волгоградской, Оренбургской, Самарской и Саратовской областей)/под.ред. Сдыкова М.Н.-Уральск, 2012. -180 с.*
2. Ташпеков Г.А. *Казахи Саратовской области: история и современность/ под.ред. К.Н.Балтабаева.-Алматы: Всемирная ассоциация казахов издательский центр «Атажұрт», 2015.-284 с.*
3. Ташпеков Г.А. *Казахи Саратовской области в Великой отечественной войне.-Саратов: ООО «Амирит», 2020.- 460 с.*
4. *Социальный портрет современного казахстанского общества. Сборник статей, Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК-Лидера нации.- Астана-Алматы, 2015.-240 с.*
5. *Мы-Оренбуржцы. Историко-этнографические очерки/ Под общ.ред. В.В.Амелина. Оренбург: ОАО «ИПК «Южный Урал», 2007.-288 с.*
6. *Этнографический атлас Оренбургской области/ Т.И.Герасименко, Н.Ю.Святоха, И.Ю. Филимонова. –Казань ПИК «Идеал-Пресс», 2017.-80с.*

СЕКЦИЯ 1

«ЕСТЕ САҚТАУ ОРЫНДАРЫ: ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕСІ»

«МЕСТА ПАМЯТИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»

УДК 903.5 (574.1)

КОМПЛЕКСНОЕ ИЗУЧЕНИЕ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Тукешева Н.М. Ташай К.К.

Областной историко-краеведческий музей ЗКО,

г.Уральск, Казахстан

E-mail: naztuk@mail.ru

Одним из приоритетных направлений духовной политики является сохранение культурного наследия нации. В связи с реализацией программной статьи первого Президента Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» в 2017 г. были составлены списки сакральных объектов Западно-Казахстанской области, которые вошли в издания «Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары» и «Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары». В рамках программы «Сакральная география Казахстана» продолжается выявление, изучение сакральных объектов на территории нашей области. Так, научными сотрудниками отдела истории и археологии областного историко-краеведческого музея Западно-Казахстанской области проводится работа по выявлению сакральных объектов.

Методика сбора данных и информации о сакральных объектах предполагает разработку специальных критериев

отбора. Нами было выделено 4 основные группы. В перечень сакральных мест могут быть внесены природно-ландшафтные: это могут быть горы, реки, озёра, целебные источники, деревья и др. Следующей группой являются культовые объекты, куда входят сооружения, места совершения определенных обрядов, святилища. Отдельную группу составляют архитектурно-археологические объекты – курганы, каменные изваяния, мазары и зираты, здания. Исторические объекты следует выделить в отдельную группу. Сюда относятся все объекты, связанные с историческим событием или личностью. Вместе с тем, тот или иной объект можно отнести к двум группам. Например, место захоронения «эулие» может быть местом совершения обрядов, а мазар над ним относится к архитектурному объекту.

Организация экспедиций по выявлению сакральных мест ставит следующие цели:

- обеспечение сохранности сакральных мест;
- сбор информации по сакральным местам;
- обеспечение информированности представителей органов власти, населения о сакральных местах;
- пополнение банка данных государственного реестра сакральных мест.

В ходе реализации экспедиции, выявляются:

- сведения о месторасположении объекта;
- наименование сакрального места;
- делается описание внешнего облика;
- производятся замеры элементов сакрального места;
- производится фото и видео-фиксация объекта;
- выявляется степень социальной значимости сакрального места;
- записываются история и легенды об объекте;
- определяются GPS координаты.

Собранный на основе данной методики материал может быть использован для составления учетной карточки и паспорта сакральных мест.

В 2021 году научными сотрудниками отдела истории и археологии в целях реализации проекта «Комплексное изучение сакральных объектов Западно-Казахстанской области и их

популяризация посредством современных технологий» проведены экспедиции в Сырымский, Каратобинский, Бокейординский, Чингирлауский районы. В итоге, на основе разработанной методики и классификации был собран материал по 78 объектам.

Маршрут экспедиции по Сырымскому району пролегал через сельские округа следующих населенных пунктов: п.Джампейта – с. Жетыколь – с. Булдырты – с.Жосалы – с.Таскудык – с.Талдыбулак - с.Аралтобе - с.Булан –с.Алгабас. Маршрут экспедиции составил 1500 км.

В ходе реализации экспедиции было выявлено, проведена фото и видео-фиксация, проведено интервью с местными жителями, записаны легенды, определены GPS координаты, сделаны замеры объектов 20 сакральных, исторических, природно-ландшафтных объектов: Айдар соры, Сәт бейіті, Қармыс сайы, Үшқаттағы қойтастар, Алатау қыраты, Арал батыр зираты, Ақшат қыраты, Қызыл мешіт қорымы, Құмқұдық киелі бұлағы, Есенгелді Жанмырзаұлы (1741-1841), Жантөре қорымы, «Шеберлер ауылы», Бегалы мешітінің орыны, Қылышқожа қорымы, «Қыз моласы» қорымы, Ормантай ата қорымы, Болғанбай қорымы, Тайлақ қорымы.

На территории Каратюбинского района были изучены объекты по маршруту: с.Қаратөбе – с.Егіндікөл - с.Қоскөл - с.Жусандой - с.Қаракөл - с.Аққозы - с.Сулыкөл - с.Саралжын. Были выявлены - 1 природный, 7 исторических и 12 культовых объектов.

Экспедиция по Бокейординскому району изучила объекты по маршруту следующих населенных пунктов: с.Ақпатер и п.Көктерек Жалпактальского сельского округа в п.Хан Ордасы – Бисенский сельский округ с.Жетібай.

Всем известно, что «Бокейординский историко-музейный комплекс» вошел в перечень 100 сакральных объектов Казахстана от Западно-Казахстанской области. Этот уникальный комплекс состоит из 13 исторических зданий, каждый из которых имеет свою историю и имеет непосредственное отношение к истории Ханской ставки, административного центра Букеевской Орды. Однако по неизвестным причинам в перечне

республиканского реестра не указаны все объекты комплекса. В состав комплекса входят следующие объекты: Хан Сарайы ғимараты, 1828ж. ХІХ ғ. тарихи-архитектуралық ескерткіші, «Дәрігер А.Сергачев үйі» (1830г.), Хан мешіті ғимараты (1835г.), «Жәңгір мектебі үйі» ғимараты (1841г.), «Халық училищелері инспекторының үйі» ғимараты (1841г.), «Халық училищелері инспекторының үйі» (1842г.), «А. Оразбаева тұрған халық училищелері инспекторының үйі» ғимараты (1842г.), Аурухана ғимараты (Денсаулық сақтау мемориалдық музейі) (1852г.), «Казначейство» ғимараты (1867г.), «Тарғын мектебі» ғимараты» (1868г.), Аурухана (Амбулатория) ғимараты (1872г.), «Бұрынғы Қыздар гимназиясы» ғимараты (1883г.), Халық училищесі инспекторының үйі (1890г.). По классификации сакральных объектов мы отнесли здания комплекса к архитектурно-историческим памятникам.

На расстоянии 4 км от села Хан Ордасы на южной части комплекса захоронений «Хан зираты» располагается так называемый «Пантеон». В него вошли мавзолей хана Жангира (1801-1845), мавзолей М.-С. Бабажанова (1832-1871) и мавзолей композитора Даулеткерее Шигайулы (1814/20 – 1878). Они были построены в наше время, но в них захоронены реальные останки исторических личностей. «Хан зираты қорымы» называют целый ряд захоронений, порядка 500, расположенных сзади мавзолея хана Жангира. Среди этих захоронений есть члены семьи хана Букеевской Орды, батыры и бии, сохранились некоторые кулпытасы. Данные объекты относятся к мемориальным и эпиграфическим памятникам.

Одной из важных групп сакральных объектов являются природные. В Бокейординском районе есть Минай сор с интересной легендой. По сведениям местного аксакала Ахметкерее Салауатұлы (80 лет) название происходит от имени бая, который проживал на территории ауыла Сейткали. Он держал много скота, здесь были хорошие пастбища. В Советское время он был раскулачен и репрессирован. Название местности сохранилось до наших времен как Минай ашығы, Минай құмы, Минай соры. Он имеет протяженность 15 км. Старики говорили, что из сора «вырезали» прямо в воде кулпытасы по заказу людей.

Были специальные мастера, одним из которых был отец Ахметкерей Салауатұлы. Возможно, и ручную зернотерку (дермен) делали подобным образом. В настоящее время воды стало намного меньше, озеро затянулось. Народ называет Минай сор сакральным, священным.

В 15 км от села Хана Ордасы расположены захоронения двух «святых», которые были известны тем, что лечили людей. Один из них Сағи хазрет, другой его ученик Сүлеймен Сарыұлы хазрет. Согласно легенде на могилу Сағи хазрета за одну ночь были спущены с неба камни, чтобы огородить его место захоронения. Сейчас это место является местом паломничества людей. Приезжают и из России. Сначала люди приходят поклоняются Сағи хазрету, лишь затем идут «ночевать» у могилы Сүлеймен Сарыұлы хазрета. В 1993 г. работники десничества установили кулпытас на захоронении Сағи хазрета.

На захоронении Сүлеймена хазрета сохранился кулпытас, поставленный в своё время его отцом. По некоторым сведениям он родился примерно около 1800 г. Происходит из рода ногай-казак. Сүлеймен Сарыұлы получил религиозное образование в Самарканде. Известно, что Жангир хан приглашал его стать главным имамом в мечети, построенным ханом. Он отказался и преподавал в местном медресе, но был духовным наставником Жангир хана.

На территории Жетыбайского сельского округа находятся захоронения 4 «әулие». Сведения о них мы получили в ходе интервью от руководителя фермерского хозяйства «Малтакан би» Мухамбетшина Сейітқайыра. Первый из них - Жанасбай ата қорымы. Второй объект - Малтахан би зираты. Третий «әулие» - Жиенбет би зираты. И четвертое захоронение его собственного предка - Мұхамнбетша Сүлейменұлы қорымы.

Маршрут экспедиции в Чингирлауский район пролегал через сельские округа: с.Шыңғырлау – Ардақ – Ақбұлақ – Ақтау – Қарағаш – Алмаз -Шыңғырлау. Предварительно был составлен маршрут экспедиции. В ходе реализации экспедиции было выявлено, проведена фото и видео-фиксация, проведено интервью с местными жителями, в основном пожилыми людьми, знающими местность и историю. Были записаны легенды,

определены GPS координаты 20 объектов исторических, природно-ландшафтных, сакральных: Ардақ бұлағы (родник артезианской воды), Жакып ата әулие зираты (қорымы), Бор күмбездер кешені, Мибұлақ бұлағы, Құттығай Сатыбалдыұлы батыр (1702-1743) зираты, Торыатбас қыраты, Қылыштау қыраты, Жыланды су қоймасы, Жыланды қыраты, Шыбынды тау, Шыңғырлау терегі, Шыңғырлау өзені, Қайыс Жұбанғалиев үйі, Аққұм кешені, Қаратал орманды алқабы, Жәші талы, Қуаныш ата зираты, Байбол ата зираты, Сейден қорымы, Хасен хазірет зираты. О перечисленных объектах были собраны сведения о местоположении, наименовании, описание внешнего облика, степень социальной значимости.

В Чингирлауском районе в основном доминируют природно-ландшафтные объекты, есть несколько захоронений святых, которые являются местами паломничества людей и несколько исторических местностей, захоронение исторической личности. Относительно исторических мест не проведено научных исследований, определяющих точность исторического события на данной местности или исторического лица. Вместе с тем есть надписи, сделанные со слов старейшин, в большей мере носящих характер легенд и сказаний.

Материалы всех экспедиций были опубликованы в социальных сетях, сайте музея и на страницах периодической печати.

Однако сбора общих сведений о сакральных объектах недостаточно. Необходима их популяризация и развитие туристических маршрутов к ним. С нашей точки зрения необходимо проведение комплексного изучения сакральных объектов: сбор исторических сведений в архивах, интервьюирование знатоков истории местности, потомков, изучение преданий, генеалогии и других важных сведений по объекту.

География расположения «духовных святынь» не ограничивается территорией области. Наша область располагается на приграничной зоне. В связи с чем, актуальность приобретает изучение объектов, находящихся на территории соседних российских областей. Однако то обстоятельство, что

они находятся за пределами Казахстана, на территории другого государства ограничивает их доступность для исследования казахстанскими учеными, краеведами. Также необходимо отметить, что подвергаясь воздействию природно-климатических условий, техногенных и иных условий они разрушаются, вследствие чего ценные сведения могут быть потеряны.

Часть из них, такие как эпиграфические памятники, являясь как археологическими, так и письменными источниками дают возможность выявить ценный исторический материал – биографические данные о конкретных исторических личностях, генеалогические данные, родовые тамги, сведения о родоплеменной структуре края.

В заключение, хотелось бы отметить, что на территории нашей области имеется большое количество сакральных объектов. Необходима разработка туристических маршрутов к сакральным объектам, цифровизация информации о них, популяризация с помощью современных технологий. Так как есть опасность исчезновения большинства из них, особенно тех, которые находятся под открытым небом.

В целях доступности информации населению, развития туризма необходимо провести работу по нанесению на карту посредством современных технологий точных координат сакрального объекта, обеспечить доступ к собранной информации населения посредством современных технологий. Проведение подобной комплексной работы актуально именно сейчас, так как вместе с поколением, которое обладает определенной информацией об этих объектах, могут быть потеряны и эти важные сведения.

(По материалам экспедиций в рамках реализации проекта «Комплексное изучение сакральных объектов Западно-Казахстанской области и их популяризация посредством современных технологий»)

УДК 327 (574/410)

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ МӘДЕНИ ҚАТЫНАСТАРЫ

Мырзабаева Б.М.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: bakit_murza82@mail.ru

Халықаралық қатынастардың қазіргі кездегі мәселелерін зерттеу үрдісінде мемлекеттер мен халықтар арасындағы мәдениетаралық байланыс мәселелеріне және оның бүгінгі таңдағы әлемдік тәртіпті қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылуда. Мәдениет және коммуникация – адамзат тарихының барлық кезеңдерінде елеулі орын алып келе жатқан құбылыс. Дүниежүзінің жетекші державалары мәдени байланысты өз мүдделерін жүзеге асыру мақсатында, ұлы географиялық ашылулар кезінен бастап, сауда, коммерциялық қызметтерді жандандыру, саяси ықпалын арттыру, жергілікті тұрғындар қатарынан еуропалық озық ойларды меңгерген саяси элитаны қалыптастырудың маңызды қаруы ретінде пайдаланып келеді.

Барлық өркениетті әлемде мәдениет биліктің жіті назарының объектісі болып табылады, оған елдің стратегиясын әзірлеу кезінде бірінші кезекте мән беріледі. Бүгінде еуразиялық елдердегі мәдениет орнықты даму саясатының аса маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде әрекет етеді, экономикалық және әлеуметтік өсуге ықпал етеді. Қазіргі қоғамның дамуындағы мәдениеттің рөлі туралы аз айтылған жоқ, экономика мен мәдениеттің дамуы өзара байланысты екендігі даусыз [1].

Мәдениет саласындағы өзара әрекеттестік елдердің, әсіресе қазіргі заманғы мемлекеттердің қарым-қатынастары деңгейінің неғұрлым маңызды және сапалы көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыда Қазақстан-Ресей қатынастарында саяси, экономикалық, әскери салалардағы ынтымақтастықпен қатар, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық ерекше қызығушылық

тудырады. Мәдени ынтымақтастық екі ел мен олардың халықтарының рухани жақындығының ғана көрнекі үлгісі болып табылмайды. Ол екіжақты қатынастардың қалыптасқан саяси және экономикалық базасын ескере отырып, өткен онжылдықтар ішінде мемлекеттерімізді дәйекті түрде қамтамасыз еткен өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың жоғары деңгейінің үлгісі болды.

Қазақстан-Ресей қатынастары ғасырлар бойғы екі ел арасындағы тату көршілік негізі ретінде халықтар арасындағы тарихи-мәдени қатынастар шегінде дамып келеді және елдеріміз халықтарының тарихи және рухани терең байланыстарына негізделген. Қазақстан мен Ресейдің мәдениет, ғылым және білім саласындағы жемісті ынтымақтастығы ұлттық өзіндік ерекшелікті сақтау және дамыту, олардың рухани және діни қажеттіліктерін іске асыру, ана тілінде білім алу үшін қолайлы жағдайлар жасау арқылы біздің елдеріміздің аумағында тұратын халықтардың мәдениетін еркін және тең құқылы дамытуға кепілдік беретін екіжақты құжаттарға негізделеді.

Қазіргі заманғы Қазақстан-Ресей мәдени байланыстары, жалпы геосаяси және геостратегиялық қатынастар сияқты, шынайы теңқұқықтық достық негізде құрылады. Әсіресе Ресей Президенті В.В.Путиннің билікке келуімен бұл байланыстар жемісті бола түсті.

Екі ел президенттері 2000 жылы қазан айында Астана қаласында қол қойған гуманитарлық саладағы ынтымақтастықты дамыту туралы меморандум бұрынғы тәжірибені жинақтап қана қоймай, сонымен бірге осы саладағы өзара іс-қимылдың келешекке арналған ауқымды мақсатын да айқындады. Қазақстан мен Ресейде мәдени ынтымақтастықты одан әрі дамытуға деген өзара мүдделілікті қуаттайтын ірі іс-шаралар жүргізу ізгі дәстүрге айналды. Ресейде Абайға, Жамбылға, Мұхтар Әуезовке, Қаныш Сәтбаевқа арналған мерейтойлық салтанатты шаралар өтті

1997 жылы Ресейде М.Әуезовтың туғанына 100 жыл толуына арналған салтанатты мерейтой шаралары өткізілді. Одақтар үйінің Бағаналы залында мерекелік салтанатты кеш пен Қазақстан өнер шеберлерінің концерті болды. ТМД Жазушылар одақтарының халықаралық қауымдастығында «Мұхтар Әуезов

және әлемдік әдебиет» тақырыбында ғылыми конференция өткізілді, ал Ресей мемлекеттік кітапханасы мен М.Рудомино атындағы шетел әдебиетінің Бүкілресейлік кітапханасында кітап көрмесі мен әдеби-музыкалық кеш ұйымдастырылды.

XXI ғасырдың басы екі халықтың қарым-қатынасының маңызды факторы болып табылатын Қазақстан мен Ресей арасындағы мәдени өзара алмасулардың қуатты легімен айшықталды, көп ғасырлық мәдени-рухани байланыстар қайта жанданды [2].

Екі ел Президенттері Мәскеу және Астана қалаларындағы өз сөздерінде 2003 жылды Ресейдегі Қазақстан жылы және 2004 жылды Қазақстандағы Ресей жылы деп жариялай отырып, басты басымдықтар қатарында стратегиялық әріптестікті нығайтумен қатар, тарихи достыққа және екі бауырлас халықтың ортақ мұрасына ұқыпты қарау қажеттігін атап көрсетті.

Ресейдегі қазақстан жылы мен Қазақстандағы ресей жылы аясындағы 2003-2004 жылдарындағы іс-шаралар, екі мемлекет ынтымақтастығының он жылдығына қорытынды жасап, алдағы уақытта жаңа қатынастарды жасауға жол ашты. Мемлекеттік хатшы О.Әбдікәрімов бастаған қазақстандық делегация мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық саласында 2005 жылы қазан айында Астраханда Құрманғазы Сағырбаев атындағы Мемлекетаралық мәдени орталықтың салтанатты ашылуы рәсіміне қатысты.

2006 жылы 4-5 сәуірде ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Мәскеуге ресми сапары кезінде Ресейде Абай жылы және Қазақстанда Пушкин жылы салтанатты түрде жарияланды. Қазақстан елшілігінің жанындағы бульварда ұлы ақын, ойшыл Абай Құнанбаевтың ескерткіші ашылды. Бұл Қазақстан Республикасының Мәскеудегі сыйы.

Қазақстандағы Пушкин жылына келетін болсақ, Астанада Пушкинге ескерткіш ашылды, сондай-ақ Қазақстанның барлық қалаларында жыл басынан бері Қазақстандағы Пушкин жылына арналған көптеген іс-шаралар өткізілді, оның есімімен мектептер, кітапханалар, көшелер аталған [3].

Сонымен қатар Қазақстан мен Ресей арасындағы шекарамаңы ынтымақтастығы белсенді дамуда. 2005 жылы шекарамаңы ынтымақтастығы бойынша белсенді жұмыстар

басталып, оған Қазақстанның жеті шекарамаңы облысы мен Ресей Федерациясының 12 субъектісі кірді. 2006 жылы 3 қазанда өзіміздің Батыс Қазақстан облысының орталығы Орал қаласында ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев пен РФ Президенті В.В.Путин Қазақстан мен Ресейдің шекаралас облыстарының үшінші форумының жұмысына қатысты.

Сапар барысында президенттер екіжақты ынтымақтастықтың кең ауқымды мәселелерін және өзекті аймақтық мәселелерді талқылап, шекарамаңы ынтымақтастығының халықаралық орталығын құру жөніндегі бірлескен ірі жобаны іске асыру перспективаларымен танысты, сондай-ақ Қазақстандағы Пушкин жылы аясындағы мәдени шаралар бағдарламасы шеңберіне негізделген жаңа музейді ашты [4].

Екіжақты мәдени байланыстар шеңберінде Қазақстан мен Ресейдің жоғары оқу орындары арасында тікелей байланыстар орнатылды, Қазақстанның Білім және ғылым министрлігі мен М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің ынтымақтастығы бірнеше жылдардан бері жалғасып келеді, көптеген қалаларда бірлескен жоғары оқу орындары құрылды. Екі елдің өзара қатынастырында қол жеткізілген жоғары деңгейдегі саяси әріптестіктің арқасында Ресейде тұратын миллионнан астам отандастарымыз үшін, диаспораның өзінің ұлттық-мәдени және тілдік өзіндік болмыс-бітімін дамытуы үшін қолайлы жағдай жасалынды. Екі ел арасындағы мәдениет, ғылым және білім саласындағы ынтымақтастық одан ары кеңейе түсті. Мәңгілік достық туралы декларацияда көзделген ашық әрі бұқаралық ұйым мәдениет пен ғылым қайраткерлерінің «Қазақстан мен Ресей арасындағы мәңгі достық үшін» ассоциациясы Астана мен Алматыны қосқанда көптеген қалаларда құрылды. Қазіргі Нұр-Сұлтан қаласындағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің филиалы ашылды [5].

Мәдени-гуманитарлық саладағы екіжақты ынтымақтастықтың табыстары айтарлықтай. 2015 жылдың маусым айында Мәскеуде екі елден 30 автордың шығармалары енгізілген «Қазақстан-Ресей» атты екі тілдегі альманахтың алғашқы нөмірі

шықты. «Литературная Россия» басылымы «Казахстанская муза» тақырыбымен қазақстандық ақындардың төрт беттік өлеңдерін жариялады. Сол жылдың шілде айында Қазақстан Президентінің 75 жылдығына арналып «Жасампаз. Нұрсұлтан Назарбаев: Ресейлік көзқарас» атты кітаптың тұсаукесер рәсімі болды. 2015 жылдың желтоқсан айында Астанада «Эрмитаждың күндері» өтті. Жеңістің 70 жылдығына арналған мәдени шаралар да жеткілікті көрінді. 7 мамырда Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан метрополитендерінің стансаларында Қазақстанның Жеңіске қосқан әскери және материалдық-техникалық үлесін жариялаған экспозициялар көрсетілді. Елшіліктің ұйымдастыруымен Ресейдің кең тарайтын бірнеше басылымдарында («АиФ», «Вечерняя Москва», т.с.с.) Рақымжан Қошқарбаев және 28 панфиловшы батырлардың ерлігіне арналған мақалалар басылды. Мәскеудің ардагерлер үйінде Кеңес Одағының Батыры атағын екі рет алған даңқты ұшқыш Талғат Бигелдиновке арналған «Подняться в воздух» атты фильмнің тұсаукесері болды. Ал 12 желтоқсанда «Тағзым тауындағы» ҰОС музейінің «Берлинді алу» залына Т.Бигелдиновтің бюсті салтанатты жағдайда қойылып, оның есімін Мәскеуде жаңғырту мәселесі бойынша митинг өтті. 2015 жылы қазақстандық әншілер мен артистердің қатысуымен бірнеше әдеби-музыкалық шаралар ұйымдастырылды, соның ішінде «Қазақстан мәдениеті: дәстүр және осы заман» атты кеш мамыр айында Астраханьда, «Абай-Лермонтов» атты кеш қараша айында Мәскеуде өткізілді. Сонымен бірге, 20 қарашада Мәскеуде отандастарымыздың Ресейде тұратын қазақтардың 20 аймақтағы 24 қоғамдық ұйымдары өкілдерімен кездесуі болды. Ресей Федерациясының қалаларында оқитын 70 мыңнан астам қазақстандық студентпен байланыстар орнатылды. Соның 25 мыңы мемлекеттік гранттар есебінен оқиды. Мәскеу ЖОО-ларында оқитындар саны бүгінгі күні 5 мыңнан асады. Міне, түйіп айтқанда, екі ел арасындағы ынтымақтастық өз деңгейінде дамып келеді деуге негіз бар [6].

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы қатынастар мәңгілік достастықпен біріккен. Олар ХХІ ғасырда да ұлттық қауіпсіздік, саяси тұрақтылықтың, ұлтаралық келісімнің және екі мемлекеттің де гүлденуінің кепілі болып табылатын осы достықты сақтауға және нығайтуға ниетті. Екі мемлекет

басшыларының берік саясаты арқасында осы жылдардың бәрінде Қазақстан-Ресей қатынастары бауырлас мемлекеттер халықтарының мүдделері үшін дәйекті, нысаналы түрде, туындаған мәселелердің бәрін нақты шешу арқылы дамып келеді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы: Білім, 1997, - 176.
2. Султанов Б.К. Казахстан и Россия. Казахстан сегодня. – Алматы, 2009. - С. 166.
3. [palm.newsru.com /russia/22may2008/medastanapekin.html](http://palm.newsru.com/russia/22may2008/medastanapekin.html)
4. Мансұров Т. Қазақстан-Ресей стратегиялық әріптестік //Ақиқат. -2001. № 7. 3-11- б.
5. Бочарников М. Ресей мен Қазақстан :жаңа жаһандық әлемдегі стратегиялық әріптестер.//Дипломатия Жаршысы. 3(21)2009. -121б.
6. Ықыласты ықпалдастық // Егемен Қазақстан газеті. 02 сәуір, 2016 ж.

УДК 740 (101)

ЖИЗНЕННЫЕ КОРНИ КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Рыскалиев Т.Х., д.ф.н., профессор,

Саркулова Г.С., магистр истории

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет

им. Жангир хана, г. Уральск, Казахстан

E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

Философия – сложное многогранное явление, выполняющее разнообразные функции. Нет одной, универсальной философии, общей для всех народов и для всех ее представителей. Учение Платона и Аристотеля, живших в одной стране и в одно то же время, существенно отличаются друг от друга. Точно так же мы не можем сказать, что философские взгляды Канта и Гегеля

полностью совпадают, несмотря на то, что они представляют одну и ту же так называемую немецкую классическую философию.

Существенным образом отличается философия Востока от философии Запада. Когда - то это послужило поводом для игнорирования философии Китая и Индии, которая, как казалось Гегелю, представляет собой слияние религии, морали и мудрости. То есть, ни то ни се.

По мнению русского философа Михаила Бахтина, настоящие философы находятся в Германии. А в России были мыслители. И в казахской философии мы не находим таких философов, как Кант, Гегель. Зато есть глубокие мыслители. Говоря о «настоящих философах» в Германии, Бахтин имеет в виду профессиональных философов, прошедших специальную университетскую школу. Л.Толстой не является профессиональным философом, Абай не является таковым. Но на этом основании нельзя считать, что у Толстого или Абая нет своеобразной мудрой философии. В России, да и у нас в Казахстане были мыслители, в трудах которых мы находим глубокие философские проблемы и суждения.

Маркс называет Сократа «демиургом философии», то есть ее творцом. Он отмечает также, что, настоящая философия начинается с Сократа. По -видимому, Маркс имеет в виду, что Сократ понимает философию в качестве мудрости и поворачивает ее в сторону человека. Сократ различает функции науки и философии: наука призвана познать внешний мир, тогда как философия занимается человеком и человеческими делами.

Мудрость составляет исконное и адекватное определение настоящей философии. Философия на Востоке и Западе начиналась с мудрости. Восточная философия, включая и нашу казахскую, продолжала идти в этой же направлении. В истории казахской философии был перерыв, связанный с Октябрьской революцией и вступлением Казахстана на социалистический путь развития. Западная философия впоследствии отошла от мудрости и вступила на путь науки, обращенной на внешний мир. Тем самым она отвернулась от человека, превратилась в элитную науку, преднанначенную для специалистов, профессионалов.

Мы думаем, что предназначение философии в другом: быть доступной для каждого человека, прийти, достучаться до него, повлиять на него, учить и изменять его в лучшую сторону. Такой была восточная философия, такой была философия казахов и русских.

Почему китайцы до сих пор почитают Конфуция учителем, наставником десяти тысяч поколений? Потому, что он учил свой народ и каждого китайца стать лучше, выше себя, мудрее, терпимее. Нет предела совершенству общества и человека. Они представляют единое целое. Лучше одному, будет лучше и другому. Конфуций сумел воспитать не только отдельного человека, но и весь народ, все общество и власть также. Он сблизил их всех во имя высшей цели - самосохранения и успешного продвижения вперед. Человек, подчеркивает китайский мудрец, измеряется не с ног до головы, а с головы до неба. То есть он все время должен расти и совершенствоваться.

Наш учитель Абай так же указал путь своему народу и отдельному человеку стать лучше, умнее, преодолеть свои пороки и стремиться к знаниям, культуре, к достойной жизни. Мухтар Ауэзов сумел кратко и точно определить, что значит Абай для всех нас, назвав свое бессмертное произведение «Путь Абая». Вот по какому пути мы должны идти и в XXI веке, чтобы быть равными среди равных.

И у Конфуция и у Абая мы видим один и тот же путь для самосохранения и саморазвития общества - это единство и сплоченность общества и народа, общества и человека, человека и власти. Благодаря такому единству можно преодолеть все трудности и беды, достичь поставленной цели.

Толе би, будучи еще ребенком, услышал, как его пожилой отец рассуждал в кругу своих слушателей о единстве и согласии. Мальчик потом спросил отца: -А что такое единство, какая у него сила? В ответ отец Алибек попросил принести пучок прутьев и дал его сыну со словами: -Ну ка попробуй сломать его. Как не старался Толе, сломать пучок прутьев ему не удалось. -А теперь попробуй сломать прутья по одному, сказал отец. Толе развязал связанный посередине пучок и по одному легко сломал все прутья,

-Что ты понял, сын мой? -спросил отец. Толе сказал:-Я понял, отец, что означает этот пример. Народ, который живет в единстве и согласии, ничто не сломит - ни враги, ни напасти. «Бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды». Как говорит пословица «На одинокого любой может напасть и побить». Вы хотели, чтобы я понял, что там где нет единства, враги могут легко одержать победу. Тогда отец сказал:-Сын мой, ты правильно понял меня. Чтобы править народом, надо прежде всего уметь призвать его к единству и согласию. Об этом говорит и пословица «Единство ведет к счастью» («Бақ қайда барасың?- Ынтымаққа барамын»). Мудрость, заключенная в словах Толе и его отца, никогда не потеряет своего значения.

Учение Конфуция в течение тысячелетий и сегодня помогают почти полутора миллиардному народу Китая жить и творить в мире и согласии.

И наш Казахстан, который в этом году отмечает тридцатилетие своей независимости, живет и развивается в условиях внутривластной стабильности и единства народа.

Если представить философию лишь в качестве науки, то мы не можем считать и Конфуция и Абая философами. В советское время так и подходили к творчеству Абая. Его признавали знаменитым поэтом, просветителем, но никто не мог сказать, что в его творениях содержится философская мудрость и глубина. Даже Мухтар Ауэзов, открывший Абая всему миру вынужден был заявить, что Абай в сущности не является философом, что у него нет специальных философских работ.

Ауэзов, конечно не мог не понимать, что каждое стихотворение и каждое слово Абая - плод глубоких размышлений о мире и человеке, о времени, о жизни, о себе и своем месте в жизни своего народа, о прошлом, настоящем и будущем казахов. В каждом произведении Абая при внимательном прочтении можно обнаружить народную мудрость и поразительное понимание многих вещей, касающихся человека. Не случайно он называл свои «Слова назидания» «Гаклией», то есть воплощенной мудростью.

Конечно, Мухтар Ауэзов в приведенном выше словах выражает не свою точку зрения, а указания официальной

идеологии, которая хотела ограничить рамки раздумий и размышлений нашего народа о своем прошлом и настоящем. Если бы просвещенные люди обращались к Абаю и его наследию не только как к поэту и просветителю, а также как к мыслителю - философу, правдолюбцу, то он мог бы открыть им глаза на многие вещи, заставил бы задуматься, сомневаться, по-другому смотреть на себя, на свою жизнь и действительность, в которой они живут. Это не устраивало бы властные структуры. В советское время власти желательно было видеть казахов наивными, неразборчивыми и равнодушными к себе и к своей истории. И все, кому была небезразлична судьба своего народа, своего языка и культуры так или иначе подвергались преследованию.

Если философию понимать в качестве науки, то не только Конфуций или Абай, но и многие другие мыслители, такие как Будда, Сократ, Августин, Монтень, Кьеркегор, Достоевский, Л.Толстой, наш Шакарим окажутся за бортом научной философии. Все они понимали задачу философии в познании, понимании человека и его воспитания, а не в открытии законов внешнего мира.

Мы не утверждаем, что философия как наука исчерпала свои возможности или в будущем не будет развиваться в научном направлении. Мы только хотим подчеркнуть, что научное познание - не единственная ее функция. Конечно, никто не будет отлучать Аристотеля, Декарта, Канта, Гегеля или Маркса от философии на том основании, что они понимали философию как науку и многое сделали, чтобы она стала такой. Тем самым они так или иначе отчуждали философию от мудрости и от человека.

Необходимо отметить, что мудрейший Кант наряду со своей научной трансцендентальной философией вынужден был создать антропологию как учение о человеке. Кант заявляет: «Если существует наука, действительно нужная человеку, то это та, которой я учу - а именно подобающим образом занять указанное место в мире - и из которой можно научиться тому, каким надо быть, чтобы быть человеком»[3,206].

В другом месте, в своей «Логике» Кант подчеркивает: «Практический философ - и наставник мудрости учением и делом

- есть философ в собственном смысле. Ибо философия есть идея совершенной мудрости, указывающий нам последние цели человеческого разума»[4,332]. Гегель, подчеркивая научную ориентацию своей философии, называет ее наукой логики, изучающей предельно широкие понятия. Маркс по этой же причине называет себя не философом, а историком. Вместе с тем, и Кант, и Гегель, и Маркс останутся для нас великими философами. Употребляя выражение Канта, мы можем назвать Конфуция и Сократа, Достоевского и Толстого, Абая и Шакарима практическими философами. И казахская философия предстает для нас как «практическая философия».

Казахская философия своеобразна: со своей проблематикой, специфическими формами выражения мысли, с собственным стилем мышления. Ей нет необходимости постоянно оглядываться на развитую западную философию. Учиться у других надо, но не следует во всем подражать или заимствовать их стиль мышления.

В этой связи нам хочется привести слова глубокого русского мыслителя И.В.Киреевского: «Нам необходима философия: все развитие нашего ума требует ее, - пишет он. Но откуда придет она? Где искать ее? Конечно, первый шаг к ней должен быть проявлением умственных богатств той страны, которая в умозрении опередила все народы». Киреевский тут, конечно, имеет в виду немецкую философию XVIII-начала XIX веков, школу которой он прошел. Далее он отмечает: «Но чужие мысли полезны только для развития собственных. Философия немецкая вкорениться у нас не может. Наша философия должна развиваться из нашей жизни, создаваться из текущих вопросов, из господствующих интересов нашего народного и частного бытия». [1,159].

В советское время нам, казахам, была навязана марксистско-ленинская философия, которая не соответствовала нашей традиции, нашему менталитету, нашему мышлению и, разумеется, не стала нашей собственной философией.

Казахская философия, воплощенная в творениях биев и жырау, ораторов и акынов, Ибрая Алтынсарина и Абая была и остается образцом народной мудрости. В ней мы находим

глубокое понимание сущности человека, смысла его жизни, его отношений к миру и к другим людям, глубокое понимание добра и зла, вечного и преходящего, долга и совести, хороших и плохих начал в человеческой жизни.

Казахские мыслители выражают суть той или иной философской проблемы в кратком, но метком изречении или четверостишии, в пословицах и поговорках, для чего в научной философии потребовались бы целые трактаты.

У казахов есть мудрая пословица: «Малым-жаным садағасы, жаным-арым садағасы». Казахи выше всего ставят честь и совесть: для души скота не жалко, а для чести и души, т.е. жизни не жалко.

Откуда берется мудрое слово? Вот как отвечает на это вопрос Асан Қайғы:

Чистейший и бесценный жемчуг
На дне морском в тиши лежит.
Чистейшее, цены безмерной слово
В глубине души лежит.
Тот жемчуг, что на дне морском лежит
Порой выносит бурная волна.
Чистейшее безмерной мысли слово
Выносит горе с глубины со дна.

(пер. Вс. Рождественского).

На казахском языке еще точнее: «Ой түбінде жатқан сөз, Шер толқытса шығады».

В казахской философской мысли часто встречаются понятия, которые выражают экзистенциальную ситуацию, когда человек оказывается в затруднительном положении, в пограничной ситуации, «или-или», когда необходимо сделать решающий выбор: шер (тоска), мұң (печаль, грусть), зар (горесть), қайғы (горе), қамығу (огорчение), қиналу (мучение), торығу (отчаяние, безнадежность), өкіну (сожаление, раскаяние), жалғыздық (одиночество) и т.д.

Один из авторов статьи Т.Х.Рыскалиев во многих своих работах отмечает экзистенциальную особенность казахской философии.

В книге Екклесиаста, включенной в Библию, есть слова: «Суета сует - все суета». Такое же по смыслу выражение встречается и в казахской философии: «Жалған дүние». Все временно, относительно, преходяще. Жизнь коротка, говорят казахи, как черенок плетки. «Қамшының сабындай қысқа ғұмыр». Как прожить такую жизнь? Для чего жить? К чему стремиться? Об этом рассуждает Шакарим:

Явился в мир ты голышом
Уходишь в рубище одет.
За счастьем ты спешишь бегом
Как знать: догонишь или нет.
Добра ты сколько б не скопил,
Оставишь все. То сон пустой,
Добра скопив, лишь им ты жил,
Но не возьмешь его с собой.

(пер. Вс. Рождественского).

Наши предки ценили время и отмечали для себя каждый прожитый день и провожали его с сожалением, думая, что прошел еще один день и мы стали еще на один день ближе к загробной жизни: «Тағы бір күн өтеді-ау, ажал аяндап жетеді-ау»-деп өкінеді екен.

Мы же, нынешние люди торопимся жить и с нетерпением ожидаем следующего дня, следующего лета. Спрашивается: куда мы торопимся? Жизнь и так коротка.

Подчеркивая мысль о своеобразии казахской философии, мы хотим сказать, что она должна идти традиционным путем, указанным нашими биями и ораторами, нашими акынами-жырау, Чоканом, Ибраем, Абаем и Шакаримом. Все лучшее, что было у своих предшественников, Абай воспринял и развил. Нам, нашей философии и следует идти по пути Абая.

Современное казахское общество нуждается в новых людях, в воспитании которых казахская философия как учительница жизни играет важную роль. Воспитание как раз ныне хромает. В современной философии почти отсутствует воспитательная функция. А каких людей и личностей воспитала прежняя казахская философия, казахская литература! Среди них были ханы, бии,

батыры, акыны, ораторы. Это были люди честные, справедливые, совестливые, мудрые.

На наш взгляд, не исчерпаны возможности философии как мудрости. Мудрости - то как раз нам тоже не хватает.

Многие ученые и философы считают, что мудрость - пройденный этап в развитии философии и возродить ее в нынешнее время не имеет смысла. Ныне не принято вслух рассуждать о добре и зле, чести и совести, правде и справедливости, хорошем и плохом.

Известный русский философ Александр Дугин отмечает: «В современном языке слово «мудрость» упоминается редко, да и то чаще в шутку. Понятие «мудрость» в нашем обществе сильно дискредитировано: всерьез выставлять себя «мудрецом» может лишь комический герой. Прямой славянский перевод термина «философия»- «любомудрие» - звучит архаично и несколько нелепо. Понятие «мудрость» явно не из современного арсенала общеупотребительных слов»[2,4].

Когда - то и в восточной и западной философии мудрость почиталась как идеал знания. Знание и мудрость не расходились между собой как ныне, а дополняли друг друга. Считалось, что знающий человек не может не поступать мудро в согласии с порядком вещей. Сократ был уверен, что знание делает человека добродетельным. Известный французский историк античной философии Пьер Адо пишет: «Мудрость рассматривается во всей античности как способ бытия, как состояние человека, существующего совершенно иначе, нежели остальные люди...».

Мудрость всецело обращена к человеку. Мудрость - это внимание к человеку, его понимание, понимание его жизни, его отношений ко всему, что его окружает. Мудрость чаще всего выражается в понятиях: внимание, понимание, гармония, такт, терпение, скромность, умеренность, простота и др.

Мудрость заключается не только в знаниях, но и в умении его использовать.

Кант задается вопросом: чем отличается умный человек от глупого? И сам отвечает: не тем, что он знает общие положения которых глупый не знает, а тем, что может использовать свои знания в нужное время и в нужном месте. А это приходит с

пониманием. Мудрость заключается в понимании, в понимании того, что нужно человеку, что помогает ему жить как человек и оставаться им. Философия как мудрость учит человека жить в гармонии и согласии с миром, с другими людьми и самим собой.

В наше время редким явлением стало и понимание. Знаний предостаточно, а понимания многих вещей не хватает. Вспоминаются слова А.Эйнштейна: «Как много мы знаем и как мало мы понимаем». Не вошло еще в наше сознание простое правило: не только знать, но и понять то, что знаешь. «Оқу, оқығанды көңілге тоқу».

В заключение попытаемся определить казахскую философию в общих чертах: это- воплощенная мудрость, это понимание всего, что касается человека, это практическая философия, нацеленная на воспитание человека, на рассмотрение экзистенциальных проблем в жизни человека.

Литература:

1. Бердяев Н.А. Самопознание: Соч.-М.: Изд-во ЭКСМО, 2003
2. Дугин А.Г. Философия политики. М., Арктогес, 2004
3. Кант И. Соч. в 6 т. Т.2 М., Мысль, 1964
4. Кант И. Трактаты и письма. Изд-во Наука, М. 1980

УДК 323 (574)

РОЛЬ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Есенгалиева В.А.

*Западно-Казахстанский аграрно-технический университет
им. Жангир хана, г. Уральск, Казахстан*

E-mail: eva0566@inbox.ru

Немало научных изысканий историков, политологов, философов были обращены к столь интересной теме, как роль личности в истории общества. Однозначной точки зрения на этот

вопрос нет, но большинство исследователей считают, что яркая личность оставляет свой отпечаток в истории, оказывая влияние на ход его развития. В самый трудный переходный период во главе нашего государства стояла многогранная политическая фигура как Н.А.Назарбаев. Н.Назарбаев имел солидный политический опыт еще в советскую эпоху. Известен факт, что ему предлагали возглавить Правительство СССР, но он отказался от этого предложения ради будущего своего народа, который в тот момент переживал не лучшие времена.

«Великим переменам предшествуют великие испытания» - писал древний тибетский философ. Этим переменам в начале 90-х годов в молодом суверенном Казахстане предшествовала пора решения сложных экономических, социально-культурных, политических задач. Это было время шатания и безверия. Казахстан как и все постсоветские республики испытал глубочайший кризис. Распад СССР привел к разрушению всех хозяйственных связей. Закрылись сотни предприятий, лишившись рынки сбыта и вложений, прекратились поставки продовольствия, не выплачивались зарплаты и пенсии. Сегодня сложно представить, что размер пенсии в те годы был эквивалентен 120 тенге. В начале 90-х 130 наиболее крупных предприятий Казахстана остановились, резко понизился уровень промышленного производства страны в 92-93 годы на 15%, а в 1994 г. - на 30%. Развал экономики привел к пустым прилавкам в магазинах, были введены карточки, количество безработных достигло 2 миллионов человек. Резко упал уровень жизни населения, не было света, воды. Полная разруха и развал. Думаю многие соотечественники помнят эти годы. В этой ситуации очень тяжело было Президенту принимать страну.

Работу по подъему страны Елбасы начал с открытого диалога с народом. Назарбаев говорил, выходя в народ: "Потерпите: мы будем делать реформы". Он встречался с коллективами предприятий по всей республике, призывал работать и вместе поднимать страну. За короткое время ему удалось поменять мышление людей, перестроить их с коммунистических шаблонов на рыночную экономику. Люди ему поверили, люди в него поверили, потому что он прошел

закалку у доменной печи, прошел все ступени управления и четко понимал, куда можно вывести страну.

Он понимал, что для развития страны нужны новые кадры. Для подготовки будущих специалистов в 1993 году Н.Назарбаев учредил государственную программу "Болашак" и уже на следующий год первые казахстанские студенты отправились в высшие учебные заведения США, Великобритании, Германии и Франции. Новые специалисты, получившие образование в топовых вузах мира, понимающие законы рыночной экономики, обладающие широким кругозором должны были обеспечить внедрение передовых зарубежных стандартов в различных сферах страны. И вот уже на протяжении 28 лет существует международная стипендия "Болашак". Для многих молодых людей государство дает реальный шанс получить качественное образование за рубежом. Китай, Сингапур и многие другие страны, благодаря подобным программам, вкладывая средства в развитие человеческих ресурсов, за короткое время добились высокого скачка в экономике.

Чтобы придать стимул экономике и дать новый толчок развитию производства, в стране запустили масштабную приватизацию. Так началась эпоха собственности. Коснулась она буквально каждой семьи: люди становились не только акционерами предприятий, в которой трудились, но и получили право собственности. Первыми государство решило продать объекты торговли и сферы услуг. С 1996 по 1998 годы в частные руки из собственности государства ушло 89000 объектов.

Президент проявил себя как выдающийся реформатор. Он активно работал над созданием и развитием новых экономических институтов банковской сферы, отвечающих новым международным стандартам. Все это должно было создать крепкий фундамент для появления в стране малого и среднего бизнеса. Появился сектор страховых и пенсионных услуг, рынок ценных бумаг и инвестиционные фонды. С учетом рыночных реалий кардинально поменялось законодательство. Возник очень мощный импульс к позитивным переменам.

Экономика страны остро нуждалась в инвестициях. Елбасы лично объезжал зарубежные страны, чтобы наладить экономические

связи, завоевать доверие крупных инвесторов и бизнесменов. Инвестиции в Казахстан пришли нелегко. В страну, где разруха и ничего нет, не каждый решился бы вложиться. Ежедневные перелёты и многочисленные переговоры с иностранцами о выгодном географическом расположении Казахстана и о его природных богатствах дали свои результаты. Только на Астану Н.А.Назарбаев безвозмездно привлек 280 миллионов долларов инвестиций.

Назарбаев - это признанный в мире политик. В нужное время найти нужные слова, убедить человека - в этом его огромная сила. Это его качество ярко проявилось при решении территориальных споров. Конфликты за территориальные споры были во все времена и продолжаются до сих пор, но особо остро стоял этот вопрос после развала большой империи - Советского Союза. Провозглашение Независимости, распад СССР вовсе не означал, что те границы, которые существовали между союзными республиками, останутся неизменными, прочными и вечными. Децентрализация управления и ослабление государственной власти привели к трагическим последствиям: проливалась кровь, рушились судьбы, будущее многих народов, вовлеченных в эти конфликты, стало призрачным. И как показали события с Украиной, Молдавией, Грузией, Арменией и Азербайджаном - эти государства впали в череду территориальных споров и войн. Выжить, сохранить мир и стабильность в этом хаосе взаимных претензий соседних государств было нелегко. Требовались немалые усилия и, самое главное, политическая воля, способность принимать своевременные и верные решения. Груз ответственности лежал прежде всего на человеке, вставшим у руля молодой страны, только что заявившей миру о своей Независимости. Казахстан, в отличие от многих стран, смог решить пограничные споры без взаимных претензий, вооруженных конфликтов, дипломатических демаршей. Самые опытные дипломаты занимались делимитацией границ. Процесс делимитации рубежей независимой страны с соседними государствами занял не один десяток лет. Благодаря многолетним, настойчивым, последовательным, кропотливым усилиям Елбасы и его дипломатической службы, Казахстану удалось подписать соответствующее межгосударственное соглашение в 2002 году с

Китаем (переговоры длились с 1992 по 1998 годы), в 2003 году - с Узбекистаном, в 2006 - с Российской Федерацией (самая большая граница 7560 км), 2017 - Казахстан завершил демаркацию границ с Туркменистаном и Кыргызской Республикой. Сегодня общая протяженность государственной границы составляет свыше 15000 км, рубежи четко определены и согласованы со всеми сопредельными странами. Все это было достигнуто благодаря упорству Первого Президента Н.Назарбаева, его дальновидности, поразительному искусству убеждать.

Накопленный с годами опыт руководителя, лидера помог ему, выдержав серьезные испытания, вывести страну на новый уровень экономического, социального развития, завоевать большой авторитет на международной арене. Стремление к стабильности, миру, сотрудничеству, основанному на доверии, открытости, толерантности, особенно выразилось в интеграционных инициативах Елбасы. Н.А.Назарбаев является автором ряда значимых международных инициатив.

5 октября 1992 года на 47 сессии Генеральной Ассамблеи ООН Н.Назарбаев выступил с идеей создания системы азиатской безопасности. Инициатива главы молодого государства была вызвана обеспокоенностью проблемами распространения ядерного оружия, нелегальной миграцией, экстремизмом, наркоторговлей. Самый населенный регион планеты был обременен многочисленными конфликтами, поэтому идея Назарбаева о создании Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии оказалась своевременной (СВМДА)

Мало кто верил в идею, озвученную 29 лет назад перед мировыми лидерами. Сегодня это объединение превратилось в эффективный международный форум многосторонней дипломатии, число участников которого насчитывает 27 государств. А Казахстан ставший ядром миротворческих процессов Евразии по-прежнему выдвигает инициативы, касающиеся обеспечения стабильности и безопасности в регионе.

Назарбаев понимал, что интеграция - неизбежна, что 21 век - это век не только крупных транснациональных корпораций, но и век транснациональных объединений. Именно поэтому Н. Назарбаев инициировал также такие важные интеграционные

проекты как Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), Евразийский экономический союз (ЕАЭС), которые призваны были обеспечить региональную, экономическую безопасность стран, входящих в эти объединения. К примеру, 186 млн. человек живут в ЕАЭС, первая в мире по территории, более 2150 млрд. долларов совокупный ВВП (по данным World Bank), огромные запасы нефти, газа, рынок для инвестиций, ключевым является взаимная торговля.

Одним из значимых достижений молодой страны за годы Независимости стало председательство Казахстана в ОБСЕ в 2010 году. Это был первый случай в истории избрания Председателем авторитетной, международной организации государства из СНГ, Азии, мусульманского и тюркского мира. Венцом этого стало проведение после 11-летнего перерыва Саммита 56 государств-членов и руководителей 40 международных организаций в Астане. Назарбаеву удалось привезти к общему знаменателю интересы всех этих стран и добиться единогласного принятия исторической Астанинской Декларации. Также не менее важным событием в истории сотрудничества РК и Организации Исламского Сотрудничества (ОИС) стало Председательство Республики Казахстан в ОИС в 2011-2012 годах. Задача Президента Назарбаева было укрепить авторитет нашей страны во всем мире и он этого добился. Сегодня в нашей стране проводятся международные форумы, саммиты ОБСЕ, СНГ, ШОС, ЕАЭС и ОДКБ.

В столице Казахстана побывал один из самых уважаемых людей современного мира, внесший огромный вклад в налаживании реального диалога между мировыми религиями - Папа Иоанн Павел II. Его уже нет в живых, но он успел выполнить свою великую миссию гуманиста и миротворца. Своим визитом в Астану Иоанн Павел II признал уникальность опыта Казахстана, считающего свою многоконфессиональность и полиэтничность одним из важных ценностей и достояний. 90-ые годы пестро-этнический состав - наследие развалившейся империи - вызывал опасение и рассматривался как мина замедленного действия, ибо в любой момент могли вспыхнуть конфликты на почве национальных интересов, как это происходило в соседних постсоветских странах. И именно Лидер страны Н.Назарбаев в

многоэтничности видел не проблему, а фундамент и основу большого успеха.

Справедливости ради надо сказать, что Елбасы, признанный в мире патриарх мировой политики: за годы Независимости он успешно сотрудничал с 5 Президентами США, с 3 Президентами России, с 3 главами Китая и многими лидерами других стран мира. По мнению экспертов тот факт, что сейчас страну возглавляет представитель внешнеполитического ведомства, блестящий дипломат, крупный государственный деятель Касым-Жомарт Токаев говорит о том, насколько востребован этот опыт работы сегодня, когда мир сползает к хаосу, универсальные механизмы сдают сбой, Казахстан продемонстрировал всему миру как эффективно строить внешнюю политику. Если охарактеризовать роль Н.Назарбаева в переходный период становления независимого Казахстана, то можно сказать, что Назарбаев - созидатель от бога!

Сегодня, благодаря правильно поставленным ориентирам, большой и целенаправленной работе, проведенной под руководством Первого Президента страны, его созидательные идеи реализуются на практике и находят поддержку всего мирового сообщества. Стабильное и авторитетное государство, построенное Елбасы, твердо осуществляет политику инклюзивного и устойчивого развития, всестороннего диалога и мирного существования.

УДК 94 (574)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШЕТЕЛДЕГІ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ

Айтқулова А.Е.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: aitkulova0303@mail.ru

Қазақ халқының көпғасырлық тарихы тек Қазақстандағы ғана емес, сондай-ақ елден тыс жерлердегі ескерткіштерде де сақталған. Қазақ халқының тарихын, тұрмысы мен мәдениетін

бейнелейтін мемориалдық мүсіндер мен тарихи ескерткіштер Еуропа, Азия және тіпті Африка елдерінде орналасқан. Әлемнің қай бөліктерінде біздің тарихымыздың бөліктері бар екенін білуді ұсынамыз.

Бүркіт ұстаған қазақ

"***Бүркіт ұстаған қазақ***" мүсіні француз Ривьерасындағы Ментон қаласының Ботаникалық бағында орнатылды. Оның авторы – Ресейде қалған Наполеон армиясының солдатының ұлы Евгений Лансере (1848-1886). Бір кездері император Александр III бұл мүсінді Францияға сыйға тартты. Өмірінің 38 жылы ішінде Евгений Лансере 400-ге жуық мүсін жасаған болатын. Олардың көпшілігі Солтүстік Кавказ және Орта Азия халықтарының өмірін бейнелейді.

Қазақ көші

Бұл қазіргі Алтай қаласының аумағындағы ерекше ескерткіш. Тамаша ансамбль Қыран өзенінің жағалауында орнатылып, қазақ халқының өмірі мен қызметі туралы баяндайды.

Бейбарыс Мешімі

Бейбарыс талантты қолбасшы ғана емес, сонымен бірге кезінде биік ғимараттар, мешіттер, бекіністер мен қампалдар тұрғызған дана басшы болды. Олардың кейбіреулері бүгінгі күнге дейін жақсы сақталған және қазақ халқының мақтанышы болып табылады. Қазақстан Президенті өз сөздерінің бірінде ұлы бабамыз туралы былай деген: "кезінде көптеген тарихшылар ұлы бабамыз Сұлтан Бейбарыстың драмалық тағдыры туралы жазба деректер қалдырған. Өзінің батылдығы мен ақылымен көтеріліп, құлдан жоғарғы билеушіге дейін өскен адам. Египет сияқты алып елді шебер басқара отырып, оны моңғол жаулап алушыларынан да, Ұлы крест жорықтарының бастаушыларынан да қорғап, бүкіл араб әлемінің тәуелсіздігін, өзіндік ерекшелігі мен тұтастығын сақтаған адам. Қатар ең, кім произошел от здешнего тайпасының Беріш болды пленен балалық шағында және увезен арналған чужбину с побережий Атырау... Бірнеше жыл бұрын Мысырға сапар барысында мен Бейбарыс салған Мешітке барып, онда естелік дұға еттім және Ұлы бабамыздың естелігімен байланысты барлық арабтардың қалай құрметтелетінін өз көзіммен көрдім".

Құрманғазы

Белгілі домбырашы, композитор Құрманғазының құрметіне арналған ескерткіш РФ Астрахань қаласында Совет және Калинин көшелерінің қиылысында орнатылды. Оның салтанатты ашылуы 2008 жылдың 13 желтоқсанында өтті. Ескерткіштің авторлары-Едіге Рахманов пен Тоқтарбек Рахиев.

Шоқан Уәлиханов

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ескерткішті Омбы қаласына сыйға тартты. Мүсінші Азат Баярлин Шоқанды ашық кітаппен суреттеген. Ескерткіш аттас көшеде орнатылды.

Абай Құнанбайұлы

Абай ескерткіші әлемнің бірнеше елінде орнатылған: Ресей астанасы Мәскеу қаласындағы "Чистые пруды" желекжолында, Венгрия астанасы Будапешттегі Астана көшесінде, Қытайдағы Бейжіңдегі "Чаоян" саябағында, Ташкенттегі Қазақстан Елшілігі ғимаратының алдында, Иран Ұлттық кітапханасы аллеясында, Тегеранда. және т.б.

Жамбыл Жабаев

«Ленинградтық өренім!» жырының авторына Санкт-Петербургте, оның есімімен аталатын көшеде ескерткіш орнатылды. Мүсіндердің авторы-Феликс Романовский мен Валентин Свешников.

Мәншүк Мәметованың Невель қаласындағы (Псков облысы) ескерткіші, сол қала үшін шайқаста қаза тапты

Әлия Молдағұлованың ескерткіші Санкт-Петербургтің Красногвардейский ауданында, аттас көшедегі 5 үйдің алаңында орналасқан.

Кеңес одағының батыры ***Нүркен Әбдіров*** тақтасы.

Мамай қорғаны, Волгоград, Ресей.

Ғұлама ұстаз - ***Әбу Насыр Әл-Фараби***.

Дамаскідегі Зират, Сирия.

Египет пен Сирияның сұлтаны - ***Бейбарыс***.

Дамаскідегі Зират, Сирия

Түркістан халықтарының шежірешісі - ***Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати***.

Кашмирдегі Зират, Үндістан.

Ораз-Мұхаммед - Қасым хандығының ханы.

Рязань облысындағы зират, Ресей.

Төртқара Сейітқұл мен **Әйтеке би**.

Зират Нұрата, Навои облысы, Өзбекстан.

Ташкент жоғарғы биі және билеушісі - **Төле би**.

Зират Ташкентте, Өзбекстанда.

Күй атасы – **Құрманғазы**

Зират Астрахань облысында, Ресей.

Ұлт көсемі - **Әлихан Бөкейханов**, тіл қорғаушысы-Нығмет Нұрмақов.

Дон зираты, Мәскеу, Ресей.

Батырлардың соңғысы - **Оспан Батыр Исламұлы**.

Зират ИКАО, Шыңжаң, Қытай.

Ішкі Орда ханы – **Бөкей хан**.

Зират Астрахань облысында, Ресей.

УДК 94 (574)

РОЛЬ ЖАНГИР ХАНА В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Джакупова А.Г.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет

им. Жангир хана, г. Уральск, Казахстан

E-mail: Aigul_GULGAZ@mail.ru

Одной из самых примечательных и выдающихся личностей в истории Казахстана по праву считается Жангир хан. Этот правитель обладал управленческим талантом и имел огромную тягу к знаниям. Кто такой хан Жангир? Чем он прославился, какой след оставил в истории?

Бокейулы Жангир - один из самых известных казахских политических деятелей XIX века. Он родился в 1801 году у Атанханым - второй жены основателя хана Букея. Образование Букеевского ханства историки связывают с его именем. Фактически Букеевское ханство - вассальное кочевое государство в составе Российской империи - существовало с 1801-го по 1845-й. Но некоторые историки утверждают, что держава кочевников

прекратила существование после смерти сына и преемника Жангир хана Сахиб-Керея в 1847 году. Чем примечательна личность хана Жангира? Многие исследователи, изучающие историю и культуру Казахстана, утверждают, что Жангир -это казахский хан-просветитель, который придавал огромное значение образованию и культурному обогащению народа. Он вошел в историю как реформатор.

Рассмотрим подробнее жизненный и политический путь великого Жангира:

С юных лет Жангир понимал, что ему уготовано великое будущее - он станет преемником хана-отца. И обладая гордым и упорным нравом, как и многие представители казахского народа, юноша начал постигать науки. Можно с уверенностью утверждать, что будущий хан получил отличное по тогдашним меркам образование:

- Начальные знания получил от домашнего учителя.

- Далее Жангир перебрался в Астрахань, в дом Степана Семеновича Андреевского - друга отца и губернатора края. В доме русского дворянина образованием юноши занимались профессиональные преподаватели. Они учили его основам политики, административному управлению и прочим важным для правителя наукам.

- Жангир в совершенстве владел тремя иностранными языками: русским, арабским и персидским. Также мог достаточно сносно изъясняться на немецком языке.

Жангир - третий по счету казахский хан, управляющий Букеевской Ордой. Несмотря на то что он старший сын и наследник Букея, управлять общиной Жангир не мог до 22 лет. Отец умер, когда мальчику едва исполнилось 14 лет. Взять на себя бразды правления он не мог, поэтому фактически Внутренней Ордой до его совершеннолетия управлял родной дядя Шигай. После достижения Жангиром зрелости император Александр I назначил его ханом Букеевского ханства. Период правления хана Жангира в казахском государстве составляет почти 22 года. Почетный пост Жангир занимал с 1823-го по 1845-й год.

Жангир был не только умелым правителем, но и любящим семьянином. У хана было три жены-красавицы - Юзум, Фатима и

Салиха. Любимые женщины подарили правителю 11 потомков: восемь сыновей и трех дочерей. Один из старших сыновей, Сахиб-Керей, по слухам, был любимчиком Жангира. Поэтому он унаследовал ханские полномочия после смерти великого правителя. Также вошло в историю имя самой старшей дочери хана - Зулейхи: она вышла замуж за видного политического деятеля, потомка татарского дворянства, полковника Александра Тевкелева.

Смерть настигла хана рано: он скончался в возрасте 44 лет. Исторические источники выдвигают три версии скоропостижной смерти великого Жангира:

1. Убийство. Некоторые историки утверждают, что хана убил цирюльник. Приказ ему отдал якобы император Николай I.

2. Естественная смерть от инсульта.

3. Отравление. В народе ходили слухи, что хана отравили. Поговаривали, что до дня смерти Жангир был здоров и активен. Поэтому версия отравления достаточно правдоподобная. О том, что хан и его Орда стали неудобны русским правителям, свидетельствует и тот факт, что приемник Жангира, его 16-летний сын Сахиб-Керей внезапно погиб по пути домой из Петербурга. После этого ханский титул упразднили, а главным органом власти в ханстве стал Временный совет.

Жангир хан - великий реформатор. Некоторые историки утверждают, что Жангир обладал достаточно жестким нравом. Не лишенный честолюбия хан пытался усилить свою власть в Орде, ориентируясь на русскую самодержавную модель государственного правления. Но надо отдать хану должное - он многое сделал для своего народа:

В период становления Букеевская Орда находилась на невысоком культурном уровне развития. Кочевой образ жизни не способствовал внедрению школьного образования. Сам хан, получивший достаточно неплохое образование, был уверен, что знания - ключ к улучшению благосостояния и укреплению позиций казахского народа на политической арене. Когда хан начал посещать Казанский университет, то стал все чаще задумываться над идеей создания института образования во Внутренней Орде. Вот несколько действенных шагов, которые предпринял Жангир, чтобы улучшить ситуацию с образованием казахов:

- Возведение стационарных школ. Хан на собственные деньги построил высшую школу, в которой дети походили подготовку перед поступлением в учебные заведения. Нередко он сам проводил в школе уроки, принимал экзамены.

- Личный пример, агитация. Жангир отправил своих детей учиться в Казань и призывал знатных казахов поступить также.

- По его приказанию в административных центрах строили мечети, а при них возводили небольшие начальные школы-мектебы. Очень скоро уровень образованности населения вырос. За годы правления Жангиру удалось поднять жизнь в Букеевском ханстве на качественно новую ступень.

Заслуги хана высоко оценили и его потомки. Недаром Западно-Казахстанский аграрно-технический университет с мая 2003 года носит его имя. Ныне известное и престижное высшее учебное заведение официально именуется ЗКАТУ имени Жангир хана. Здесь размещен историко-этнографический музей имени Жангир-хана. В трех залах представлены работы ремесленников, национальные костюмы, предметы быта, фотографии, которые рассказывают о Букеевской Орде.

Реформа социально-экономического устройства. Жангир, как наиболее образованный среди предшествовавших ему казахских правителей, предпринимал попытки укрепить позиции своей державы и улучшить условия жизни народа. Он инициировал ряд нововведений:

- Создал управленческий аппарат с централизованной властью. Ханский совет, канцелярия, совет биев, депутатская группа и есаулы подчинялись непосредственно хану.

- Усовершенствовал государственную налоговую политику. Налоги должны были платить все жители Орды.

- Упорядочил развитие торговли. Хан организовал ярмарки, на которых жители Орды торговали с купцами из соседних государств.

- Зародил в сознании кочевников идею оседлости. Хан понимал, что очень важно создать для народа такие условия, при которых кочевникам захочется осесть и завести хозяйство. Для этого он раздавал землю в частное пользование. Но усилия хана не дали желаемых результатов. Земли на всех не хватало, и чаще она

доставалась людям не бедным и со связями. Огромная часть населения не получила права на использование земельных ресурсов. Это и усугубило социальные разногласия. Народные волнения впоследствии вылились в восстание, предводителями которого стали Исатай Тайманов и Махамбет Утемисов. Хану Жангиру ничего не оставалось, как обратиться за помощью к русскому правителю и с помощью его вооруженной армии подавить восстание.

Дипломатия Жангир хана. Как известно, Жангир хан фактически пребывал на службе у русского императора. Он был обязан проводить колониальную политику царизма. И хан неукоснительно соблюдал запрет на заселение казахами близлежащих территорий, которые принадлежали Российской империи. Такая политика вызывала непонимание и возмущение со стороны соплеменников. Конечно, нельзя сказать, что казахский хан был искренним народолюбом. Но это не умаляет его заслуг в сфере просвещения.

Жангир хан - выдающийся политический и общественный деятель, который много времени и сил посвятил просвещению казахского народа. Новаторские реформы, внедренные на территории Букеевского ханства, имели огромное влияние на развитие других регионов Казахстана.

Литература:

- 1. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.: сб. документов и материалов/сост. Б.Т.Жанаев, В.А.Иночкин, С.Х.Сагнаева. Алматы: Дайк – Пресс, 2002. 1120 с.*
- 2. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств XVIII- первой половины XIX вв. Жангир хан (1801-1845 гг.). Алматы: Наш мир, 2001. Т.4.*
- 3. Мукатаев Г.К. Хан Жангир. Великий преобразователь степи. К 200-летию образования Внутренней Букеевской Орды и 200-летию со дня рождения хана Жангира Букеева. СПб., 2001.*

ХАСАН НҰРМҰХАМЕДОВ – АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ

Балжанова Г. Ж.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: erlan.alataev@mail.ru

XX ғасырдың басында ұлттық идеяны ту етіп көтерген Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары, қалыптасқан ағартушылық үрдісін жалғастырушылар, бар білім, ақыл-ойын туған халқының игілігіне, бостандығына арнаған нағыз ұлтжанды азаматтар еді. Қазақ оқығандары Кеңес үкіметінің алғашқы күндерінен-ақ елдің саяси, мәдени өміріне белсене араласа бастады. Сондай Алаш қайраткерлерінің бірі ретінде Алашорданың Батыс бөлімінің басшылары Жаһанша және Халел Досмұхамедовтермен бірге ұлттық бірлік саясатын таңдап алған Хасан Нұрмұхамедовті де атауға болады. Алаш қайраткерлері қазақ халқын ұлттық тұтастық пен бірлікке шақырды, аз уақытқа болса да ұлан-байтақ қазақ топырағында Алашорданың Батыс бөлімін құрып, миллион жарым қазақты біріктіріп, ел басқарды. Сөйтіп, бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің алғашқы нышандарын құрып беріп кетті.

Хасан Нұрмұхамедов, Хасан хазірет өзінің бүкіл саналы ғұмырын халқының рухани тағылымын жетілдіруге бағыштаған Батыс Алаш қайраткерлерінің бірі.

Атасы Шектібай хазірет өз заманында ғұлама діни ағартушы қайраткер болған. Кейбір деректерге қарағанда Бекет Ата мектебінде тәрбиеленіп, өзінің рухани тәлім-тәрбиесін Ойыл, Жем, Сағыз, Елек, Қиыл, Қобда бойларында балалар оқытып, көпшілікті имандылыққа баулуға бағыттаған. Осы Шектібай атасының тәлім-тәрбиесін алып өскен Хасан мен ағасы Рахметолла хазірет атанып, ісін жалғастырады. Екеуі де Бұхарадағы діни жоғары оқу орнын бітірген. Ел арасында діни ағартушы қайраткерлер атанған.

Жергілікті мұрағатта Хасан Нұрмұхамедовтің екі томдық ісі сақтаулы. Бұл істерде сақталған анкетада Хасан Нұрмұхамедовтің 1871 жылы туылғанын, туған жері Батыс Қазақстан облысы, Тайпақ ауданы, №1 ауыл деп көрсетілген. Оның негізгі тұрағы Ойыл ауданы, Ақтөбе облысы делінген. Әлеуметтік тегі: бай- молла, білімі – жоғары діни және 1930 жылы салық төлемегені үшін 5 жылға жер аударылған (бірақ қай жер екені көрсетілмеген.) делінген.

Оның жанұясында: әйелі Нұрмұхамедова Сахып – 47 жаста, баласы Шектібаев Мұхамбет – 22 жаста, Ойыл ауданында жер бөлімінде жұмыс жасайды деп берілген. Оның ағасы Хұсайын Нұрмұхамедов – 65 жаста, Тайпақ ауданында жұмыс істеп, сол жерде тұрады деп көрсетілген. Бұл анкетаның толтырылған уақыты 26 қараша 1937 жыл делінген [1]

Үлгілі әулетте тәрбиеленген Хасан алғашқы кезде ауылдағы мешіт жанындағы мектепте араб, түрік, татар тілдерін меңгерген. Сол кезде Тайсойған, Ойыл өңіріндегі мешіттердің жанында татарлар дәріс берген мектептерді бітіріп, 1886-1901 жылдары Бұхарадағы жоғары діни оқу орнында білімін жалғастырған. Хасанның дүниетанымы осы оқу орнында жүрген студенттік кезінде қалыптасқан. Бұхар шаһарындағы жоғарғы оқу орнын үздік бітірген ол 1901 жылдан бастап Қызылқоғадағы 7 ауылда қатардағы молда ретінде жұмысқа кірісті. Парасатты жас маман қоғамдағы болып жатқан әлеуметтік-экономикалық ахуалға жете мән беріп, орталық калалардан шығып жатқан басылымдар бетіндегі жаңалықтардан хабардар болып, сол кездегі оқыған зиялылармен байланыс жасап отырған. Әсіресе діни-ағартушылық мәселеге баса назар аударып, ауқатты азаматтармен байланысып, 1903 жылы Тайсойған өңірінде жеке меншік мешіт ашады. Кейін оның жанынан сауаттандыру мектебі де жұмыс жасай бастайды. Әсіресе, Батыс Қазақстан облысы бойынша мұхтасиб болып тағайындалғаннан кейін округ бойынша діни - рухани тағылымға жауапты және ұйымдастырушы ретінде белгілі бола бастайды.

Мұхтасиб лауазымына тоқталып кетсек, бұл жоғарғы діни лауазым Х ғасырда Қарахан әулетінен бастап қолданыла бастағанын білеміз. Кейін бұл үлкен атақ Уфадағы Бас

мұсылмандар басқармасының шешімімен, жоғары білімі бар, ұйымдастыру қабілеті күшті діндарларға берілген.

Хасан Нұрмұхамедовтың саяси ахуалға қатысы туралы баяндағанда оның Халел Досмұхамедов арқа сүйеген ықпалды адамдардың бірі болғандығын көреміз. Күнбатыс Алашорда жеті адамнан тұратын жаңа үкімет құрумен қатар, халық арасында беделді оқыған он адамнан ақсақалдар кеңесін құраған. Ақсақалдар кеңесінің құрамында Қуанай хазірет, Хасан хазірет, Мәулімбеулі Ишан, т.б. болған. Осы он жеті адам Батыс Алашорда ұйымына жетекшілік еткен. Яғни Хасан Нұрмұхамедовтың Батыс Алашорда ұйымының белсенді мүшелерімен тығыз байланысты жұмыс жасағанын көреміз. Ол өз іс-әрекетінде кеңес үкіметіне және оның жүргізген саясатына қарсы болмаған, тек діни нанымға, ұлттық әдет-ғұрыпқа, салт-санаға қарсы жүргізілген озбырлыққа наразылық білдірген [2].

Хасан Нұрмұхамедов 1917 жылы сәуірде Орал қаласында өткен Орал қазақтарының бірінші съезіне қатысады. Осы жиында Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне Орал облысынан делегат болып сайланады. Сол жылы мамыр айында Мәскеуде өткен Мұсылмандар съезінен соң осындағы қазақ делегаттарының кеңесіне қатысып, кеңес қаулысымен 1917 жылы 1 тамыз – 10 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында жалпықазақ съезін өткізуді қолдайды. 1917 жылы желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II жалпықазақ съезінің делегаты. Съезде Алаш автономиясын дереу жариялауды және автономияға Түркістан қазақтарын қосып алуды жақтап дауыс береді. Сонымен қатар халықаралық деңгейдегі жиындарға да қатысып отырған. 1922 жылы Женевадағы ұлттар лигасының мәжілісіне, Уфа қаласында өткен мұсылмандардың 1923, 1926 және 1928 жылғы съездеріне қатысқан.

Бірақ 1925 жылдан бастап өзге діни қайраткерлермен бірге Кеңес үкіметі тарапынан қатаң бақылауға алынып, діни-рухани қызметіне шектеу қойылады. Хасан Нұрмұхамедовты 1930 жылы аудандық соттың шешімімен, мезгілінде мемлекеттік салықты төлемегендігі және жекеменшік малын жан-жаққа үлестергені үшін деген жала жабылып, 2 жылға жер аударуға үкім шығарады. (Бірақ қай жер екені көрсетілмеген) [3].

Ақыры, 1937 жылы тұтқындалып, Орал қаласындағы губерниялық түрмеге қамалады. «Маңғыстаулық мұхтасиб Хади Сұлтанов, белгілі Оразмағамбет молда Тұрмағамбетов, имам Әбіл Өтемағамбетовпен бірлесіп жапон тыңшысына агент болды, ақ эмигрант Мұстафа Шоқаймен астыртын байланысты» деген айып тағылады. Ол бүкіл Батыс Қазақстан аймағындағы «істі» болған зиялы қауымның, діни оқыған азаматтардың басшысы, «көсемі» ретінде айыпталып, пан ислам ұйымының негізін құрушы ретінде жауапқа тартылған.

Сонымен бір мезгілде Хасан хазіреттің туған-туысқандары және Қаражан Сарбөпиев, Нұғыман Хасанов, Мырзағали Иманғазиев секілді пікірлес, таныстары да қудаланады. Тек Атырау облысында 45 молда, 13 священник Хасан хазіреттің «құйыршықтары» деп атылып кеткен [4]. Белгілі «Хасан хазірет мешіті» бұзылып, жоқ етілді.

1938 жылы ақпанда Хасан хазірет КСРО Жоғарғы Соты әскери коллегиясы «үштігінің» қаулысымен ату жазасына кесіледі [5]. Сүйегі қайда қалғаны бүгінге дейін белгісіз.

«Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген сөзді бұрынғылар текке айтпаған, бұл сөз оқалы бөрік, жез телпек киіп, мыңғырған мал айдауды армандау емес, өмірден өткен ата-бабаларды естен шығармай, барын бағалап, жоғын жоқтап отыруды меңзеген. Қазақ баласы ежелден бастың амандығын, бауырының бүтіндігін ең басты байлық санаған. Адам баласы өмірге келіп, есі кіргеннен соң бұл дүниеден не аларын емес, артына не қалдырарын ойлайды. Соның бірі ұрпақ қалдыру екен. Сол арқылы өмірінің жалғасқанын, соңында іздеушісі, ісін алға апарушы қалғанын қалайды. Хасан Нұрмұхамедовтың артында қалған жалғыз тұяқ Ахметбек ата. Ол кісінің әңгімесін тыңдағанда бейне бір тарих оқулығын ақтарғандай боласың. Ахметбек атаның әңгімесінен үзінді келтірейін: «1939 жылы мен мектепті ерекше үлгідегі аттестатпен бітірдім. (Қазір бұл құжатым жергілікті музейде сақтаулы.) Содан бір жыл бұрын әкемді қамауға алды. Кетерде айтқан сөздері әлі есімде: «Уақыт талабына сай өмір сүр, жақсы оқы, жамандық жасама және шешенмен қарындасыңа қорған бол». Мен әкемнің аманатын орындадым деп ойлаймын. Тек бір әттеген-айы қарындастарымды құтқара алмадым. Майданнан

оралған мені жалғыз апам ғана қарсы алды. Байғұс қарындастарым бұл күнге жете алмай аштан өліпті. Дәл 1939 жылы мен КазГУ-дің физика-математика факультетіне оқуға түсіп, оны үздік оқып жүрдім. Үздіктер қатарында 7-8 адам болған еді. Сол кездегі газеттерде біз туралы мақала да жазылған болатын. Ол мақала «Қазақстанның болашағы» деп аталған еді. Күтпеген жерден оқуды тоқтатуға мәжбүр болдық, себебі әскер қатарына шақыртылды. Ректорымыз қанша алып қалуға әрекет жасағанымен, ештеңе шықпады. Сол кезде Ворошиловтың арнайы бұйрығы шыққан еді. Мен Батыс Украинаның артиллериялық полкында өз әскери борышымды өтедім. 1941 жылдың қыркүйегінде біздің үйге қайтуымыз керек болатын, күтпеген жерден маусым айында соғыс басталды да кетті. Он күн өткеннен соң біз қоршауда қалдық. Бізге берілген бұйрық мынадай болды: Бірінші болып атыспау, тек жай ғана аңдысын аңду, шешуші айқасты күту, қолдағы бар оқ дәріні үнемдеу. Ал қоршауда қалған біз бір ай бойына шегінумен болдық. Еш байланыс, ешқандай азық-түлік қатыстырылмады. Содан-соң шешуші айқас басталды. Сол айқасқа түскен 2000 адамнан тек 40-ы ғана аман қалды.

...Соғыс аяқталған соң елге келіп мектепте математика пәнінен сабақ беріп жүрдім. Күн сайын мені НКВД-ға шақырумен болды. Сөйтсем, өзімнің мұғалімдерім маған жала жапқан екен. Сөйтіп, 1948 жылы отанына сатқындық жасады деген желеумен 25 жылға сотталып кете бардым. Оның 8 жылын атақты Колымада өткіздім.

Қанша снаряд қасымнан жарылып жатса да, қанша адамдар құрт-бит болып өліп жатса да мен әлі күнге тірімін. Сірә қазақтың «қырық жыл қырғын болса да ажалды ғана өледі» дегені рас болса керек», - дейді Ахметбек ата.

Ел басына күн туған шақта тек елім деп халқының болашағын ойлап халқына бағыт сілтеп, тәуелсіздікке қол созған осы зиялылардың өмір жолдарына терең үңіліп, зерттер болсақ, бүгінгі жас ұрпаққа алар өнеге мен тәлім-тәрбие жеткілікті. Сондықтан да келер ұрпақ өз ата-бабаларының қилы тағдырын оқып, зерделеп, олардың айбынды да, қажырлы еңбектері туралы ой түйі тиіс.

Әдебиеттер:

1. ҚР ҰҚК БҚО мұрағаты П-1124-ші іс, 1-том, №6 қор
2. *Ғ.Нығмет, Х.Табылдиев Ақтаңдақтар ақиқаты – А., 1999.*
3. *Д.Д.Сүлейменова «Зұлмат жылдар құрбаны болған Алаш қайраткері Хасан Нұрмұхамедовтің күреске толы ғұмыры хақында» Орал өңірі 2011.*
4. *Алаш қозғалысы: теория, тарих, тағылым атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Орал. 2008.*
5. *Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. «Арыс» баспасы, 2002 жыл.*

УДК 908 (574)

ОРАЛДАҒЫ ШЕШЕН ДИАСПОРАСЫ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒДЫРЫ

Әділгереева Н.А.

М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: adigereeva_nurgul@mail.ru

Екінші дүние жүзілік соғыстың басталуы әлем картасындағы мемлекеттік территорияларды қайта бөліске салу сылтауының желеуімен жүргізілгендігі бүгінде бізге мәлім. Кеңес Одағы иелігіне өзара келісімді бұза отырып, аяқ басқан неміс әскерлері Кеңес Одағының бұл соғысқа араласуына мәжбүрледі және бұл соғыс бізге Ұлы Отан үшін болды.

Алғашында қарсылас күшінің қарқыны мықты болуынан Кеңес әскерлері еріксіз шегіне отырып, көптеген елдер мен жерлерден айырылды. Сондай майдандардың бірі Төменгі Еділде орын алған болатын және бұл кезде қарсылас әскерлерінің назары Шығысқа қарай жылжу себепінен Кавказ халықтары шайқастан тыс қалды. Қарсылас әскерлерінен ойлағаны іске аспай, Еділден әрі аса алмай, күшінің таусыла бастауы, Кеңес әскеріне жаңа дем беріп, соғыс барысын өзгертіп, көптеген жерлерді азат еткеннен соң, сол өңірлердегі соғыстан тыс қалған халықтарға Сталиндік жүйенін шүйлігуі басталды.

Бірінен соң бірі қудаланып, жер аударыла бастаған саны аз халықтардың ішінде шешен және ингуштарда енгізілді. Оларға қарсы 1943 жылдың қазан айында «Жасымық» атты арнайы жоспар жасалынып, 500 мыңға жуық шешендер мен ингуштарды жер аудару қолға алынды. Оның ішінде 200 мың адамды Новосибирск облысына, 35-40 мыңын Алтайға, Красноярск өлкесіне және Омбы облысына көшірілмек еді [1, 38 б.]. Алайда, кейінірек, 1943 жылы желтоқсанда Л. Берия ұсынған жоспарға сай оларды Қазақстан мен Қырғызстан облыстары арасында бөліп таратылу шешілді [2, 121 б.]. Бұл жоспарда шешендер мен ингуштарға «Кеңестерге және Қызыл Әскерге қарсы террористік қимылдарға белсенді араласты» деген айып тағылып, Л. Берияның жеке басшылығымен жүргізілген операцияға НКВД, НКГБ және Смерштің 19 000-ға жуық жедел қызметкерлері, шамамен 100 мың адам жұмылдырылған [3, 103 б.].

1944 жылдың 29 қаңтарында «Шешендер мен ингуштарды жер аудару жүргізу нұсқаулықтар» қабылданып, жер аудару туралы қаулы 31 қаңтарға белгіленіп, соған сәйкес 1944 жылы 21 ақпанда НКВД-ның бұйрығы шықты. 1944 жылдың 31 қаңтарында ГКО «Арнайы жер аударылғандарды Қазақстан мен Қырғызстан аймақтарына орналастыру шаралары жөніндегі» қаулы жариялады.

Вайнахтардың негізгі бөлігі Қазақстанға аттандырылып, ақпан айына қарай шешендер 240 мың және ингуштар 80 мың адам болса, бірінші наурызға орай 478 479 адам жіберілді. Олардың 387 229 шешендер, 91 250 ингуштар болды [4, 40-41 б.].

Арнайы жер аудару қоныстарына сотталған, Қызыл Әскер қатарында болған, Кеңес Одағының Еуропалық бөлігіндегі қалаларда тұрып жатқандар, Кавказдағы жасырынып жүргендер және т.б. тарттырылды. 1944 жылдың 20 наурызында 180 эшалонмен Қазақстанға 494 456 мың адам жеткізілді. Олар Солтүстік Қазақстанға – 39 021, Қостанайға – 45 768, Павлодарға – 42 127, Ақмолаға – 59 988 және басқа өңірлерді таратылды. Бұл алып келінген адамдар қатарында шешен және ингуштардан бөлек кабардин және балкарларда болатын [4, 40-41 б.].

Бүгінде бұл халықтарды туған жерінен күштеп жер аудару жөніндегі тарихи зерттеулер көптеп қолға алынып, оқиға туралы

тың деректерді жарыққа шығаруда еңбек етіп жүрген ғалымдар аз емес.

Тақырыпқа алғаш болып назарын аударғандардың бірі америкалық тарихшы, әрі жазушы, Кеңес тарихының маманы Роберт Конвест болатын. Ол «Кеңес Одағындағы билік пен саясат», «Кеңестік халықтарды депортациялау» атты еңбектердің авторы. Оның 1968 жылы жарыққа шыққан «Үлкен террор: 30 жылдардағы сталиндік тазалаулар» атты еңбегі қуғындаулардың ауқымдылығы мәселелерінің қарастыруға бастама жасап берді [5].

1975 жылы кеңес тарихшысы-эмигрант А.М. Некрич жаппай депортациялаулар туралы, соның ішінде шешендер мен ингуштар туралы «Жазаланған халықтар» атты еңбегін шет елде басып шықты [6].

Ресей ғалымдары Н.Ф. Бугай мен В.Н. Земскованың ғылыми жұмыстары депортацияланған халықтар мен әлеуметтік топтардың тарихын зерттеудің дамуына зор үлесін қосты. Ал Қазақстанда бұл уақытта жаппай қудаланған және жер аударылған халықтардың тарихы мәселелерін М. Қозыбаев, Ж. Абылхожин, К. Алдажұманов және басқалары қолға ала бастады.

Сталиндік жер аударулар М. Гелб, С. Виола, Ж.Ж. Мари және басқалары секілді шетел ғалымдарының еңбектерінде қарастырылды. Б. Уильямс, Н. Наймарк, Т. Мартин секілді тарихшылар Кеңес Одағындағы аз халықтардың күштеп жер аударылуларын XX ғасырдың Еуропадағы ұлттық тазалаулар сияқты ауқымды контекстте қарастырды.

Солтүстік Кавказдың жер аударылған халықтарының тарихына шешен ұлтынан шыққан шетел тарихшысы А.Г. Авторханов «Ұлт өлтіруші – шешен-ингуш халықтарының өлтірілуі» атты еңбегін арнады. Солтүстік Кавказ халықтарының күштеп жер аударылуының зерттелуі Г. Гакаев, Д. Гакаева, А. Гонов, Ю. Дешериев, Х.М. Ибрагимбейли, М. Музаев, Л. Парова, З. Шахбиев, Д.М. Эдиевтердің еңбектерінде біраз деңгейде даму алды. Олар Солтүстік Кавказ халықтарының жер аударылуы және ақталуларының әртүрлі мәселелерін құжаттар негізінде қарастырды. Сонымен қатар аталған мәселе Шешен мемлекеттік университетінің ғалымдары С. Цуцулаев, Муса и Мовсура Ибрагимовтар, В. Муртазалиев, Х.А. Матаговалардың және ингуш

ғалымдары Л.Я. Арапханова, И.Б. Дидигова, Д. Кокурхоева және басқаларының зерттеулерінде тереңірек ашылды [7].

2009 жылы Алматыда жарық көрген профессор Ж.А. Ермекбаевтың «Қазақстандағы шешендер мен ингуштар. Тарихы мен тағдыры» монографиясында Қазақстанның өңірлеріндегі арнайы жер аударылғандардың пайда болу тарихын, құқықтық жағдайын, тұрмыстық-материалдық өмірлерін, олардың еңбекке пайдаланудың ерекшеліктері мен өңірлердегі экономикаға сіңісуі қарастырылады [8].

Шешен мен ингуш халықтарын күштеп жер аударылуы мәселесіне деген тарихшылардың қызығушықтарының әліде сақталуы соңғы жылдардағы жарияланымдардан байқалады. 2003 жылы Грозныйда шыққан Г. Локаевтың «Спецпереселнцы» еңбегіде маңызды болып табылады.

Қазақстанға күштеп жер аударылғандардың ерекшеліктеріне арналған ғылыми еңбектерді М.Т. Баймаханов, С.Д. Дильманов, А.Р. Кукушкина, Л.В. Михеева, А.Т. Казбекова сияқты ғалымдар зерттеді [7].

Жоғарыда атап өткеніміздей жер аударуға ұшыраған шешен ұлтының көп бөлігі Орталық Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды өңірлеріне орналастырылған. Демек темір жол бойында орналасқан ірі өндірістік орындары бар облыстар мен қалаларға қоныс аудару әуел бастан сталиндік режимнің жаңа жұмыс күші ретінде жүзеге асыруды көздегендігін көрсетеді. Қазіргі Батыс Қазақстан облысы сол кезеңде аталған бағыт бойынша теміржол бойында орналаспағандықтан, шешен ұлтын біздің облысымызға жер аудару жоспарланбаған деген пайымға келуге болады. Әрине, бұл тек бір ғана себеп емес екендігі түсінікті, өйткені Батыс Қазақстанның географиялық орналасуы Кавказдан жырақ болмауы да, кеңестік биліктің халықтың ауа кейін көшуінен сақтанса болса керек, туған жерлерінен алысқа жіберуіне бұл түрткі болғаны ғажап емес.

Батыс Қазақстандағы шешен диаспорасының қалыптасуы негізінен жаппай жер аударудан кейінгі жылдары бастау алады. Қазақстанның өзге өңірлеріне жер аударылған шешен ұлтының өкілдері шаруашылық жағдайға, құрылысқа, оқу орнындағы жолдамаларына байланысты Батыс Қазақстан облысына ерікті

түрде қоныс аударып бастаған. Бұл дерекке дәйек ретінде ҚХА Батыс Қазақстан облысы бойынша «Вайнах» шешен-ингуш этномәдени бірлестігінің жетекшісі Данильбек Саратов мырзамен сұхбат барысындағы ақпараттарды келтіруге болады. Оның айтуынша: «Менің ата-анам Қостанай облысына депортацияланған, мен сол облыста дүниеге келдім. Кейін біздер Түлкібас ауданына қоныс аудардық. 1968 жылы анам Шешенстанға қоныс аударамыз деп шешті. Алайда мен ол жақта тұра алмадым, 1975 жылы Оралға құрылыс отрядында жұмыс жасау үшін келдім. Маған дейін келген шешендер оқу орындарындағы жолдамалар бойынша келген адамдар. Мысалы ретінде құрметті құрылысшы Гурсаев Заинди, Аблдаев Шамсуддин сияқты құрметті адамдарды айтуға болады. Гурсаев Заинди 1968 жылы құрылыс отрядына жұмысқа келген, 1969-1970 жж. Аблдаев Шамсуддин құрылыс техникумына жолдама бойынша оқуға келген». Көрсетілген сұхбатқа сүйенсек Батыс Қазақстан облысында шешен диаспорасының қалыптаса бастауы 1960 жылдарға сәйкес келеді деген түйінге келе аламыз. Дегенменде, бұл қоныс аударулар кең ауқым ала алмады.

Негізінен Батыс Қазақстан облысындағы шешен диаспорасының ұлғайуы ХХ ғасырдың соңғы он жылдығына сәйкес келеді [9]. Шешен Республикасында орын алған 1994-1996 және 1999-2000 жылдар аралығындағы соғыс бейбітшілікті бұзып, елдің тыныштығын кетірді. Бейбіт халық ұрпағының болашағы үшін қолайлы жер іздеп, жат жерге кетуге мәжбүр болды. Осы орайдағы архивтік деректерінде Батыс Қазақстан облысында 1995 жылы 1200, 1999 жылы 800 шешен қолдау алып, баспанамен қамтылып, тыныш өмір бастауына мүмкіндік алған.

Қазіргі таңда Батыс Қазақстанға жер ауып келген шешен ұлты өкілдерін нақты санын анықтап айту оңайға соқпай тұр. Дегенменен, сол оқиғаларды өз көзімен көріп, басынан өткерген кісілердің бүгінгі таңда Жәнібек, Қазталов және басқа да аудандарында тұрып жатқандығы белгілі. Сол адамдармен сұхбат жүргізу арқылы көптеген мәліметтер қол жеткізуге болады.

Батыс Қазақстан облысына жер аударылғандардың жалпы санын анықтау үшін жүргізілген зерттеу жұмысымыз кезінде бірде-бір құжаттардағы күштеп жер аударылған халықтардың

өкілдері ескерілмегендігі мәлім болды. Сондықтан біз аталған жер аударылған халықтардың санының толық есепке алынбағанын ескере отырып, мұндағы көрсеткіштердің әлдеқайда жоғары болуы мүмкіндігін тілге тиек етеміз. Архив деректерінің ұзақ уақыт бойы құпия сақталуы және ғылыми зерттеулерде енді ғана жариялана басталуы бұл тақырыпты әліде тереңірек зерттеу керектігін білдіреді. Алайда қазіргі уақытта деректерді толықтай қолға түсіруде қиындық бар, өйткені мұндай деректердің басым бөлігі орталық құрылымдардың архивтерінде сақтаулы, сондықтан зерттеуші үшін қолайсыздық тудырады [10, 51-53 б.].

Облысқа қоныс аударған шешендердің жай-күйі мен ары қарайғы тағдыры туралы архив құжаттарындағы мәліметтердің аздығы қол байлағанымен, біз бүгінгі таңда облыстағы шешен ұлтының өкідерінен сұхбатқа бет бұрдық. Бөрлі ауданына қарасты, Жарсуат елді-мекені шешен ұлтының шоғырланған жері ретінде танылған. Дегенмен, қазіргі уақытта олардың көпшілігі өз тарихи отандарына немесе басқа елді-мекендерге көшіп кетіп, нәтижесінде, Жарсуат елді-мекенінде үш ғана шешен отбасы қалған.

Жарсуаттағы Хажамурадовтар мен Ибрагимовтар әулеттері аталарының қайдан жер ауып келгендігі, жер аудару барысында отбасынан қанша адам опат болғандығы, қоныстандырылған жерлердегі өмір сүруге қаншалықты жағдайдың жасалғандығы жөнінде сауалдарға алған жауабымыздан келген келесідегідей. Шешен ұлтының жер аударылуы өте қатал, әрі қатыгез жолмен жүзеге асырылып, әр жанұяда кем дегенде 30-50 пайыз мүшелері ертеңгі күнін көре алмаған. Мұндай адам шығындарының саны оданда көп болуы мүмкін болғанымен жергілікті ұлт өкілдерінің мол адамгершілігі пен мейірімі бір ұлттың тағдырына балта шабылуына жол бермеген. Өз кезегінде шешен ұлтының өкілдері қазақ тілін, мәдениет меңгеріп, еліміздің барлық салаларында еңбек етіп, елдің дамуына септігін тигізіп келеді [8, 18-21 б.].

Жат жұртқа жер аударылған Солтүстік Кавказ халықтары өзара түсіністікке негізделген жергілікті халықпен байланысқа түсіп, достық қарым-қатынасқа ие болды. Өндіріс үрдісіндегі әртүрлі ұлт өкілдерінің қарым-қатынасы ұлттық ынтымақтықты тудырып, өзара байланысқа ықпал етіп,

оларды өз құқықтары үшін күресте біріктірді, халықаралық ынтымақтастық пен халықтар достығының негізін қалады.

Соғыстан кейінгі жылдардағы орын алған жұмыс күшінің тапшылығының жойуда арнайы жер аударылған ұлттардың атқарған еңбегі орасан болды. Олар негізінен көмір, тау-кен өнеркәсібінде, шахталар, өнеркәсіптік нысандар құрылысында және т.б. қызмет етті. Еңбек қызметі арнайы қоныстанушыларға қаржылық жағдайын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар моральдық және психологиялық қиындықтардан арылуға септігін тигізді.

Билік басшылары жағдайды жақсартуға және одақтас республикалар кәсіпорындарындағы осы санатты адамдарының тұрмысын нығайтуға ықпал ететін шараларды іске асыруда түрлі шешімдер қабылдады. Құқықтық жағдайы шектелген шешендер мен ингуштар арнайы қоныстанудың жаңа, өте қиын өмір сүру жағдайларына төтеп берді, талмай еңбек ете білді.

Тақырыпты түйіндей келе мынадай ойға тоқталамыз, сталиндік саясаттың бұл халықтарға көрсеткен озбырлығының өте ауырлығына қарамастан, халық рухын жоғалтпады, өз аңсаған армандары – туған жері, халқының бірлігін сақтауға деген үміттері ешқашан үзілмегенді. Ал, қонақжай қазағымыздың кең жүректігі бұл халықтардың кеудедегі үміт оттарын сөндірмей ұстауына септігін тигізді. Нәтижесінде, күштеп жер аударылған халықтар қазақты бауыр санап, өздернің ұрпақтарына қазақты құрметтеуді мұра ретінде қалдырып кетті. Сол ата сөзін мұра еткен ұрпақтары бүгінде еліміздің әр түрлі салаларында ел үшін, аянбай қызмет етіп жүргендеріне біз куәміз.

Әдебиеттер:

1. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. *Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е гг.)*. М., 1998. 367 с.
2. Полян П.М. *Принудительные миграции в годы Второй мировой войны и после ее окончания (1939–1953)* // Полян П.М. *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*. М., 2001. С. 95–143.

3. Бугай Н.Ф. Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»: о депортации народов в СССР в 30–40-е гг. М., 1995. 319 с.
4. Табулденова А.Н. Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937-1956 годы): монография. Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2015. 192 с.
5. Conquest R. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. Rev. ed. Harmondsworth, 1971. 830 p.
6. Некрич А.М. Наказанные народы. Нью-Йорк, 1978. 170 с.
7. Абуов Н.А. Депортации народов в Казахстан в 1936–1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Караганда, 2008. 30 с.
8. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. Алматы, 2009. 506 с.
9. Чеченцы в Казахстане / Гунашев, А. А., Алматы: Дәуір, 2003. 151 с.
10. Н.Э.Масанов, Ж.Б.Абылхожин, И.В.Ерофеева, А.Н.Алексеев, Г.С.Баратова. История Казахстана. Народы и культуры. Дайк-пресс, 2000 г. 608 с.

УДК 94 (574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГАЗ ӨНДІРІСІНІҢ ТАРИХЫ

Жексенов А.Б.

М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан
E-mail: zheksen-azat@mail.ru

ҚР Конституциясына сәйкес Қазақстан халқының меншігінде, әлемдегі ең бай жер қойнауы бар. Мұнай, газ, сирек кездесетін қымбат рудалар мен минералдар, орман, құстар, балық т.б. - бүкіл қоғамға және әрбір адамға жұмыс істеу тиіс. Қазіргі Қазақстан экономикасының негізі және еліміздің экспорттық түсірілімдерінің бастысы мұнай мен газ болып табылады. Соңғы

жылдары Қазақстанның мұнай өндірісіне бес миллиард доллардан астам ақша аударылды, бұл республикамызға түскен тікелей инвестицияның үлкен бөлігін құрайды [1, 229 б.].

Қазақстанда дамыған өндірістік, әскери-өнеркәсіптік және әлеуметтік дамудың көрсеткіштері жаман болмады. Өндіріс факторларының құрлымында қор факторларының үлесі едәуір асып түсті. Өнеркәсіптік әлеуетті сақтап, дамытуға бағытталған тиісті құрылымдық саясат Қазақстанның тек шикізаттың әлемдік және өңірлік нарықтардан ғана емес, сонымен біре бәсекеге қабілетті бірқатар жоғары технологиялық өнімнің қатары бойынша да өз «орнын» табуға мүмкіндік берді. Өйткені, оның жоғары аграрлық-өнеркәсіптік әлеуеті, бүкіл халықтың жалпы оқу білімдік деңгейі, бай ресурстар қоры бар еді. Ал 1992 жылдан Қазақстанда нарықтық қайта өзгерістер жүргізіле бастады, олар өнеркәсіптің жай-күйін түбірімен өзгертуге тиіс болды. Жекешелендіру белестерін, кезеңдерін, нәтижелерін түрліше бағалауға болады. Бірақ бір нәрсені мойындау керек, жекешелендіру отандық өнеркәсіптің аса маңызды кәсіпорындарының меншік нысанын түгелдей өзгертті [1, 235 б.].

Экономикалық қайта өзгерістер сөзсіз қажет болды, оларсыз ұлттық экономиканы жасау мүмкін емес еді. Алайда экономиканың салдары әр қилы болды. Олардың арасында өндірістің құлдырауын, кәсіпорындардың тоқтап қалуын, оған қоса әлеуметтік шығындар өте көп болды. Тек 1996 жылдан бастап ғана Қазақстан бұл дағдарыстан шыға бастады. Республика 1992 жылы Халықаралық валюта қорының, Халықаралық даму және жаңғырту банкінің, Қазақстанда нарықтық қайта өзгерістерді қолдаған басқа да халықаралық қаржылық мекемелердің құрамына кірді. Қайта құрулар кезеңінде мұнай-газ секторында бірқатар компаниялар да құрылды [1, 237б.].

ҚР мұнай мен газда геологиялық барлау жұмыстарының 1992-1995 жылдарға және 2000 жылға дейінгі кезеңге арналған кешенді бағдарламасы Қаз КСР-інің Геология және жер қойнауын қорғау жөніндегі мемлекеттік комитетінің 1991 жылғы 3 шілдедегі №5 директивалық хатын орындау үшін әзірленді. Бағқларламаның негізінде Қаз ГБЗҒЗИ-ның, «Гурьевмұнайгазгеология», «Оралмұнайгазгеология»,

«Ақтөбемұнайгазгеология», «Қазгеофизика», «Оңтүстікказгеология» ӨГБ - лерінің талдамалары негізге алынды. Кешенді бағдарламаны әзірлеуге Геологиямемком төрағасының бірінші орынбасары С.М.Камаловтың басшылығымен, мұнай және газ бөлімінің бастығы Б.М.Қуандықовтың тікелей қатысуымен О.М.Марченко, З.Е.Бөлекбаев, К.С.Шудабаев, Р.У.Бердіғожин, С.Қ.Құрманов, С.Ө.Өтеғалиев, Э.С.Воцалевский т.б.қатысты. 1986-1990 жылдары «Жолдыбай-Серверный»,

«Комсомольское», «Құмкөл», «Қарашығанақ», «Урихтау (Рухтау)», «Қожасай», «Қаратұрын», «Арман», «Кенбай», «Арысқұм» кеніштері бойынша қорлар КСРО-ның ҚМК-нда таныстырылып, жоғары бағамен қорғалды. Осы жылдары 2093,5 мың метр терең ұңғымалар бұрғыланды, 1201,1 миллион сом күрделі қаржы игерілді [1, 241-242 б.].

Осы жылдары Батыс Қазақстан облысында: Қарашығанақ, Степной леопард ЛТД, Қазтүркмұнай, Қазфен калибр бірлескен кәсіпорындары жұмыс жасады. Оның ішінде ең ірісі - Қарашығанақ кен орны болатын [1, 243 б.].

Қарашығанақ кен орнының тарихи ертерек уақыттан басталады. 1927 жылы Қазақстан мұнай кәсіпшілігінде еңбек еткен, қазақ жастарына арналған алғашқы «Мұнай» атты оқулығында С.Шарипов: «Орал-Жем аймағындағы мұнай 40-50 жылдан бері ізделген. Одан арғы жерде де, сондағы тұрғын қазақтар мұнайдың бар екендігін білген, керегінше пайдаланған. Құдық қазып, не болмаса жердің не судың үстіне шығып жатқан мұнайды алып жұмсаған. Ол мұнаймен қазақ кәсіп қылмаған. Түйенің қотырына, адамның іші ауырғанда, болмаса қотыр болғанда ем қылып, сондайға ғана жұмсаған.

Оның отын орнына жарайтынын білмеген, жағып пайдаланбаған. Сол қазақ- тар мұнайдың атын «мұнай» деп қойған», - деп анықтаған-ды. Мұрағат қорларынан табылған құжатта «Орал облысындағы ең алғашқы белгілі болған мұнайлы мекен Мәтен Қожа Май болатын. Ол Ойыл өзеніне жақын, Бүйрек, Тайсойған құмдарының ортасында, Калмыковск станциясынан 100 шақырым жерде. Мекен XIX ғасыр басында өмір сүрген молда Мәтен атымен аталған. Мәтен молда осы

кезеңде қазақтарға мұнайдың емдік қасиеттерін пайдалануды үйреткен» [2, 25 б.].

Батыс Қазақстан экономикалық ауданы мемлекеттің ең перспективалы аймақтарына жатады. Қазақстанның барлық ашылған, зерттелген және өндірілетін мұнай, газ және конденсат кен орындарының 92,5 % -ы осы аймаққа тиесілі.

Қарашығанақ кен орны - 1979 жылы мамырда ашылған. Ал 1984 жылы 20 қазаннан өндірістік эксплуатацияға берілген [3, 47 б]. Бұл кен орны ҚР Батыс Қазақстан облысы Бөрлі ауданының аумағында орналасқан. Қарашығанақ солтүстік ендіктің 51 параллелінен және шығыс бойлықтың 50 меридианынан солтүстік шығыста, Ақсай қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 16 км немесе Орал қаласынан 150 км қашықтықта мұхит деңгейінен 80-130 м биіктікті орналасқан.

Қарашығанақ кен орнына жүргізілген бірнеше зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша геолог барлаушылар бұл мекеннің жер асты байлығының мол екендігіне көздері жетті. Осыдан кейінгі зерттеулер Каспий маңы ойпатының солтүстік бөлігі қабаттарына жүргізілді. Нәтижесінде Қарашығанақ газ-кен орны, Одақ тарпынан бірдей жоғары бағаланды. Кен орнының географиялық орналасқан аумағы аудан орталығы Ақсайда -25 км. Қарашығанақ кеніші КСРО газ-өнеркәсібі министрлігінің бүкілодақтық Ленин Орденді «Орынборгаз өнеркәсіп» бірлестігі негізінде құрылды. Бірақ кенішті толығымен игеру жұмыстары тек 1984 жылы 26 қазандағы Одақтың ГӨМ-нің №440 бұйрығымен іске асты. Қарашығанаққа осы жылы Одақ бюджетінен 1,7 млрд сом бөлінді. Бұл қаржы кенді барлау, іздеу, әр түрлі техникалар алуға шеттен мамандар әкелуге жұмсалды. Негізгі қорға да 1,2 млрд сомға тең ауқымды қаржы бөлінді. Алғашқы игеру жұмыстарына барлаушылар 100 ұңғыны пайдаланды. Бірақ оның барлығы толық іске қосылған жоқ. Кеніш тек өнеркәсіптік тәжерибе лаңы ретінде пайдаланыла бастады. Кеніш басынан 3 млн тонна қуаты бар мұнай өңдеу зауыты құрылысын салу жобасы жасалды. Алайда ол жобаны іске асыру қаржы тапшылығы салдарынан кейінгі қалдырыла берді.

1986 жылы 25 ақпан -6 наурыз аралығында КОКП ның XXҮІІІ съезі болып өтті. Онда негізгі басты алты мәселе қаралды. Соның ішінен ең маңыздысы ретінде Кеңестер Одағының отын энергетика кешенін дамыту ісі болды. Осы мақсатта батыс аймақтағы кеніштерді көптеген жұмыстары жүргізілді. Қарашығанақ кен орнының тәжірибе өнеркәсіптік пайдалану кешенінің бірінші кезеңі іске қосылды. 1985 жылдан бастап жалпы ұзындығы 150 шақырым құрайтын Қарашығанақтан Орынборға дейін 2 газ және конденсат құбыры тартылған еді. Осы құбырлар арқылы кеніштегі терең өндірілген, терең өңделген газ, газ конденсаттары Орынбордан өңдеуден өткізіп, Одақтың ірі ошақтарына жөнелтілді. 1990 жылға дейін Қарашығанақта 242 ұңғы бұрғыланып, оның 140-қа жуығы іске қосылды [4, 53б].

1986 жылдан бастап Қазақ КСР ГМ-нің мұнай-газ барлау бөлімі өз қарамағындағы кен орындарының құрылыс нысандарын түгелдей іске уақытанан бұрын қосты. Кен орнында ғылыми-техникалық прогресстер, автоматика және электронды есептеу құралдары, шет елдік іздестіру техникасы қолданылды [5,19-20 бб].

1986 жылы қарашада Д.Қонаев Мәскеуге келіп, М.Горбачевтың қабылдауында болады. Қабылдау барысында басты әңгіме Батыс Қазақстандағы енді игеріліп жатқан мұнай-газға бай Қарашығанақ кен орнын Ресейге қосу туралы сөз болады. М.С.Горбачев Д.Қонаевқа «осы мәселеге қатысты КСРО Жоғары Кеңесінің қаулысын шығартып беруін» сұрайды. Ал, Д.Қонаев бұл өтінішіті орныдай алмайтынын айтып, бас тартады. Кенішті игеруге 1984-1987 жылдары Одақ тарапынан жалпы 90 млрд сом қаржы бөлінген. Содан кейін, КСРО Министрлер кеңесінің төрағасы, саяси бюро мүшесі Н.И.Рыжов Қарашығанаққа екі рет сапармен келіп кетеді. Ондағы негізгі мақсат та осы мәселе төңірегінде болады.

Сол кездегі Батыс Қазақстан облысындағы басшылықта 1975-1986 жылдары М.Б.Ықсанов қызмет жасаған. Ол Орал өңірінде геологиялық- барлау жұмыстарына қомақты қаржы бөліп қана қоймай, кен орнының құрылысына да үлкен қолдау көрсеткен. Сонымен қатар, бұл басшылардың ұлтжанды бірбеткейлігі де осы мәселені үкімет алдына қоюға септігін тигізген. Облыс басшылығы қызметіне 1986 жылы келген

Н.Есқалиев те жоғарыда айтылған идеяның маңыздылығын ескеріп, Қарашығанақ мұнай - газ өңдеу зауытын салуға барынша күш салады. Оның тапсырмасымен Қазақ газ кәсіпшілігі басқармасы мұнай-газ өңдеу зауыты құрылысын жаспарлауды қолға алады. Осы шешімінен кейін жедел іске кіріскен басқарма зауыттың бой көтеретін орнында белгілеп қояды (Приуральный селосының оңтүстігінен 10 шақырым қашықтықта). Зауыттың құрылысына шетелдік фирмаларды тарту, бірлескен кәсіпорындарды ашу мәселелері де зерттеле бастайды. Сол уақыттың өзінде біріккен кәсіпорын құруға Италия, ФРГ, Чехославакия және оңтстік Корея мемлекеттерінің фирмалары қызығушылық танытқан. Алайда осындай үлкен жұмыстар әрі қарай жалғасын таппай қалады. Өйткені, бұл кезең Кеңестер Одағының құлауымен тұспа-тұс келеді. 1986-1987 жылдары Қарашығанақ кен орнын одан әрі дамыту бойынша шаралар жалғастырылады.

1986 жылы мамырда «Қазақ газпром» мекемесі құрылады. Бұл мекеменің басты мақсаты - Қарашығанақ кен орынын игеруге ат салысу, жергілікті мамандарды осы салаға жұмылдыру деп белгіленеді.

1986-1989 жылдары Қарашығанақта барлығы 1500 ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілген. Жұмыстарды негізінен КСРО газ өнеркәсібі министрлігі жанындағы И.М.Губкин атындағы ғылыми-зерттеу институты және Еділ-Орал, Нижеволжск, Украина және тағы да басқа ірі ғылыми орталықтар атқарып, белгілі мамандар аталмыш кен орнына өте жоғары баға береді. Қарашығанақ кен орнын зерттеген ғалымдар қатарында М.М.Иванов, С.М.Қаратаев, Г.В.Рассохин, С.С.Степанов және тағыда басқаларын атауға болады. Жүргізілген зерттеу жұмыстары негізінен ауа қысымын, тереңдікті, сұйық көмірсутектің құрамын, өнім сапасын, өнім мөлшерін анықтауға бағытталып, 1988 жылы толығымен аяқталады [5, 22-23 бб].

Қазіргі кезде Қарашығанақ кен орны ірі мұнайгазконденсат өндіретін орталықтардың бірі болып табылады, оны кейде супергигант деп те атайды. Қарашығанақ дүние жүзіндегі 25 ірі кен орын қатарына кіреді. Осында Қазақстанда өндірілетін газдың 34%-ын өндіреді, алайда оның көп бөлігін жағуға

жұмсайды. Жалпы мұнай мен конденсат қоры 200 млн т (9,5 млн баррель), ал табиғи газ қоры 1 350 млрд м³ (48 триллион куб фут). Орташа күндік өндірілу дебиті газ үшін 51,526 млрд м³, мұнай үшін 46,63 млн т. Кеннің игерілуі 1984 жылы басталды, ал газ бен конденсатты Ресейдегі Орынбор өңдеу зауытына экспорттап отырды. Жалпы кен орнының бастапқы қоры 1 млрд тоннадан артық мұнай мен газконденсатын құрайды [4, 57-58 б].

Қарашығанақ Интегралданған Ұйымы өз жұмысын Қазақстанда Карачаганак Петролиум Оперейтинг деген атпен жүргізеді. Оның құрамына мынандай компаниялар кіреді: Вгіііzh Оаз - 32,5%, Адір - 32,5%, Техасо - 20%, «Лукойл» - 15%. Келісімшарттың негізгі бөлімдері төмендегідей: Келісімшарт мерзімі 40 жыл, 1998 жылдан 2037 жылға дейін;

- Жобаның әр кезеңіндегі әр жақтың өздерінің міндеттері орындалуы тиіс.

- Әлеуметтік жобаларға жыл сайын 10 млн доллар инвестиция бөлу;

- Қоршаған ортаны қорғау, жұмыс тауып беру және оқыту туралы міндеттерді орындау [5, 53-58 б].

2005 жылы газ 3,75 млрд м³, ал конденсат 3,98 млн т өндірілді. Кенорынның барлық мүмкіндігін іске асыру үшін өндірістік нысандарды, ұнғымаларды, мұнай құбырларын және тағы басқа мұнайгазконденсат өндіруге қатысты инфрақұрылымды дамытуға байланысты. КПО концорциумы жобадағы Қазақстанның ролін және қазақстандық кәсіпкерлердің қатысуында үлкен жетістіктерге қол жеткізді. 2006 жылғы жаңа келісімшарттардың пайыздық құрамын қарастырсақ, Қазақстандық үлес 63%-ды құрайды. КПО-ның қазақстандық жабдықтаушыларды көбейту туралы бағдарламасының екінші кезеңінің үкімет осы жылдың басында бекітіліп, мұнайгаз секторында үлгі ретінде қолданылып жүр [6].

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5- том. -Алматы: Атамұра, 2010. 688 б., суретті, карталы.*

2. Мұқтар Ә. Қазақ мұнайының тарихы.-Алматы, Өлке, 2006.-224 б.

3. Кобенова Г.И. Политика Советского государства в Казахстане по развитию нефтяной промышленности (1917-1990 гг). - Актөбе, 2008. 104 с.

4. Логинов А.Н. Проблемы и перспективы нефтегазового комплекса Республики Казахстан // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития. - Москва, 1995. С.73-58.

5. Серикова Л.С. Қазақстанның мұнай-газ кешендерінің даму тарихы (1985-2010 жж). Монография. - Орал, М.Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы, 2016. 152 б.

6. Мұқтар Ә.Қ. Алғашқы қазақ мұнайшылары және ағайынды

Нобельдер ҒЦрґ://e aeten.kg/agiiie/15933 -aiahavhdу-дагад-типаувһуагу-һдапе-адҺаууһһу-ноBelheг. Пайд. уақыты: 15.03.2021 ж.

УДК 94 (574.1)

АҚЖАЙЫҚ АУДАНЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЕҢІСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Ғұбай А.С.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: aidanagybay@mail.ru

Көп ұлтты кеңес халқы үшін ауыр сын болған Ұлы Отан соғысы туралы көптеген сүбелі еңбектер жазылды. Бірақ арада жылдар өтті, айтылды не жазылды екен деп тарихымызды, әкелеріміз бен аналарымыздың ұлы ерлігін ұмытуға хақымыз жоқ.

Қаһарлы жылдардың бұрын-соңды болмаған асқан қиындығы, халқымыздың майдандағы, тарихта теңдесі жоқ ерлігі, тылдың майданға көмегі, елде қалған кәрі мен жастың ерлік қимылы, жанқиярлығы, әкені баладан, аруды жардан айырған бұл

сұрапыл соғыс туралы әлі де жазылары сөзсіз. Ақжайық ауданы Батыс Қазақстан облысының орталық бөлігін алып жатыр. 1941 жылдың 1 қаңтарында қазіргі Ақжайық ауданының аумағындағы халық саны 59,4 мыңнан астам болды. Халықаралық жағдайдың барынша шиеленісе түсуіне байланысты бірнеше ауылдық Кеңестерге бөлінген осы Чапаев және Тайпақ аудандары тұрғындарының, ауылшаруашылық құрылымдары мен мемлекеттік мекемелерінің, өзге де еңбек ұжымдарының алдына бүкіл елдегідей аса күрделі міндеттер жүктелді. Алдымен жергілікті басқару органдары қажет болғанда жаппай әскери мобилизациялау жұмысын шұғыл жүргізу мүмкіндігі реттелді. Оның заңнамалық негізі 1936 жылы қабылданған Одақтық жаңа Конституция және 1939 ж. 1 қыркүйекте жарияланған жалпыға бірдей міндетті әскери қызмет туралы заң болатын. Конституцияда «Военная служба-почетная обязанность всех граждан ССР» деп көрсетілді. Аудандық әскери комиссариаттар тарапынан Қызыл Әскер қатарына шақырылуға жататын азаматтардың есебін алу, оларды тұрғылықты жерде әскери қызметке қысқа мерзімде даярлау және жөнелту жүзеге асырылды. 1938 ж. Ілбішін (Чапаев) ауданынан 138, Тайпақ ауданынан 52 адам Қызыл Әскер қатарына шақырылған.

Жергілікті партия ұйымдарынан әскерге сауатты саяси жетекші офицерлер іріктелді. Ауыл жастарын әскери қызметке баулу, мектептердегі әскери даярлық ісіне жете мән беру аудандық халық ағарту бөлімдерінің ерекше назарына алынды. Осы мақсатта аудан орталығында 2 орта мектепке әскери жетекшілер (қазіргі бастауыш әскери дайындық пәні мұғалімі) алған 1938 жылы 21 маусымда тағайындалған.

30.11.1939 ж.-13.03.1940 ж аралығында Совет Одағы Финляндиямен соғыс жағдайында болды. Бұл оқиғаға байланысты аудан аумағында жаппай әскерге шақыру болмағанымен, мерзімді әскери қызметте болып Совет-Фин соғысына қатысқан ақжайықтық жауынгерлердің аз болмағаны белгілі.

1941 ж. 22 маусымда фашистік Германия Совет Одағына опасыздықпен шабуыл жасады. Аудандық партия, Кеңес органдары, әскери комиссариаттар алдын-ала жасалған нақты іс-

қимыл жоспары бойынша Қарулы Күштер қатарына азаматтарды жаппай мобилизациялауға дереу кірісті. Осы аталған мекемелерде аудан жастарынан, Азамат соғысына, Совет –Фин соғысына, Халхин-Гол қақтығысына қатысушылардан майданға сұранған жүздеген өтініш-хаттар түсіп жатты.Облыстық партия комитетінің нұсқауы бойынша аудан аумағында әуе шабуылынан қорғаныс шаралары ,облыстық партия комитетімен тікелей байланыс желісін орнату ,командалық құрамының және әскери комисариаттардың тәулікбойс жұмыс режиміне көшуі ,елдімекендердегі жарық көздерін алғашқыда жартылай,кейін толық бүркемелек т.б.жүзеге асырылды.Аудандық халық ағарту бөлімінің арнайы бұйрығымен Чапаев селосында санпостылар ұйымдастырылды.Ондағы тәуліктік кезекшілік аудан орталығы мұғалімдеріне, мектеп директорларына жүктелді.Соғыс жағдайына қатысты осы аталған және басқа да маңызды шаралардың орындалуын бақылап отыру үшін ауданда Төтенше комиссия құрылып жұмыс жасады. Майдан шебінен шалғай Ақжайық өңірі тұрғындары әуе шабуылынан қорғауға бағытталған бұл шаралардың маңыздылығы Жәнібек ,Орда аудандарын жау ұшақтарының бомбалауы жиілегенде түсінікті болды.

СССР Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті 1941 ж.17 қыркүйекте 16-50 жас аралығындағы ерлерді 1 қазаннан міндетті әскери оқуға тарту туралы қаулы қабылданды. Аудандық Кеңес және Төтенше комиссия бұл қаулыны аудан аумағында жүзеге асыруды халық ағарту бөліміне міндеттеді. Отан соғысы басталған алғашқы күннен майдан мен тылдың біртұтастығы қозғалысы ұйымдастырылды.Ақжайық өңірінде оның мынандай негізгі бағыттары жүзеге асырылды.

Майдандағы жағдайдан елді хабардар ету.1941 жылдың 22-24 маусымында қазіргі Ақжайық ауданы аумағындағы барлық колхоздар мен совхоздарда, МТС-тарда 10800 адамның қатысуымен жиналыстар,митингілер өтті.Шілде –тамыз айларында еңбек ұжымдарында 230 лекция,17 баяндама оқылды.14 мыңнан астам адам Отан қорғау тақырыбына әңгіме ,пікірлесу сияқты шаралармен қамтылды.Оған барлық деңгейдегі партия,Кеңес органдарының жауапты қызметкерлері халықпен

кездесуге, бұқаралық саяси үгіт-түсінік жұмысына қабілетті аудан активі, мектеп басшылары мен мұғалімдер жұмылдырылған.

Аудандық газеттердің бетінде майдандағы қалыптасқан жағдай, тылдағы жанқиярлық еңбек, Отан қорғау тақырыптарына мақалалар көптеп жарияланды.

Бүкілхалықтық қорғаныс қорын құру. 1941 жылғы 22-30 маусымда жергілікті Кеңестерде тұрғындардан жүздеген хаттар түсті. Онда олар өздерінің жеке қаржы қорларынан майданға көмек беру ниеттерін білдірді. Талпындық 100 колхозшының 50 мың сом қолма-қол ақша жинап тапсырған бастамасы, бүкіл Жайық өңіріне арналған үндейі, Тамбов колхозшыларының патриоттық қадамы аудан еңбекшілері тарапынан қолдау тапты. Жамбыл ауылдық Кеңесінің тұрғындары «Қазақстан колхозшылары» атты танк колоннасы мен әскери ұшақтар эскадрилиясын жасақтауға 387357 сом қаржы тапсырды. «Путь к коммунизму» колхозының мүшесі Әжікен Шүйінішәлиев 80000 сом қаржы аударды. Тек 1941 жылдың 30 желтоқсанына дейін 197 колхозшы Отан қорғау қорына 135930 сом қаражат бөлді. Оның 44295 сомы-қолма-қол ақша.

Қыркыншы жылдардағы аудандық газеттердің сарғайған беттерінен аудан еңбекшілерінің шынайы патриотизмін бейнелейтін мына мақалаларды оқуға болады:

Жеңіс үшін бәрін аямайды

Мерген Советіне қарасты «Советская степь» колхозының колхозшылары «Батыс Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын құрауға өз еңбегімен тапқан қаржыларын беріп жатыр... алғашқы күндері –ақ колхозшылар 111,6 мың сом ақша, 10 қой, 11 центнер астық берді. Бронді қамал қорына қаржы жинаудың саяси маңызын, еліміздің патриоттары өз еңбегімен жинаған қаржыларын мол беріп жатқанын және Сталин жолдастың оларға арнаған телеграммаларын колхоз үгітшісі, партия мүшесі Чербатов, бастауыш партия ұйымының секретарі Монин жолдастар жақсы түсіндіруде. Қаржы жинауға арналған митингілерден колхозшылар қаржыларын аяған жоқ. Колхоздың шопандары Жиенғали Шінікеев 5 мың сом, Дініш Қоспаев 8 мың сом, екі баласы армиядағы жасы 58-дегі Жақау Қоспаев 30 мың сом, колхоздың есепшісі Болдыреев 3 мың

сом ақша мен 1 семіз қой және 12 пұт астық берді.Митингідегі сөзінде –колхозшы жолдастар,-деді Жақау Қоспаев –біз қазір Қызыл Армияның алға басуын естіп қуаныштымыз.Менің екі балам бірдей Отан қорғауда жүр. Келіңдер.Бәріміз де Қызыл Армиямен бірге жауға қарсы шабуылға шығайық. Біз өз еңбегімізбен тапқан қаржымен қанқұйлы жауға соққы бере аламыз....[1]

Ақжайық ауданындағы елдімекен, Мерген ауылдық округінің орталығы.Аудан орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 31км.,Жайық өзенінің оң жағасында орналасқан.Ауылдың солтүстік батысы Жайық өзенінің тік жарқабақты,солтүстігі-жайылмалы,ал солтүстік шығысы –тоғайлы,шалғынды болып,оңтүстік пен батысы шөлейтті жусанды далаға ұласады.Географиялық жағынан өте қолайлы орналасқан.Ауыл іргесінен Атырау,Орал тас жолы,мұнай ,газ құбырлары жоғарғы кернеулі электр жүйесі өтеді.Топырағы құнарлы өзен шөгіндісінен тұрады. Жергілікті тұрғындары бау бақшамен айналысады.Тұрғыны -1770 адам.Кеңес үкіметі орнағанға дейін мұнда Жайық казактарының шағын әскери бекінісі болды. 1919 жылы Кеңес үкіметі орнады.1963 жылы шағын колхоздардың ізінде Куйбышев атындағы совхоз құрылды.Шаруашылықты жетпісінші жылдары басқарған Бизьянов Евгений Константинович пен Есенғалиев Телжанның кезінде Мерген ауылында тұрғын үй құрылысы,сексенінші жылдары Өмірзақов Мәрленнің басшылығымен жаңа үлгідегі мектеп,балабақша,мәдениет үйі,интернат ғимараттарын салу қарқынды жүрді.1997 жылы совхоз таратылып,округ бойынша 14шаруа қожалығы құрылды.Сексенінші жылдардың аяғында басталып,тоқсаныншы жылдары негізінен жүзеге асырылған ауылшаруашылығындағы реформалар, жекешелендіру,совхоз игілігін оның тұрғындарына үлестік өлшеммен әділетті бөліп беру кезінде совхозды басқарған Амангелді Кәкімов пен Орынғали Батталовтың еңбектері зор болды.Ауылдық округте сонымен қатар Горячкин,Жолап ауылдары орналасқан,1 орта 1 негізгі мектеп кітапхана ,45 орындық интернат ,дәрігерлік амбулатория,бірнеше сауда нүктелері бар.Еркін жайылымды мал өрісі,шабындық алқаптар мен 4500 га көлтабан,Жайық бойының

тоғайлықтары, жол қатынасының қолайлығы бұл ауылды шаруашылық үшін де, демалыс аймағы ретінде де ерекшеленіп отыр[2].

Жері шалғынды қоңыр, бозғылт қоңыр топырақты. Астық тұқымдас шөптер аралас, бетеге, қау, боз шөптері өседі. Тұрғыны 1797 адам (2005). Іргесі 1963 жылы Куйбышев атындағы қой кеншарының құрылуына байланысты қаланды. 1997 ж. округ болды. Оған Горячкино, Жолан ауылдары қарайды. Жерінің көлемі 61241 га, оның ауыл шаруашылығына жарамдысы 61089 га, одан шабындығы -5547 га, жайылымы-55542 га. Шаруа қожалықтары 24,46 адам шағын кәсіпкерлікпен айналысады. Тұрғындары мал шаруашылығымен шұғылданады. Көкөніс, картоп, бау-бақша өсіреді. 2924 бас ірі қара, 6183 бас қой-ешкі, 235 бас жылқы 2520 бас құс бар. 2 мектеп, дәрігерлік – акушерлік және 2 фельдшерлік пункт жұмыс жасайды. Мәдениет үйі (2) клуб, 3 кітапхана бар[3].

Мерген ауылы – азамат соғысы жылдарында 1919 жылы 18 тамызда В.И. Чапаевтың қолбасшылығымен 25-ші дивизияның 1-ші бригадасының полкі шабуылға шықты. Ақ казактар Мерген бекінісін 3 қатарлы орлы окоптар шебімен, жаяу және атты әскермен, бороно автомобилдермен қорғады. Осы жерден ақ казактарды жібермеуге бар күшін салып, кескілескен шайқас жүрді. Ұрысты В.И. Чапаев пен Батурин басқарып қатысты. В.И. Чапаевтың ақ боз аты оққа ұшады. Осы ұрыста ерлік көрсеткен бірнеше қызыл әскерлерді В.И. Чапаев наградаға ұсынды. Олар: Пикалов Д, Бубликов, Сильчинков, Новиков және Морозов. Мерген станициясы үшін болған ұрыстың қандай болғанын 25 дивизия штабының 4 армия штабына салған телеграммасынан көруге болады. Мерген үшін ұрыс 18 тамыз күні бойы жүріп, 19 тамыз күні танертен аяқталды. 42 адам өліп, 225 адам жараланды., 2 адам хабарсыз кетті. 40 ат өліп, 150 ат жараланды. Полк командири Петров Василии ауыр жараланып, 73 атты әскерден тек 17-сі қатарда қалды. Мерген бекінісі 1919 жылдың 19 тамызында азат етілді. Ауылдың үлкен кісілері Болдырев Н, Иконников Е. Айтулары бойынша Мерген форпостысында Орал казактары мен жергілікті тұрғындар балық аулаумен, мал және егін бақша өсірумен айналысқан. Негізгі

тұрғындары орыстар, татарлар мен азғана қазақ ұлтынан тұрған. Олар негізінен мал бағып, жалданып жұмыс істеп, Орал казактарына Кочемасов Иван Власко, Лапатино, Кирочинск, Ульяновск, Бородино деген байларға қызмет еткен. Мерген форпостысында азамат соғысына дейін 720 үйі бар жанұя тұрған, 10 шақты шағын дүкен тұрғындарға қызмет етіп, бір желдирмен, кірпіш күйдіріп шығаратын кірпіш зводы, ағаш ұста шеберханасы жұмыс істеген [4].

Азамат соғысынан кейін тұрғын үйлердің 4/3 бөлігі бүлініп, қирап, өртеніп кетті. Шаруашылық құлдырап, ашаршылық басталып, жұқпалы аурулар етек алды. Ауыл тұрғынының саны азайды. 1920-1928 жылдың 17 қаңтарына дейін Чапаев ауданындағы елді-мекендер Орал губерниясына қарады, территориясы 4 болысқа бөлінді, соның біреуі Мерген болысы Орал Уезіне қарады. 1929 жылдың «Орал округі және оның аудандары» атты VII статистика кітабында жүгінсек Мерген ауылында ауыл шаруашылық несиелік кооперациясы 1925 жылы құрылған. 1926-1927 жылдың бірінші жартысында несиелік кооперациясының ақша айналымы 35829 сомға жеткен. 1 лавка және бірнеше дүкендерді болған. Ауыл шаруашылық өнімдерін дайындаумен айналысқан бидай, мал өнімдері, ет, сүт, май, жүн, тері сүйек, жұмыртқа, мия тамырларын дайындап, балық аулаумен айналысқан. Колхозға алғашқы мүше болып кіргендер; Бородосов Тойекеш, Болдырев Александр Константинович, Ермуханова М., Имангалиева Қ., Иманкулова Қ., Зиленцова Қ., Құстаубаева Қ., Рукавишников Н., Карташова М [5].

Мерген ауылынан саяси қуғын сүргінге 30 адам ұшырап атылған. 1938 жылы РСФСР КК 58-1а, 58-2, 58-7, 58-11 баптарына сәйкес УНКВД-ның БҚО бойынша үштігі сотталған. Осы адамдар 1957, 1958, 1989 жылдары ақталған. Репрессияға ұшырағандарға Шляпин Ф.И., Чебатарев П.И., Чебатарев М. А. Қоспаев Бақтығали Дінішұлының 2004 жылы шыққан «Аудан мектептері 1936-1970 жж.» тарихи деректеме жинағында облыс бойынша жетім балаларды тәрбиелейтін Мерген балалар үйінде 1936-1937 оқу жылында таршылық-тапшылық, аштық азабын тартқан мектеп табалдырығын ешқашан аттамаған әр жастағы 86 бала қабылданған. Мерген ауылында оларды оқытатын және

жатқызатын орынның тарлығы үлкен қиындық тудырады. Балалар үйінің алғашқы тәрбиешілері Дәулетяров, Калентьев Никита Иванович, директоры Мусин Қажберген Спанұлы, Уранаев Х. болған. Мерген ауылынан Ұлы Отан соғысына қатысқан ауылдастардың 150 дейі қайта оралмаған. Ұлы Отан соғысында көрсеткен ерлігі үшін Раков К.Н., Молдағалиев Е., Акашаев С., Коневцев Н. Елешев Шарапи «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталып, Бородкин К.Е. II «Даңқ орденінің» иегері атанды. Ұлы Отан соғысына қатысқан Акашаев Сарсенгали 4 жыл Қазақтың ұлттық әскери полкінің командирі болған. Ұлы Отан соғысындағы көрсеткен ерлігі 312 атқыштар дивизиясының генерал – майоры А.Ф. Наумовтың «На Варшавском шоссе» атты естелік кітабында жақсы баяндалған.

Ұлы Отан соғысына қатысқан Бородкин Константин, Портнов Н., Жұмақұлов Орынбасар, Құстаубаев Қапездің майдандағы ерліктері, Жеңіс сарбаздары, Сіздерге бас иіп тағзым етеміз» деген естелік кітабында жақсы айтылған. Ауыл тұрғындары Ұлы Отан соғысы жылдарында жанқиярлықпен ауыл шаруашылығында қызмет еткен.

1941-45 жылдарда Ұлы Отан соғысындағы «Ерлік еңбегі үшін» медалімен Мырзағалиева Балқан марапатталып, ХТЗ тракторын айдап жер жыртып, егін салып, оны оруға қатысқан Құстаубаева Назира, Биманова Азима, Карташова Анна Петровна өгіз соқамен жер жыртып, қол орақпен егін орып, бақша дақылдарын өсірумен, шөп шабумен айналысса, Тапиева Хафиза, Чебатарева Шура, Иманкулова Казима әр түрлі қол еңбегін жасап, Карташова Елена 1942-45 жылдары СТЗ тракторын айдаған, Ермұқанов Нәумет, Карташов Михаил 14 жасынан колхоз жұмысына араласып, СТЗ6 тракторында еңбек еткен. 1942 жылы 20 қаңтар күні шыққан аудандық «Екпінді жол» газетінің шежіресіне жүгінсек Мерген советіне қарасты советская степь колхозының колхозшылары, «Батыс Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын құрауға өз еңбегімен тапқан қаржыларын беріп жатыр. Танк колоннасына қаржы жинаудың алғашқы күндерінде – ақ колхозшылар 111600 сом ақша, 10 қой, 11 центнер астық берді. Бронды қамал қорына қаржы жинаудың саяси маңызын, еліміздің патриоттары өз еңбегімен жинаған қаржыларын мол

беріп жатқан Сталин жолдастың оларға арналған телеграммаларын колхозшыларға колхоз үгітшісі партия мүшесі чербатов бастауыш партия ұйымының секретарь монин жолдастар жақсы түсінуде Қаржы жинауға арналған митингімізде колхозшылар өз еңбегімен тапқан қаржыларын алған жоқ. Колхоздың шопандары Жиенғали Шінікеев 5000 сом, Дініш Қоспаев 8000 сом ,өзінің екі баласы армиядағы ,жасы 68-дегі Жақау Қоспаев 30000сом ақша колхоздың есепшісі Болдырев Н.К.3000 сом ақша мен бір семіз қой және 12 пұт астық берді .Митингідегі сөзінде –Колхозшы жолдастар –деді Жақау Қоспаев ,-біз қазір Қызыл Армияның алға басуын естіп қуныштымыз,менің екі балам бірдей Ұлы Отан қорғауда жүр ,келіндер! Бәрімізде Қызыл Армия мен бірге жауға шабуылға шығайық.Менің көмегім деп 30000 сомды жанынан алып қолма қол берді.

Ерлік – елге мұра, ұрпаққа үлгі. Ұлы Жеңіс оңайлықпен келген жоқ. Майдангерлердің иығына аса ауыр жүк түсіп, Отаны, елі үшін от болып жанды, оқ болып атылды. Қаншама боздақтар ұрыс даласынан қайтпай қалды. Арын – байрақ, намысын найза еткен ерлердің қаһармандығы аңызға айналды. Осы қасиетті күні адалдық пен еліне деген жанқиярлықтың үлгісін көрсеткен қаһармандардың рухы алдында бас иіп, тағзым етеміз. Мерген ауылы өзіндік тарихы тереңде жатқан, әрбір тұлғасы қазақ тарихында өз үлесін, қолтаңбасын қалдырған тарихи мекендердің бірі. Тарихи деректерге сүйенсек ,бұл жерде ежелгі сақтар өмір сүрген,кейін келе қыпшақтар XVII ғасырдың бірінші жартысына дейін Алтын Орданың қарамағында болып соңынан қалмақтар,кейін қазақ ,ноғайлар мекендеген.Сол сияқты ел мойындаған Социалистік Еңбек Ерлері Мұқанаров Құбай,Жүнісов Ниетқали,Қалисанов Мырзағали Мерген орта жалпы білім беретін мектебінде арнап бұрыш ұйымдастырылып, сызу пәнінің мұғалімі Мұрат Өтешұлы мүсінін жасаған.Отанымыздың бостандығы мен тәуелсіздігі үшін шайқастардағы теңдессіз ерлік көрсеткен Мұқанаров Құбай,Жүнісов Ниетқали,Қалисанов Мырзағали.

Құбай Мұқанаров шаруашылық пен мәдени құрылыстағы аса үздік жетістіктері үшін еңбекте ерекше көзге түсіп, өзінің аса

үздік жаңашыл қызметтерімен қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыруға, халық шаруашылығын өрге бастыруға, ғылым мен техниканы дамытуға, КСРО-ның күш-қуатын нығайтып, даңқын шығаруға ат салысқан еңбеккер болып табылады. Құбай Мұқанакөвтың өмірбаянынан шолу жасасақ Орда ауданының Теректі ауылдық кеңесіндегі Куйбышев атындағы колхозда 1922 жылы дүниеге келді. Сол кездердегі ауыр жағдайларға байланысты Қ.Мұқанакөвтың орта білім алуына жағдайы болмады. Ол небәрі төрт-ақ сынып бітіріп, еңбекке ерте араласты. Қой да бақты, жылқы да бақты. Сөйтіп ауылдағы қандай жұмыс болмасын бәріне төзіп шындалды. 1934 жылдан Куйбышев атындағы ауыл-шаруашылық артелінде колхозшы болып еңбекке араласты. 1942 жылы Қызыл Әскер қатарына алынып, 1944 жылға дейін еліміздің фашист басқыншыларынан азат етуге қатысты. Соғыстан оралғаннан кейінгі жылдары туған ауылында жылқы фермасының меңгерушісі қызметін атқарды. Малдың бағым –күтімінен де, төл алу көрсеткішінен де Құбағанның жігіттері әріптестерінен арқан бойы алда жүрді. Адал еңбегінің арқасында, талапшылдығы мен уәдеге берік ер мінезімен ол ауылдастары арасында құрметке бөленді. Жылқы шаруашылығын өркендетуге қосқан зор үлесі үшін 1949 жылы Қ.Мұқанакөвқа « Социалистік Еңбек Ері» құрметті атғы берілді. 1963 жылы Чапаев қазіргі Ақжайық ауданындағы куйбышев атындағы совхозда аға шопан болып еңбек етті. 1973 жылы дүниеден озды [6].

Жүнісов Ниетқали 1904-1965— жылқышы, Социалистік Еңбек Ері 22.10.1949. 1904 жылы Орал облысы (қазіргі Батыс Қазақстан облысы), Орда ауданында туған. Еңбек жолы 1931 жылдан Куйбышев атындағы колхозда қоғамдық мал шаруашылығында істеген. 1942-1943 жылдары Совет Армиясы қатарында Ұлы Отан соғысына қатысып, ауыр жарақат алады. 1943-1963 жылдары Орда ауданындағы Куйбышев атындағы ұжымшарда аға жылқышы, ферма меңгерушісі болып еңбек етті. Жылқыны қысы - жазы бірдей жайып бағу жағдайында 57 биеден 57 құлын алған. Ақжайық ауданы, Мерген ауылында дүниеден озды.

Қалисанов Мырзағали - шопан, Социалистік Еңбек Ері (1948). 1976 жылы Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы, Теректі Орда жайлауында туған. Ұлы Октябрь революциясына дейін байдың малын баққан. 1932-1960 жылдары Чапаев ауданы (қазіргі Ақжайық ауданы), Куйбышев атындағы колхозда аға шопан болып істеді. 1947 жылы өзіне бекітіліп берілген саулықтардың әр жүзінен 144-тен төл алып, отардағы қой санын жүзден мыңға дейін өсірді. Социалистік Еңбек Ері (1948) атағын иеленді [7].

Осындай елі үшін, халқы үшін жасаған елеулі еңбектері халық жадында мәңгі сақталмақ. Сонымен, аталған маңызды жәйттарды саралай отыра, Көне дәуірден қазіргі кезге дейінгі Мерген ауылының тарихы мен онда туып-өскен, еліміздің маңызды тарихи кезеңдерінде өз қолтаңбаларын қалдырған, өз саласының ісінің үздігі болған тұлғалар туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу және оны ғылыми айналымға енгізу туған жеріміздің тарихының қатталып, насихатталуына үлес қосып, тарихи тұлға алдындағы, болашақ ізденуші алдындағы парызымыз деп санаймын.

Әдебиеттер:

1. *Майдангерлер. Ақжайық ауданы 1-басылым. – Уральск: изд. «Полиграфсервис», 210-223б*
2. *Қоспаев Б. Ақжайық ауданы Тарихи-танымдық анықтамалық. – Орал: Дастан, 2006. - 111-112 б.*
3. *Батыс Қазақстан облысы ауыл шаруашылығы энциклопедиясы. - Орал, Дастан. 2006-170 б*
4. *Хлебников Н.М. Легендарная Чапаевская Москва 1970.-204-205 стр*
5. *Ауыл тұрғыны Маркелова Л. Естелігі.*
6. *Майдангерлер .Ақжайық ауданы 1-басылым . «Полиграфсервис»-Уральск, 210-223б*
7. *Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2002.*

СЕКЦИЯ 2

**«ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ В
ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ, МЕМУАРИСТИКЕ,
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ И ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ЖАНРАХ»**

**" МӘДЕНИ ЕСТЕЛІКТЕРДІ ТАРИХИ ӘДЕБИЕТТЕ,
МЕМУАРИСТИКАДА, КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ ҚҰЖАТТЫҚ
ЖАНРДА САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ"**

УДК 339.9(574)

**ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И
РОССИИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ**

*Науанова К.М., кандидат философских наук,
доцент ЗКУ им. М.Утемисова,*

*Есеева Г.Н., старший преподаватель ЗКУ им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан*

E-mail: nauanova13@mail.ru

E-mail: Eseeva70@mail.ru

В ЗКО проживают свыше 90 наций и народностей. В состав областной Ассамблеи народа Казахстана входят руководители этнокультурных и религиозных объединений, депутаты маслихатов, представители государственных органов, учебных заведений, общественности и молодежных объединений, предприниматели. В составе Ассамблеи области работают 31 этнокультурных объединений и центров. Половина из них работают в г. Уральске, остальные как филиалы в районах области. В основном в районах действуют казахский, русский, татарский, украинский, по одному корейский, немецкий и белорусский центры. Для оперативного решения задач, стоящих перед Ассамблеей народа Казахстана, создан Совет Ассамблеи области из числа руководителей этнообъединений. Помимо этого

при ассамблее образован научно-экспертный совет, совет старейшин, совет по связям с общественностью и СМИ, молодежное крыло. На местах под руководством акимов районов действуют инициативные группы Ассамблеи народа Казахстана. В п. Переметное Зеленовского района, п. Федоровка Теректинского района действуют дома дружбы, в других районах центры досуга с концертным залом и помещениями для организации культурно-просветительской деятельности областной ассамблеи. Проводятся различные конкурсы и фестивали творчества, где изучается духовно-культурное наследие поэзии Т.Г.Шевченко, А.С.Пушкина, Г.Тукая, М.А.Шолохова, Абая и других деятелей культуры. Для изучения родной истории, культуры и языков при средних общеобразовательных школах открыты воскресные классы, где дети имеют возможность познакомиться с родной культурой и традициями. Для желающих представителей этнокультурных объединений также открыты бесплатные курсы казахского языка. Ситуация внутри диаспор Западно-Казахстанской области характеризуется дружественной и толерантной обстановкой. Во всех проводимых в области мероприятиях представители этнокультурных объединений принимают самое активное участие, выражая свой казахстанский патриотизм. В рамках государственной программы этнокультурные объединения также ежегодно привлекаются к реализации социально значимых проектов. Представители всех этнических групп, представляющие всё многоцветье и разнообразие своих культур, неотъемлемая и составная часть дружного казахстанского народа. Все они не отделяют своей жизни, своего будущего от будущего нашей страны, разделяют наравне со всеми ответственность за судьбу общей Родины - Республики Казахстан. Ассамблея постоянно всемерно стремится к воплощению идей евразийской общности, целенаправленно крепит вековую дружбу нашего народа с народами всех стран СНГ, на основе стратегического и экономического партнерства между нашими странами. Главной целью областной Ассамблеи была и есть консолидация населения Приуралья на основе общей психологии, общей культуры и общих задач построения единого, независимого, экономически

процветающего государства. Ассамблея стала пропагандистом общечеловеческих духовных ценностей, в том числе традиционных религий ислама, христианства и иудаизма, с ответственным уважением всех иных вероучений. Ассамблея работает в теснейшей связи с мусульманской православной и католической церковью, стремясь к предупреждению межконфессиональных конфликтов в обществе. Разделяя озабоченность казахстанского общества состоянием государственного языка, она выступает за его дальнейшее распространение внедрение и развитие, одновременно способствуя сохранению русского и других языков, в соответствии с Конституцией и Законами Республики Казахстан. Вековая история Казахстана - это история длительного этнического и культурного взаимодействия населяющих его народов, по разным объективным и субъективным причинам, оказавшимся на казахстанской земле. Это взаимодействие проявляется практически во всем - в языке, в традициях и быте, в науке и культуре, в образовании и бизнесе. Но сейчас, в период построения нового, экономически, политически, социально сильного государства, необходимо обеспечить еще большую консолидацию казахстанского общества, основанную на всеобщем мире и согласии.

В области стало традиционным подписание двухстороннего договора о дальнейшем сотрудничестве в сфере культуры укрепления дружбы и добрососедства между главами приграничных российских губерний и акиматами районов Западно-Казахстанской области. В составе таких делегаций активное участие принимают представители этнокультурных объединений с обеих сторон.

С момента обретения независимости Республики Казахстан обозначены задачи: сохранение и приумножение культурного наследия народов государств. В этот период актуализировалась проблема восстановления этнокультурных контактов со странами СНГ, в том числе с Российской Федерацией. Исторические связи между двумя государствами формировались на протяжении длительного времени - это и явилось основой дальнейшей эволюции стран. На территории Казахстана с эпохи XVIII века

проживает несколько миллионов славян, имеющих этноисторическую связь с Россией. В приграничных областях Российской Федерации проживают около 2 миллионов казахов, связавших свою судьбу с Россией. Казахское население исторически проживает в Алтайском крае, Омской, Саратовской, Челябинской, Свердловской, Оренбургской и Астраханской областях. Казахские диаспоры сложились в Тюменской области, Новосибирском крае и в ряде других регионов Российской Федерации. Также казахские общины образовались и в крупных мегаполисах России, от Москвы до Санкт-Петербурга. Примечательно, что в среде российских казахов начинается процесс пробуждения этнического сознания казахской культуры. В Российской Федерации традиционно проводятся мероприятия направленные на возрождение казахской культуры. Характерно, что большинство российских казахов являются коренными гражданами Российской Федерации и только в Москве, Санкт-Петербурге и ряде других областей, казахские диаспоры сложились в 50-60-е годы XX в. Данные обстоятельства предопределили процесс сохранения этнокультурных контактов населения двух стран. Проживая в ином этническом окружении приграничной зоны, казахи стараются сохранить свою историю, свою культуру, свои традиции, свои национальные черты. Это выражается в проведениях различных культурных мероприятий. Желание сохранить свой образ жизни, право на духовное самоопределение – это неотъемлемое право любого народа. В свою очередь, русское население не относит себя к понятию «российская диаспора», а считает свое происхождение коренным на территории Казахстана. В Казахстане стали привычными славянские праздники, которые проводятся совместно с другими национальностями нашей страны. Сегодня это является показателем уважения к славянскому народу, народу своей страны. Программы Года Казахстана в России и Года России в Казахстане стали мощным импульсом для развития двустороннего сотрудничества в гуманитарной сфере и культуре. Установились более тесные отношения между приграничными районами двух государств. Непосредственно возросла интенсивность проведения в крупнейших городах Казахстана и

России культурных акций с участием деятелей искусств. Как показывает практика, именно интенсивность такого рода контактов способствует возрождению родственных связей между российской и казахстанской культурами.

Сегодня в Казахстане проживает несколько миллионов русских. Значительная часть из них является гражданами Республики в трех или даже пяти поколениях. Русское население занято почти во всех жизненно важных сферах. Значительный процент русских граждан проживают в городах. Понятие «российская диаспора» оспаривается, так как в Казахстане существует понятие «русскоязычные граждане» или «славянский этнос» или попросту «русское население». Русское население не относит себя к понятию «российская диаспора», а считает свое происхождение коренным на территории Казахстана. Характерно, что историческая родина для большинства славянских этносов относится к Казахстану, а Россия всегда была и будет для них только духовной и культурной родиной, в которой проживает русскоязычное население. Русские граждане будут всегда относить себя к коренному населению Казахстана. Вместе с тем, русскоязычные граждане Республики Казахстан проявляют стремление объединиться внутри самого Казахстана на основе своего этнического признака и культуры. Вообще русская община Казахстана является составной частью славянского процесса миграции русских в Казахстане с эпохи середины XVIII века. Первоначальную основу русского населения составляли военные, административные работники, переселенцы и крестьяне. В последующей миграции русского населения в Казахстан, движение продолжалось наиболее массово. Миграция русских произошла в период эвакуации начала 40-х годов, в период освоения целинных и залежных земель. Собственно в XX веке наблюдается отток русского населения в центральные регионы советских государств, которые, как правило, ассоциируются с Российской Федерацией.

В настоящее время русское население компактно проживает в городском секторе и близлежащих к городу районах. Фактически русские являются урбанизированным этносом. На сегодняшний день русский язык имеет статус официального, он

сохраняет свое применение во всех сферах и непосредственно сохраняется в системе образования. С целью сохранения русской культуры и языка в Республике Казахстан формируются общественные русские национально-культурные организации и общественные объединения. Одной из таких является организация «Лад», основная задача которой заключается в установлении дружеских контактов с другими нациями. Организация «Лад» была образована в 1993 году. В своей деятельности движение объединяет политическую активность и культурно-просветительскую деятельность. Организация имеет 24 филиала по стране. Данная организация сохраняет свою высокую активность и сегодня. Публикует свою газету, проводит различные пресс-конференции и круглые столы. С февраля 2010 года при Российском центре науки и культуры в Астане проходил праздник «Масленица». Подобные славянские праздники проводятся при поддержке Посольства России в Казахстане, а также организаций соотечественников и этнокультурных центров. Таким образом, подобные славянские праздники привлекают представителей всех этнических общин, например, на праздновании Масленицы в здании Российского центра науки и культуры приняли участие русский народный ансамбль - «Ладушка», украинский - «Друзи», белорусский - «Вясёлка». Праздничная программа подготовлена в сотрудничестве с Русским драматическим театром им. М.Горького. Почти во всех регионах Казахстана работают русские театры, которые пользуются большой популярностью. Также находятся частные спонсоры, которые помогают организовывать фестивали и концерты, например Пасхальные и Рождественские концерты, которые проводятся ежегодно вместе с Алматинской епархией Русской православной церкви [3]. В 1992 году в Республике Казахстан сложилось не менее яркая организация «Русская община Казахстана». Данная организация имеет отделение в двенадцати городах. Деятельность общины направлена на духовное возрождение русских и славянских народов, развития культуры и образования. А также функционируют такие объединения как «Ассоциация русских учителей Казахстана» под эгидой, которой проходят различные

олимпиады, школьные мероприятия, направленные на сплочение молодежи к совместной работе и отдыху. Таким образом, происходит так называемое «окультуривание» молодежи, как казахстанского, так и российского народа.

Обширную работу по популяризации русской и славянской культуры проводит фольклорно-этнографический казачий центр «Яик», действующий в городе Уральске. Центр является постоянным участником различных мероприятий, проводимых в России. Так, фольклорный ансамбль центра «Яик» под названием «Казачья песня» неоднократно принимал участие в фестивалях «12 жемчужин» в г. Ульяновске, «Оренбург - форпост России» в г. Оренбурге «Туроверовские чтения» в г. Тольятти. Представители центра систематически посещают Саратовскую и Самарскую области с культурными программами. Традиционно на отчетные концерты ансамбля и на «Рождественские встречи» приглашаются творческие коллективы из приграничных губерний Российской Федерации. Цель проведения «Рождественских встреч» - познакомить зрителей с самобытными коллективами ЗКО. Такие творческие встречи служат для взаимного обогащения репертуара, пропаганды народных традиций. При общественном объединении «Уральско-Яикское казачество» создан ансамбль «Михайлов день», выступающий с этнографическими программами в приграничных районах России и Казахстана.

Большая работа ведется и этнообъединениями районов Западно-Казахстанской области. В частности, тесные связи сложились между Зеленовским, Бурлинским, Чингирлауским районами и близлежащими районами Оренбургской и Самарской областей, Жанибекским и Палласовским Волгоградской области, Таскалинским и Дергачевским Саратовской области. Часто самодеятельные артисты этнообъединений включаются в состав бригад, выезжающих на полевые саны в соседние районы России, а их артисты выступают перед тружениками села нашей области. Активное участие приняли творческие коллективы приграничных губерний Российской Федерации в таких праздниках, как Наурыз мейрамы и День единства народа Казахстана. Делегации соседних губерний вместе с жителями приграничных районов

области отмечали столь почитаемые казахстанцами официальные праздники. Взаимодействие этнокультурных объединений не ограничивается только концертной деятельностью. В ходе таких встреч проходят круглые столы, беседы, презентации, спортивные мероприятия. Поддерживая стремление этнообъединений к взаимному сотрудничеству, местными исполнительными органами оказывается постоянная информационно-методическая, организационно-техническая, консультативная помощь.

Для эффективной консолидации русской диаспоры Приуралья налаживания её деятельности в Уральске было создано общественное объединение - Центр русской культуры уставной целью стала работа по сохранению и развитию русских традиций, обычаев, русского языка и русской культуры. В состав объединения входят также татары, евреи, чуваша, украинцы и белорусы, представители самых разных социальных групп. В центр идут те, кто понимает и любит русскую музыку, русское искусство и литературу. В рамках деятельности объединения были проведены мероприятия, посвященные Дням культуры и письменности, памяти создателей славянской азбуки Кириллу и Мефодию. По инициативе Центра и при поддержке отдела культуры в Уральске прошли конкурсы «Русская песня» и «Частушка-говорушка». В области и республике известны коллективы Центра русской культуры - детский фольклорный ансамбль «Скоморохи», струнный ансамбль «Скрипочка» и хор ветеранов «Надежда». Эти ансамбли участвовали во всех Фестивалях Дружбы народов, являются лауреатами многочисленных конкурсов.

В мае ежегодно проводятся вечера «Весна 45-го года», посвященные нашим ветеранам, концерты песен военных лет, фотоэкспозиции « Этапы большого пути». Силами работников Центра были подготовлены списки уральцев-участников обороны Москвы и Ленинграда, и ходатайство перед консульством РФ об их награждении ко Дню Победы. Центром русской культуры проведена большая работа по сбору материала к брошюре «Свадебные обряды и песни русских Приуралья». Также собран достаточный материал для открытия веб-сайта в Интернете,

чтобы любой желающий мог ознакомиться с информацией о работе и планах Центра. С помощью консульского отдела Российской Федерации в Уральске постоянно проводится традиционная встреча Нового года. Празднование Рождества, объявленного в республике нерабочим днем, проходит всегда в теплой атмосфере дружбы и взаимопонимания, с рассказами об истории праздника, его древних истоках.

В последние годы активно развиваются новые формы сотрудничества с творческими организациями и национальными автономиями казахов Астрахани, Самары, Саратова, Оренбурга, Москвы. Ежегодно проводятся совместные Пушкинские дни и Фестивали дружбы в приграничных районах России, в программу которых входят ярмарка, выставки, смотры самодеятельных артистов двух государств. Этнокультурные коллективы нашей области выезжают в Казань, в Оренбург и Саратов, в станицу Вёшенскую на Шолоховские фестивали. По предложению Республиканской Ассоциации русских, славянских, казачьих и православных организаций в Уральске создан региональный координационный Совет соотечественников, объединяющий в своем составе более десятка организаций. Ассамблея области видит свою задачу в дальнейшем укреплении межнационального и межконфессионального согласия, в формировании казахстанского патриотизма, воспитании уважительного отношения к национальным традициям. Также в ряде организаций «Славянский культурный центр» деятельность специфики, которой сильно не отличается от других общественных организаций направленных на сохранение и развитие культуры своего народа. Центр занимается культурно-просветительской работой и содействием участия представителей славянского этноса в творческой и общественной жизни города. Большую работу проводит организация «Светоч». Основа деятельности этой организации заключается во всестороннем развитии культуры и искусства, развитии сотрудничества в сфере образовании. В Казахстане существует целый ряд организаций, которые защищают интересы русского населения. К примеру, в Ассоциацию русских, славянских и казачьих организаций входит более 30-ти объединений. Ассоциация занимается вопросами

межэтнического согласия, сохранения русской культуры и языка. Данная организация объединяет более 90 % организаций российских соотечественников РК. Основной целью является: координация действий всех организаций российских соотечественников, а также совместная выработка решений, что позволяет более эффективно добиваться поставленных целей и решения вопросов в области защиты прав русского населения республики, сотрудничества с институтами власти РФ и РК, общественными и международными организациями. Высшим органом управления Ассоциации является Конференция, определяющая основные направления работы, а также утверждающая состав Исполкома (рабочий орган) и его председателя, которые в свою очередь подчиняются трём сопредседателям представляющим две основные организации республиканского масштаба и казачество. Только сопредседатели Ассоциации имеют право выступать от имени Ассоциации, а также налагать вето на принятые Конференцией или Исполкомом (простым большинством голосов при наличии кворума) решения [4].

Примечательно, что на сегодняшний день русское население в Казахстане наравне с коренными жителями занимают высокооплачиваемые рабочие места в промышленности и других сферах деятельности и также имеют свой бизнес. Для большинства русских Казахстана освоение казахского языка в качестве дополнительного не доставляет никаких проблем. Примечательно, что около 50-ти % русского населения Казахстана владеют казахским языком в той или иной степени. Остальные понимают и владеют основами языка. Лингвистическая обстановка налажена, так как и сами казахи владеют русским языком. Примечательно и то, что русский язык присутствует в образовании. Так как материалы по физике, математике и другим наукам сложно переводить на казахский язык [5].

Саратовская область имеет большую протяженную границу с Казахстаном. На ее территории проживает 80-ти тысячная казахская диаспора. На примере Саратовских казахов в определенной мере, возможно, смоделировать общие контуры

развития национальных чувств. В Саратовской области национальные объединения стали создаваться в 90-х годах XX в. Помимо казахов в области представлены национальные общины татар, башкир, чувашей, марийцев. Казахи в области проживают компактными поселками, в большей части они проживают в аграрном секторе. В современный период в Саратове создана организация «Казахская лига Поволжья», региональная казахская национальная культурная автономия. Данная автономия была создана в соответствии с законом о национальных культурных автономиях Российской Федерации. В 2007 году была проведена учредительная конференция региональных национально-культурных автономий казахов Саратовской области и впоследствии она была оформлена в регистрационной службе области. В работе конференции приняли участие представители правительства Саратовской области, казахских местных культурных автономий и региональных обществ и организация «Казахская лига Поволжья». На конференции был поставлен вопрос о проведении съезда казахов Саратовской области для всеобщего обсуждения стратегических задач области, а также открытия в области филиала организации [1].

С 1999 года в Саратове и районах области ежегодно проводятся дни казахской культуры, молодежные праздники, Наурыз и другие. Традиционно на мероприятия приглашаются депутаты, представители других национальных обществ. Саратовские казахи принимают участие в жизни общества и активно проявляют себя в любой сфере. В ракурсе укрепления культурных отношений с Республикой Казахстан усиливается деятельность национальных культурных автономий. Установлены взаимные визиты руководителей приграничных областей, в ходе которых они встречаются с представителями своей диаспоры. Так, во время поездок акимов ЗКО в Саратовскую область, проводятся встречи с казахами, а также с председателем казахской национальной культурной автономии и председателем совета старейшин.

Достопримечательностью Саратовской области является «Национальная деревня народов Саратовской области», которая расположена на Соколовой горе. В данный момент строители

национальной деревни работают над решением множества проблем. Например, представители казахской автономии озабочены задачей пополнения предметов быта и творчества казахского народа, а также расширения национальных экспозиций. Лидеры общин обратились ко всем представителям обществ с призывом оказать помощь в воссоздании казахского быта. По данным наблюдателей, представители казахской общины поддерживают дружеские контакты со всеми культурными обществами и союзами Саратовской области. Наиболее тесные отношения налажены с татарской культурной автономией. Например, вкупе с татарской и башкирской общинами, представители казахских общин, участвуют в праздновании плуга, т.е. своеобразном сабантуе. Этот коллективный праздник играет важную роль в консолидации тюркских народов.

Одной из современных тенденцией, отмечаемой аналитиками, является то, что казахи Саратовской области стали утрачивать свой язык и обычаи. В связи с этим, представители общественных организаций поставили задачи принятия новых мер на уровне органов власти для развития культуры казахов. В данное время ставится вопрос о расширении сети кружков и факультативов по изучению казахского языка и истории казахского народа. В последние годы в Саратовской области прошли сотни мероприятий, которые были направлены на развитие казахской национальной культуры. Практически в каждом районе Саратовской области праздник «Наурыз» стал традиционным. Помимо этого в области проводятся концерты лучших казахских коллективов Саратовской области, презентации национальной кухни, традиционные казахские игры, скачки. Эти мероприятия проходят при поддержке Министерства культуры, администрации районов, сел. Реализация стратегических задач зависит от степени и масштабности торгово-экономических связей Российской Федерации и Республики Казахстан. В данный момент Саратовские казахи ориентируются на объединение всех казахских центров, что позволит активизировать открытие казахских школ и создание культурных центров [2].

Государственная политика Российской Федерации в отношении этнических меньшинств, проживающих на ее территории, основывается на принципах Конституции страны и общепризнанных нормах международного права. Федеральный закон «О национально-культурной автономии» от 17 июня 1996 года предоставил возможность создания общественных объединений граждан России одной этнической общности, в основе которого лежит «добровольная самоорганизация в целях самостоятельного решения вопросов сохранения самобытности, развития языка, образования, национальной культуры». Примечательно, что российские казахи приходят к утверждению своего положения федерации как коренного этноса с учетом исторических реалий. В частности председатель казахского общества Т.К. Дусенбаев во время своего выступления объявил российских казахов коренным народом Российской Федерации. В мае 2004 года на официальном уровне прошла встреча Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Казахстан в Российской Федерации К. Кушербаева с лидерами казахских общин. На этой встрече обсуждалась проблема оснащения казахских культурных центров учебной, научной, учебно-методической литературы, возможности трансляции казахстанских каналов и т.д. В рамках этнокультурного сотрудничества разработана фундаментальная книга «Казахи России». Авторы книги поставили задачу изложить и проанализировать деятельность тех представителей казахского народа, которые способствовали установлению взаимного сотрудничества.

По мнению аналитиков, казахскую диаспору отличает политическая лояльность, законопослушность, демократичность[7]. Их политическую деятельность и российскими и казахстанскими властями оцениваются только позитивно. Характерно, что с периода 90-х годов наблюдается частичная миграция казахов на свою историческую родину. Казахи – оралманы из Российской Федерации отличаются профессиональной подготовкой и высоким образовательным статусом. С целью адаптации, в ряде городов Республики Казахстан, в частности Уральске, Усть-Каменогорске, Караганде,

Семипалатинске действуют подготовительные курсы при вузах. В этих же вузах казахи получают высшее образование. В Российской Федерации и Республике Казахстан функционирует национально-культурное объединение, оказывающее помощь российским казахам. Так, например, в России создана региональная общественная организация содействии сохранения казахской культуры «Казахский язык». В Москве открыто молодежное объединение «Мурагер», а также фонд «Казахская диаспора». Так же в столице учреждена региональная национально-культурная автономия Москвы «Каз. НК». Программа координации подобных организаций ориентирована на установление связей с казахскими диаспорами за рубежом.

Большую работу в сфере развития гуманитарного сотрудничества наших государств, выполняет «Всемирная ассоциация Казахов», с которой активно сотрудничают казахские организации России. Эта программа оказалась удачной по причине выделения грантов соотечественникам проживающих за границей. В данный момент российские казахи регулярно проводят курултай, на которых обсуждаются проблемы состояния казахской диаспоры. Перечень вопросов весьма обширен – это и развитие и культуры и деловых связей, решение проблем приграничной торговли, организация приема телепередач из Казахстана и открытия на российских каналах телепередач на казахском языке. Все региональные казахские общественные организации и объединения постоянно поддерживают контакты с Посольством Казахстана в России, Консульствами РК в Оренбурге, Астрахани и Омске. Активно сотрудничают с властями сопредельных с Казахстаном субъектов Российской Федерации.

Руководство РФ уделяет особое внимание взаимодействию с соотечественниками. Работа с зарубежной диаспорой – в числе неизменных приоритетов российской внешнеполитической деятельности. На третьем Всемирном конгрессе, речь шла о содействии деятельности объединений соотечественников, в целях сохранения их этнокультурной самобытности и развития всесторонних связей с исторической родиной, оказании им необходимости помощи в защите своих прав и законных

интересов в государствах проживания. Взаимодействие Российской Федерации с другими странами в этом вопросе выстраивается на структурированной, плановой основе, центральным элементом которой являются комплексные среднесрочные программы. Например, программа поддержки соотечественников за рубежом на 2009-2011-е годы, которая сейчас успешно реализуется. В планах взаимодействия России с зарубежными диаспорами является развитие центров науки и культуры, которые входят в структуру Россотрудничества – новой организацией, которая занимается этим вопросом [6]. Уже в 2003 году был создан электронный учебник казахского языка, востребованный для его изучения. По сообщению заместителя директора департамента среднего образования Министерства образования и науки все российские школы на тот момент по предоставленным заявкам обеспечились современными учебниками с преподаванием на казахском языке.

За последнее десятилетие в Республике Казахстан и Российской Федерации были предприняты и проведены масштабные реформы, значение которых состоят в укреплении экономической базы и демократических устоев. Выбранный государствами путь обусловлен сохранением межнационального согласия и социальной стабильности, ставших надежной основой для дальнейшего развития наших государств. Взаимодействие этнокультурных центров Саратовской области и Западно-Казахстанской области в рамках приграничного сотрудничества будет способствовать дальнейшей консолидации двух народов на основе равноправного диалога культур.

Литература:

- 1. Назарбаева Д.Н. Содружество Евразия. – Москва: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2000. – с. 40*
- 2. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – с. 3*
- 3. Доронин Г. Стартует Год России в Казахстане // Казахстанская правда. 2004. №2. с. 1*
- 4. Донских А. Объявлен Год Казахстана в России // Казахстанская правда. 2002. №10. с. 1*

5. Саматдин А. Property.kz. // Российские перспективы. 2009. №3. с. 13

6. Балтабаев М.Х. Культура и образование в XXI веке – Алматы. 2008- с. 13

7. Аменов А.Ж. Этносы Западно-Казахстанской области в социокультурном пространстве Евразии: ценностные предпочтения и межэтнические предпочтения//Россия-СНГ: интеграционные стратегии в условиях многовекторного развития постсоветского пространства Саратов, с.47

УДК 908

КРАЕВЕДЧЕСКАЯ РАБОТА С УЧАЩИМИСЯ В ШКОЛЕ КАК МЕТОД ПРОПАГАНДЫ ЗНАНИЙ ОБ ИСТОРИИ РОДНОГО КРАЯ

Тастаева Ж.К.

КГУ «ОШ № 16», г. Уральск, Казахстан

E-mail: Zhanna_tk@inbox.ru

На современном этапе развития казахстанского общества, в условиях модернизации общественного сознания, представляется особо важным сохранение собственного национального кода, своей культуры и национальной идентичности. Именно на это нацелена программная статья Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [1].

Поставленные выше задачи реализуются в КГУ «ОШ №16» г.Уральска на уроках истории Казахстана, в частности на уроках краеведения. Краеведение способствует укреплению чувства патриотизма у учащихся — глубочайшей любви как к малой, так и большой Родине. И школьное краеведение, являясь одним из направлений общего краеведения, является важнейшим фактором нравственного, интеллектуального, эстетического, трудового, личностного развития школьника. Изучение материалов

краеведения ведется на уроках основного курса истории Казахстана.

Существует несколько приемов включения краеведческого материала в урок:

1. Краеведческое вступление к уроку или к одному из вопросов урока.

2. Краеведческая конкретизация.

3. Краеведческое дополнение основных вопросов.

4. Краеведческий материал основа для изучения темы или отдельных вопросов урока.

Прежде чем использовать местный исторический материал в учебном процессе, необходимо определить его место, связи и соотношение с общеисторическим материалом. В зависимости от содержания краеведческого материала, его значения для истории страны и края, исходя из цели урока, местный материал может быть изучен до прохождения темы, в начале, в ходе и в конце её изучения.

Существует три направления краеведческой работы с учениками:

- Учебное (уроки, факультативные занятия)

- Внеурочное (занятия в краеведческих кружках, группах)

- Внешкольное (центры туризма и отдыха, дома школьников, центры эстетического воспитания).

Работая по этим направлениям, учителя истории ОШ №16 используют большое количество форм и методов организации учебно-познавательной деятельности учащихся. Для достижения поставленных целей и задач на уроках учителями ОШ № 16 используются не традиционные приемы и методы, способствующие раскрытию творческого потенциала и интереса учащихся.

Так, в рамках изучения раздела «Жизнь древних кочевников», темы «Краеведческий музей и исторические экспонаты», занятия с обучающимися 5-х классов в текущем учебном году прошли на базе онлайн экскурсий в Западно-Казахстанском краеведческом музее [2]. Учащиеся с интересом познакомились с экспонатами археологического зала № 5, посвященного Таксайской принцессе, жившей в V веке до н.э.

Место её захоронения археологи обнаружили четыре года назад во время раскопок в курганном комплексе Таксай возле села Долинное. Комплекс входит в список сакральных мест Казахстана.

Особый интерес учащихся вызвали размещенные в разделе «Артефакты» золотые височные подвески (V в до н.э.), найденные в комплексе Лебедевка II, курган №6 [3]; подпружные бронзовые бляхи с изображением свернувшегося кольцом волка (могильник Кырык-Оба, V в. до н.э.), височное женское украшение (могильник Лебедевка, VI-V вв. до н.э.), височное женское украшение (могильник Кырык Оба II, VI-V вв. до н.э.), золотое ожерелье (могильник Лебедевка, VI- V вв. до н.э.), золотая гривна (могильник Кырык Оба II, курган 23) [4], псалии сбруйные бронзовые двукольчатые с изображением грифона и кабана (могильник Кырык-Оба II, курган 12, V-IV вв. до н.э.), зеркало бронзовое с ручкой в виде кабана и головы грифона (VI-V вв. до н.э.) [5], фалар серебряный дискообразный с изображением борьбы конного всадника на крылатом коне-пегасе с 3-х ликой химерой драконом (могильник Володарка 1.к.4 нижнее погребение, IV век до н.э.) [5], ритон-серебряный сосуд для вина в виде короткого рога с протомой животного (V в. до н.э.) [5], которые погрузили учеников в атмосферу искусства раннежелезного периода в истории Казахстана. Это способствовало пониманию того, что история родного края неотделима от истории Казахстана в целом.

По окончанию виртуальной экскурсии учащиеся подготовили презентации по темам «Искусство раннего железного века (на примерах экспонатов Западно-Казахстанского краеведческого музея)», «Таксайская принцесса - один из самых ярких памятников культуры раннежелезного века».

Занятия, проводимые во внеурочной форме - массовые, групповые, индивидуальные. Поэтому мероприятия, основанные на сведениях по местной истории и проходящие во внеурочное время, можно разделить на три группы:

1) мероприятия, на которых участники выступают в роли потребителей информации (классные часы, экскурсии, встречи с

представителями администрации и другими интересными людьми);

2) мероприятия, продолжающие ученическую деятельность, начатую на уроке (игры, праздники, выставки творческих работ);

3) мероприятия, которые позволяют применить знания и умения, полученные ребятами в учебном курсе (работа краеведческого кружка, защита рефератов, научно-исследовательская работа, поисковые экспедиции).

Так, во внеурочное время на базе ОШ №16 в рамках внеурочной туристско-краеведческой деятельности учащиеся школы принимают активное участие в работе клубов «Эдельвейс», «Вымпел». Основная форма деятельности клубов – пешеходный туризм в окрестностях Уральска направлена на совершенствование интеллектуального, духовного и физического развития учащегося, а так же способствует изучению родного края. Так, в преддверии 30-летия независимости Республики Казахстан, 17 октября т.г. учащиеся кружков «Эдельвейс» и «Вымпел» во главе с руководителем Ибрагимовым Э.С. вышли в поход выходного дня по маршруту «ОШ №16 – Этнокультурный центр «Саят» - Международный сад-питомник имени Исаева С.И. – Дом-интернат №2 – Садовское озеро – Поселок Обитель – ОШ № 16». Мероприятие было нацелено на воспитание чувства патриотизма, изучение истории родного края, гордости за свою малую Родину, экологическое воспитание [6].

В апреле т.г. в ОШ № 16 в рамках работы клубов была проведена краеведческая акция, приуроченная к 18 апреля - Международному дню памятников и исторических мест в рамках общенационального проекта «Марафон Добрых Дел», приуроченного к 30-летию Независимости Республики Казахстан. Перед учащимися поставлена задача: сделать фото или снять видео рядом с памятником или историческим местом города Уральска, собрать материал об истории его создания и рассказать, в честь чего он поставлен. Цель акции - привлечь внимание учащихся к важности сохранения культурного наследия казахстанского народа, ознакомление с историческими достопримечательностями различных городов и местностей. По

окончании акции была проведена защита проектных работ учащимися [7].

В целом, в рамках уроков краеведения как в учебное, так и не в учебное время у обучающихся благодаря использованию не традиционных форм и методов появляется интерес к изучению родного края, и учащиеся учатся элементам исследовательской деятельности.

Литература:

1. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/st_alya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
2. <https://olke.kz/rus/virtual-tour>
3. <https://olke.kz/rus/shedevry-kolleksii/artefakt?start=19>
4. <https://olke.kz/rus/shedevry-kolleksii/artefakt?start=16>
5. <https://olke.kz/rus/shedevry-kolleksii/artefakt?start=15>
6. https://www.instagram.com/p/CVMe_fsIvBY/?utm_medium=copy_link
7. https://www.instagram.com/p/CN2BIiVFuW5/?utm_medium=copy_link

УДК 94 (574)

ҚАРАТӨБЕ АҚ ҚҰМ ҚАЗЫНАСЫ

Аюпова М.В.

КММ №16 ЖОББМ Орал қ., Қазақстан

E-mail: muslima.ayupova@mail.ru

«Аққұм», «аппақ құмдар», «қозғалатын құмдар», «ежелгі қала жаңғырығы»... Бұл атаулардың барлығы Қаратөбе ауданының аумағында орналасқан, өлкетанушылар мен білімқұмарлардың қызығушылығын тудыратын жерге қатысты айтылған.

Және де бұл жерден бұлақ көзі де алыс емес. Сусыған құмдар арасында кейде пайда болып, кейде жоғалып кететін көл

бар. Оның атауы – Жұмбақкөл. Халық арасында сол көлді көрген адам бақытты да табысты болады деген сенім бар.

Бұл экзотикалық жер шындығында бірегей. Елестетіп көріңізші, қайыңдар мен басқа да өсімдіктер ортасында аппақ құмда тұрсыз, жел қуған құм қиыршықтары түрлі өрнектер құрайды, алыс шетелге шығып, алты қырдың арғы жағын кездің керегі жоқ. Бұл құмдар қалайша пайда болды екен? Бұл жұмбақтың жауабын ғалымдар да, өлкетанушылар да іздеген. Бұл оазистің тарихын аңыз қылып айтатын байырғы тұрғындар не дейді екен? [1]

Баяғыда, шамамен XII-XIV ғасырларда бұл жерде қалмақ ханы Алшағырдың ордасы және ірі сауда орталығы болып табылатын ежелгі қалашық болса керек. Алайда хан қыпшақ Қобыланды батырдан жеңіліс тапқан. Кеңес уақытында археологиялық қазбалар мен зерттеулер жүргізілгенде, бұл жерден қару бөлшектері – жебе ұштары, қисық қылыштар, қорғандар мен тағы басқа әскери атрибутика табылған. Одан өзге құмыра сынықтары мен тұрмыстық заттар, сондай-ақ сәндік бұйымдар, соның ішінде алтын монеталар табылды. Бұл жер ғалымдар, өлкетанушылар және басқа да рухани мәдениетке бейжай қарай алмайтындармен зерттеліп, бейнеленген, олардың қатарында Л.Б. Аристархова, М.П. Петров, А.А. Чибилев, А.З. Петренко, М.М. Фартушина бар. Аққұмдар Сырт алды ойығының ежелгі атыраулы құм жазығында, Қаратөбе ауданының Егіндікөл ауылынан он шақты шақырым жерде орналасқан. Аумағы 128

шаршы шақырым, солтүстікке қарай алмұрт пішінінде созылған формада. Оңтүстіктегі ені 6-8 шақырым, солтүстіктегі ені – 1-2 шақырым, ұзындығы – 16 шақырым [1].

Құм төбелердің биіктігі әр түрлі, олардың биіктігі құмдармен тығыз байланысты тұз күмбездерінің жергілікті қозғалысы мен өсуіне байланысты, шамамен жылына 1-2 миллиметрге жуық. Орталық бөлігіндегі құмдар орташа адырлы, адырлы-қырқалы немесе қырқалы-шағылды болып келеді, ал шеттеріне қарай ірі шұңқырлармен бөлінген ұсақ адырлы болып келеді. Адырлы белестердің биіктігі оңтүстікте 10-12 метр, солтүстікте биігірек – 15-20 метр. Құмдар Қалдығайты және Қалдығайтының Қуағаш атты арнасы арасында орналасқан. Құмдар тек «өз аумағында» ғана көшеді. Жергілікті тұрғындар соңғы онжылдықтарда құмдардың аумағы азайғанын айтады, «олар көшіп кеткендей», бұрынырақта Егіндікөлде құм жауып тұрғандай болатынды.

Ақсақалдардың сөзіне сенсек, осы құмдар арасында пайда болатын көл бар. Аз ғана уақытқа... Мүмкін, бұл шөлдерде болатындай сағым шығар? Алайда, аңшылар сол көлге суға түскендерін айтқан. Жұмбақ та сырлы көл түрлі жерлерде «туады», және оны бүгін көрсеңіз, ертең таба алмай қалуыңыз мүмкін. Табиғат метаморфозасы. Тұрғындардың сөзінше, бұл құбылыс құм астындағы тұщы судың қорына байланысты, яғни жер асты сулары әр жылдары солтүстіктен оңтүстікке, әлде кері қарай шұңқырларды толтырып, көшуіне байланысты. Судың бар екені рас, себебі ұсақ өзен арналарын құрайтын бұлақ көздері көп. Ылғал көп болған жылдары су тоғандары пайда болып, қиындық тудыратынын ғалымдар да растайды. Әдетте, мұндай жағдай көктемгі және күзгі мезгілде болып тұрады. Бұл жерлердің ерекшелігі туралы ауыл маңындағы емдік қасиеті бар бұлақ көзі болғаны да айғақтайды. Байырғы тұрғындар Аққұмдарды қасиетті санайды.

Аққұм ландшафтты қорықшасы деп аталатын 7,5 мың гектар аумақты алып жатқан жер жәннатын құмда өсетін өсімдіктер әсемдеп, көз қуантарлық көрініс құрап, жағымды әсер қалдырады. Қалдығайты өзені арнасының жоғарғы жағында

Беккер бетегесі, құмдақ жусаны, шөл еркекшөбі, арша, Қаспий талдары өседі. Баянас өзенінің арнасы шиға толып кеткен.

Солтүстік бөлігінде құмдарда қалың өскен талдар, оңтүстікте Қаратал орман алқабы қоршалған. Қарасу жылғасының жағасында 400 гектар аумақта – қырыққұлақ тұқымдас қайың орманы, ал батпақты учаскелерінде – шымтезек мүгі, көкек зығыры, қойбүлдірген, бежір, батпақ жылантамыры, бұталар арасында – итмұрын, итшомырт, шеңгел өседі. Әдемі бейнелі жайылымдар алуан шөпті болып келеді.

Батыс жағында тобылғы, ешкісабақ, қаражеміс бұталары, сонымен қатар, мойыл, дала шиесі, орман алмасы басым келеді. Сұр бүлдірген жақсы жеміс береді, күз болғанда жергілікті тұрғындар көптеп жинайды. Өкінішке орай, соңғы жылдары ылғалдың аздығынан қайың мен көктерек шоқтоғайлары сиреп кетті, кейбір бұлақтар тартылып қалды. Эндемиялық өсімдіктердің тағдыры да алаңдаушылық туғызып отыр.

Жануарлар дүниесі де өте бай. Бұл жақтарда еліктер, бұғылар, орман түлкісі, қасқырлар мен қабандар мекендейді. Алып сусоқыр, қамыс мысығы сияқты Қызыл кітапқа енгізілген

сирек кездесетін жануарлар да бар. Алып сусоқыр өзінің тұқымдастарына қарағанда шырайлы көрінетін кеміргіш түрі, үлбірлі терісінің арқасында мамықты ойыншыққа қатты ұқсайды. Салмағы бір келідей, дене тұрқы 25-30 сантиметрдей. Көбіне жер астын мекендейді, үш метр тереңдікке дейінгі, ұзындығы бірнеше жүз метрге жететін көп қабатты жолдар қазады. Екі жылда бір тұқым беретін бұл жануар жойылып бара жатқан жануарлар қатарында.

Ал қамыс мысығы сияқты сүйкімдіні батпақ сілеусіні немесе алаяқ мәлін деп те атайды. Бұл жыртқыш та індерді мекен еткенмен, оларды өзі қазбайды, басқа жануарлардың «апартаменттерін» қолданады. Оның дене тұрқы 60-90 сантиметр, салмағы 8-12 килограммға жетіп-артылады. Оның ұзын аяқтары мығым келеді, денесі кербез, құлағында шашақтары бар.

Бұл жерде Егіндікөл ауылы маңындағы емдік бұлақ көзі де бар. Сауықтыру мақсатында жергілікті тұрғындармен қолданылатын бұлақтан басқа, Аққұмдармен жалаң аяқ жүріп өту де жеңілдік әкеледі.

Ғалымдар мен жергілікті тұрғындар Аққұм табиғи қорықшасының аумағын ұлғайтып, оны Баянас мемлекеттік ландшафтты қорығына айналдыру керек деген ойды ұстанады. Ол қорыққа Баянас және Қалдығайты өзендерінің, Егіндікөл, Шошқалы көлдерінің бассейндерін, Алмаз-тау мен Қособа тауларын да қосуға тырысады. Бұл флора мен фаунаның сақталып, келесі ұрпақтарға табиғатпен жаратылған қорғаудағы бірегей мекенді қаз-қалпында табыстауға мүмкіндік береді [2].

Басқа мемлекеттердің табиғат ескерткіштерімен сүйсінетін адамдар бар, бірақ біздің еліміздегі табиғат ескерткіштері де дес бермейді, тіпті кей уақытта олардан асып түседі. Аққұмдар елімізден тыс жерлерде де қазақ хандығын жаулаушылардан қорғаған халық батырына арналған «Қобыланды батыр» жыры арқылы танымал. Ол батырдың образы көптеген жыршылар, ақын-жазушыларды мазалаған. Эпос көптеген тілдерге аударылған, басқаларды халқымыздың батырлыққа толы өткенімен, қазақ мәдениетімен, салт-дәстүрлерімен таныстырады. Аққұмдарды «Қазақстанның киелі орындары» қатарына енгізу

әділ болар еді Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында атап өткендей, «Шағын Отанға – туған жерге деген махаббаттан үлкен Отанға – өз еліңе деген махаббат басталады» [3].

Әдебиеттер:

1. *Ақ құмдар қазынасы – газета «ИНФОРМБИРЖА news» (ibirzha.kz)*
2. *ЮНЕСКО қорғауындағы 11 тарихи нысан (e-history.kz)*
3. *Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы*

УДК 913 (574.1/410)

ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ

Жвыкова Е.А.

ЗКУ им.М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан

E-mail: Vmironova358@gmail.com

Сотрудничество России с территориями Центральной Азии – явление не новое. Ретроспективный взгляд в прошлое России позволяет утверждать, что с XVIII в. юго-восточное азиатское направление занимало особое место во внешней политике страны. Великой юго-восточной равниной, воротами, находящимися между Уральским хребтом и Каспийским морем, называл русский историк С.М. Соловьев эти земли, которые непосредственно соприкасались с казахскими степями. В советские годы был создан единый народнохозяйственный комплекс страны, связавший экономику республик тысячами нитей. Период после развала СССР был сложным и для России, и для Казахстана. Особенно это отразилось на приграничных территориях, которые из-за разрыва экономических, социальных связей испытывали настоящую депрессию. Однако национальные лидеры Казахстана и России

пошли по пути интеграции двух независимых государств, и это в корне изменило ситуацию.

На Оренбургскую область, как приграничный субъект Российской Федерации, приходится самый протяжённый участок российско-казахстанской границы, составляющий 1876 километров. Оренбуржье граничит с Западно-Казахстанской, Актюбинской и Костанайской областями Республики Казахстан. В области 13 приграничных районов и 2 города: Орск и Новотроицк. На долю приграничных территорий региона приходится 38% населения, 34% промышленного и более 35% сельскохозяйственного производства области.

Интеграционные связи Оренбургской области с сопредельными территориями Республики Казахстан (Западно-Казахстанской, Актюбинской, Костанайской областями) развиваются на основе соглашений о сотрудничестве по торгово-экономическим, научно-техническим, гуманитарным и правоохрательным вопросам. Республика Казахстан является важнейшим стратегическим и крупнейшим торговым партнером Оренбургской области. На долю Оренбуржья приходится более 10% объема внешней торговли России с Казахстаном. Доля Казахстана во внешнеторговом обороте области – около 30%, со странами СНГ – более 70%.

Оренбуржье поставляет в Республику Казахстан природный газ, сырую нефть, нефтепродукты, кокс, продукцию машиностроения, продовольственные товары, черные и цветные металлы, цемент, удобрения, асбест.

В свою очередь из Республики Казахстан регион получает по импорту продукцию топливно-энергетического комплекса, черные металлы и изделия из них, хромовую руду, цементное сырье, кварцит, продукты неорганической химии, продовольственные товары. Основным торговым партнером Оренбургской области в Республике Казахстан является Западно-Казахстанская область. В структуре взаимной торговли Оренбургской и Западно-Казахстанской областей около 70% составляет импорт

природного газа и газового конденсата Карачаганакского месторождения.

Второе место в межрегиональной торговле Оренбуржья и Казахстана стабильно занимает Актюбинская область. Основа торговых отношений – импорт хромовой руды на ОАО «Новотроицкий завод хромовых соединений», цементного сырья (клинкер товарный) на ОАО «Новотроицкий цементный завод» и кварцита на ООО «Медногорский медно-серный комбинат»; экспорт цемента из Оренбургской области. Казахстан активно инвестирует в экономику Оренбургской области. По итогам 2015 года на его долю приходится 10,2% регионального объема иностранных инвестиций или 66,2 млн. долларов США. В Оренбургской области зарегистрировано 85 предприятий с участием казахстанского капитала. Реализуются крупные совместные инвестиционные проекты с Республикой Казахстан.

В рамках реализации Межправительственного Соглашения, подписанного 3 октября 2006 года на российско-казахстанском форуме приграничных территорий, создается совместное российско-казахстанское предприятие на базе Оренбургского газоперерабатывающего завода. Соглашение ратифицировано в январе 2008 года в Республике Казахстан, в июле 2008 года – в Российской Федерации. Освоение Карачаганакского месторождения позволяет обеспечить увеличение объемов добычи и поставки на переработку сырого газа до 16 млрд. куб. м в год.

Оренбургская и Западно-Казахстанская области выступили инициаторами крупного совместного российско-казахстанского проекта по сохранению и оздоровлению экосистемы бассейна трансграничной реки Урал. В настоящее время сформирована совместная Межправительственная российско-казахстанская Комиссия по сохранению экосистемы бассейна реки Урал, которая уже с 2011 года приступила к работе.

Значительный импульс развитию внешнеэкономических связей регионов России со странами Центральной Азии даст реализация крупного инфраструктурного проекта создания международного транспортного коридора «Китай – Казахстан – Россия – Западная Европа», маршрут которого пройдет через

Актюбинскую область Республики Казахстан и Оренбургскую область в районе автомобильного пункта пропуска «Сагарчин». На прошедшем в Астане в начале октября 2016 года XIII форуме межрегионального сотрудничества Казахстана и России обсуждался вопрос о развитии транспортно-логистического потенциала Евразийского пространства. И хотя возможности обеих стран в этой сфере колоссальны, используются они не настолько эффективно, как хотелось бы и как задумывалось изначально. Китай строительство своего участка завершил, Казахстан – закончит в этом году, а вот оренбургские дорожники с реконструкцией запаздывают. Эта проблема в двустороннем сотрудничестве сейчас является наиболее актуальной.

Одним из важных направлений развития сотрудничества Оренбуржья и Казахстана является совместная реализация проектов в сельскохозяйственной сфере. На территории области создано ООО «Оренбург-Иволга», являющееся частью казахстанского агропромышленного холдинга ТОО «Иволга Холдинг». Основным направлением деятельности компании является выращивание зерновых культур. На сегодняшний день «Оренбург-Иволга» обрабатывает 370 тысяч гектаров пашни, что составляет 4,7% всех сельскохозяйственных угодий Оренбургской области.

Дополнительный импульс развитию сотрудничества Оренбуржья и Казахстана, несомненно, придает создание Таможенного союза, Евразийского Союза. Развитию сотрудничества способствуют контакты между отделениями торгово-промышленных палат, советами промышленников и предпринимателей, а также участие в форумах, выставках – ярмарках, бизнес-семинаров, научных конференций. Так, в последние годы в г. Актюбинске состоялось несколько российско-казахстанских промышленных выставок «Европа-Азия. Сотрудничество без границ». В их работе приняли участие 153 компании и организации регионов России и Казахстана, в том числе 60 – оренбургских.

В рамках выставок проведены:

- презентации: ОАО «Корпорация развития Оренбургской области» и бизнес-проектов Оренбургской области для казахстанских предприятий, предприятий Актюбинского Завода Полиэтиленовых Труб (ТОО «Актюбстройхиммонтаж»), ТОО «AQUAGAS», ТОО «Монтаж КВ»;
- круглый стол «Альтернативная энергетика и энергосбережение. Перспективы развития и международного сотрудничества»;
- семинары: «Требования к пищевым продуктам и продовольственному сырью при обороте на территории Таможенного союза», «Бизнес в России и Казахстане. Условия успешного предпринимательства (регистрация, налогообложение, сертификация, участие в тендерах и т.д.)».

По итогам работы выставок были подписаны: Меморандум о взаимном сотрудничестве между Объединением юридических лиц «Национальная экономическая палата Казахстана «Союз «Атамекен» Кызылординской области и Торгово-промышленной палатой Оренбургской области; соглашение о сотрудничестве между Торгово-промышленной палатой Волгоградской области и Торгово-промышленной палатой Актюбинской области. 19 предприятий заключили соглашения о поставке товаров.

Расширению приграничного сотрудничества способствовало определение международно-правового статуса границы между Российской Федерацией и Республикой Казахстан. 12 января 2006 года вступил в силу Договор о государственной границе между Российской Федерацией и Республикой Казахстан, который закрепил итоги делимитационных работ. В настоящее время демаркационные работы в основном завершены. В соответствии с Межправительственным Соглашением «О порядке пересечения российско-казахстанской государственной границы жителями приграничных территорий Российской Федерации и Республики Казахстан» на оренбургском участке границы предусмотрено открытие 22 дополнительных мест пересечения границы для граждан Российской Федерации и Республики Казахстан, проживающих в приграничных районах. 18 таких «упрощённых» пунктов пропуска уже функционируют. Закончено или заканчивается строительство

новых многосторонних автомобильных пунктов пропуска «Илек», «Орск», «Маштаково», железнодорожного пункта пропуска «Илецк-1», ввод в действие которых значительно оптимизирует пересечение российско-казахстанской границы на оренбургском участке. На прошедшем в октябре 2016 года в Астане XIII форуме межрегионального сотрудничества Казахстана и России руководство Казахстана и России подчеркнуло актуальность рассмотрения вопроса о расширении пункта пропуска «Сагарчин» (Оренбургская область, граничит с Мартукским районом). Сегодня пропускная способность КПП «Сагарчин» в две тысячи автомобилей в сутки с функционированием одной кабины паспортного контроля приводит к скоплению автотранспорта у границы. Со стороны Казахстана пропускная способность КПП «Жайсан» увеличена с двух до восьми тысяч автомобилей, а дорога расширена с трех до шести полос.

Развитию сотрудничества способствует укрепление добрососедских отношений и дружбы между простыми людьми, ведущую роль здесь играет гуманитарная составляющая.

Оренбургская область активно развивает гуманитарные контакты с казахстанскими партнерами в сфере науки, образования, здравоохранения, культуры и экологии. По инициативе Правительства Оренбургской области и Акимата Западно-Казахстанской области Республики Казахстан проведено уже около 20 российско-казахстанских совместных экспедиций по изучению вопросов рационального использования биоресурсов, сохранения флоры и фауны бассейна реки Урал. Ежегодно на территории Илекского района проводится российско-казахстанский лагерь «Соседи», целью которого является укрепление связей между молодежными организациями двух стран.

Оренбургские вузы (педагогический университет, аграрный университет, классический университет) сотрудничают с университетами имени Жубанова (г.Актобе) и Жангир-Хана (г. Уральск). Обмен студентами и аспирантами, участие в работе ученых советов по защите докторских и кандидатских диссертаций, совместные научные разработки по внедрению

технологий повышения эффективности аграрного производства стали традиционными формами приграничного взаимодействия в научно- образовательной сфере. Среди последних событий по этой линии – состоявшиеся в г.Актобе 6-7 октября 2016 г. «Пятые Кадырбаевские чтения» - международная конференция по истории, организованная совместными усилиями Оренбургского педагогического университета и Актюбинским областным историко-краеведческим музеем, Актюбинским региональным университетом. Возникла площадка, реально способствующая совместному обсуждению нашего общего прошлого и выработке общего подхода к его оценке. Постоянные гости в Оренбуржье – казахстанские спортсмены. На территории региона ежегодно проводится от десяти до пятнадцати открытых областных, всероссийских и международных турниров с участием соперников из Казахстана. Они составляют достойную конкуренцию россиянам в соревнованиях по вольной и греко-римской борьбе на приз Губернатора Оренбургской области, турнире по вольной борьбе «Ковер надежд», национальной борьбе казахша-куреш. Участвуют казахстанские спортсмены в первенствах по боксу, теннису, волейболу на кубок Губернатора. Практически ни одно спортивное мероприятие в области не проводится без участия делегации Актюбинской и Западно-Казахстанской областей.

Ежегодно проводятся обменные гастроли театральных коллективов Оренбургской области и сопредельных территорий Республики Казахстан. В последние годы в г.Оренбурге открыты мемориальные доски, посвященные проведению первого и второго общеказахских съездов, а также деятельности казахского ученого А.Байтурсынова. Большой концерт в г.Уральске дал Оренбургский академический русский народный хор. Активно развивается сотрудничество в сфере здравоохранения. Оренбургским филиалом Межотраслевого научно-технического комплекса (МНТК) «Микрохирургия глаза» каждый год проводится не менее 15 тыс. операций, из них не менее трех тысяч – для граждан Республики Казахстан. Кроме того, жители приграничных территорий Казахстана получают в лечебных учреждениях области и другие виды медицинских

услуг (операции на открытом сердце; диагностика, лечение онкологических заболеваний и т.д.). В Оренбургской области проживает более 125 тыс. человек этнических казахов. В целях этнокультурного развития казахского населения Оренбуржья созданы и действуют 13 национально-культурных общественных объединений. Объединяющей все казахские общественные организации области является созданная в 1999 г. Ассоциация казахов Оренбуржья.

Казахский язык как предмет преподается в 35 образовательных учреждениях в 12 городах и районах области с общим охватом учащихся около 900 человек. В образовательных учреждениях Оренбургской области обучается не менее полутора тысяч граждан Казахстана, из них более 600 – в вузах.

Многое делается для удовлетворения национально-культурных запросов казахского населения. В Домах культуры работают 69 казахских фольклорных творческих коллективов. Ежегодно в местах компактного проживания казахского населения проводятся праздники и фестивали национальной культуры, Наурызы. Активное участие в них принимают гости из приграничных районов Республики Казахстан: Актюбинской, Западно-Казахстанской и Костанайской областей. При поддержке Правительства Оренбургской области издается областная казахская газета «Жана Айкап». Активно работает в культурном комплексе «Национальная деревня» казахское национальное подворье «Касым хана», которое стало своеобразным объединяющим центром. На его базе проводятся этнокультурные мероприятия, действуют курсы родного языка.

В развитии приграничного сотрудничества между нашими странами – залог успешной реализации национальных программ развития обоих наших государств.

БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕКАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР

Калиева Н.Б.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: azhurasova@mail.ru

Қазіргі әлемнің интеграциясы мен жаһандану процестері ғылым мен білім саласына да үнемі ықпал етіп отырады. Қоғамдағы білім, ғылым және өндірістің интеграциялануы бұрыннан бар құбылыс. Ғылым мен білімнің мұнай, газ сияқты алмастырылмайтын ресурстардан айырмашылығы стратегиялық білімнің ресурсы ретінде орын алуында, себебі ол қолданғаннан кейін кемімейді, керісінше өндіріс процесінде интеллектуалдық потенциал арта түседі. Университеттер мен зерттеу лабораториялары ғылыми жетістіктердің көзі болып табылады.

«Қазақстан- 2030» Жолдауының өзінде Елбасы ғылым мен білім саласындағы толық интеграцияны жан-жақты қолдауға басты назар аударды «Процесс глобализации и научно-технического прогресса, особенно в развитии новых информационных и телекоммуникационных технологий представляет уникальные возможности для нашей большой, но малонаселенной страны ... крайне важно понимать эти технологии, добиваться их полной интеграции в наше общество, поддерживать научно-технические кадры»[1].

Қазақстанның шекаралас елдермен ынтымақтастығы стратегиялық әріптестікті қалыптастырумен сипатталады. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы білім мен ғылым саласындағы ынтымақтастық мемлекетаралық, үкіметаралық және ведомствоаралық келісімдер негізінде жүзеге асырылады. Мысалы 2003-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының индустриальды-инновациялық даму стратегиясына сай индустриальды-инновациялық дамудың Аймақтық бағдарламасы жасақталды. Осы бағдарламаға

Қазақстан, Ресей, Қытай мемлекеттері қатысып, білім мен ғылым саласындағы алмасулар жүзеге асты.

Яғни Қазақстан мен Ресей арасындағы әріптестік байланыстар әлеуметтік-экономикалық және мәдени саламен ғана шектелмейді. Оң үдеріс орта және жоғары білім беру жүйесінен де кең көрініс тауып отыр. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті ресейлік жоғары оқу орындарымен бірлескен жобаларды іске асыруға мүдделі. Өйткені, маман даярлау ісіндегі мол тәжірибені бірлесіп игеру екі жақ үшін де өте тиімді. Қазақстан мен Ресей арасындағы байланыс әуелден орныққан болса, еуразиялық ықпалдастық шеңберінде одан әрі тереңдей түсуде.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев бұл идеясы экономиканың әр саласында ғана емес, сонымен бірге, ғылым мен білімді бірлесе дамытуда да көрініс табуы қажет болды. Нұрсұлтан Назарбаев бұл мәселеге М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде сөйлеген сөзінде Астана қаласында 2001 жылдан бері Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының жұмыс жасап жатқанына тоқталып, «Соның арқасында бұрыннан тарихи байланыс бар Қазақстан мен Ресейдің ғылыми, білім байланыстары бүгінде жаңа мазмұнға ие болды», деп атап өтті. Екі елдің жоғары білім беру жүйесіндегі байланыстары шекаралас аймақтарда қарқынды дамып келеді.

Соның бір дәлелі ретінде М.Өтемісов атындағы Батыс қазақстан университетінің Ресейдің бірнеше жоғары оқу орындары, ғылыми зерттеу институттарымен ынтымақтастық байланыс орнатуын атап көрсетуге болады.

Ресейлік оқу орындары Ульянов мемлекеттік педагогикалық университетінің ғалымдары өздері жасақтаған озық жобаларды ортаға салса, Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов университеті ғалымдары тек оқу үрдісіне ғана емес ғылыми бағытта да бірлескен шараларды кеңінен жүзеге асырады. Аталған университеттермен кездесу барысында екі оқу орнының біріккен оқу бағдарламасын жасау, қазақстандық магистранттардың Ресейде ғылыми іс-тәжірибеден өтуін қамтамасыз ету, студенттердің әлеуметтік жағдайын жақсарту секілді бірнеше инновациялық жобалармен алмасу жүзеге асырылды.

Ресейлік осы оқу орындары үшін де қазақстандық университет маңызды серіктес болып табылады. Отыр. Әсіресе Ульянов университетімен кездесудің маңызы өте зор болды. Тарихы бай екі іргелі оқу орындарының қабырғасы бір жылда қаланған. Ең бастысы, екі ел білім ордасының бір-бірінен үйренетін тұстары аз еместігі айқын, бұған дәлел болашақта атқарылар ауқымды бірлескен ғылыми жобалар мен халықаралық ынтымақтастық аясындағы атқарылар жұмыстар. Сонымен қатар, болашақта екі оқу орны алдында бірлескен бизнес-инкубатор құру жоспары қарастырылған. Кездесу барысында халықаралық ынтымақтастық аясында екіжақты байланысты нығайтуда меморандумға қол қойылды. Ресейлік жоғары оқу орны шағын мектептердегі жұмыс тәжірибесімен бөлісті, енді шағын құрылымды мектептер бүгінгі таңда тек қана біздің өңір ғана емес, жалпы Қазақстан бойынша бұл мәселе өте күрделі болып тұр. Шағын мектептерге мұғалімдер дайындау мәселесіне келетін болсақ, Ульяновск қаласының мемлекеттік педагогикалық университетінің мол тәжірибесі бар екендігі және де бұл жағынан да болашақта үлкен тәжірибе алмасу болатыны сөзсіз. Сонымен қатар, университет ғалымдары үшін бірлескен ғылыми жобаларды атқаруға жаңа мүмкіндіктер ашылары айқын. Ал РФ И.Н.Ульянов атындағы мемлекеттік педагогикалық университетінің ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры Наталья Ильинаның айтуынша, екі жаққа да өте тиімді әріптестік байланыс тек педагог мамандарды ғана емес, жалпы әлеуметтік-гуманитарлық саладағы кадрларды даярлау ісінен айқын көрініс тауып отыр. Білім беру бағдарламасы аясында даярлықтан өткен мамандар бірден Ресейдің және Қазақстанның дипломын иеленеді. Және бір ұтатын жеріміз, академиялық ұтқырлық негізінде білім алатын жас ізденуші ғалымдармен бірге магистранттар мен профессорлық-оқытушылық құрамның қатары да арта түседі. Бұл – университеттің Ресейдің жоғары оқу орындарымен байланыстарының бір ғана көрінісі. Оқу орнындағы екі ел арасындағы байланыс жоғары білім беру жүйесіндегі академиялық ұтқырлық бағдарламасы арқылы да тиімді жүргізілуде. Заманауи білім беру жүйесі дамуының маңызды тенденцияларының бірі студенттер мен

оқытушылардың академиялық ұтқырлығы болып табылады. Академиялық ұтқырлық – халықаралық білім беру кеңістігіне ғылым мен жоғары оқу орындары интеграциялануының маңызды жақтарының бірі. 2011 жылдың 19 қаңтарында қабылданған Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарындағы академиялық ұтқырлық тұжырымдамасында атап көрсетілгендей, «халықаралық білім беру кеңістігіне қозғалыстың жүзеге асырылуының басты мақсаты – қазақстандық жоғары білімнің сапасын әлемдік стандарттарға сәйкесті қамтамасыз ету және оның бәсекеге қабілеттілігі мен тартымдылығын арттыру»[2]. Оның негізгі қабілеті қазақстандық білімнің халықаралық білім беру кеңістігіне интеграциялануына, адам капиталының даму деңгейі мен білім сапасының артуына, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімнің интернационалдануын күшейтуге негіз болады. Аталған бағдарлама аясында университетіміз іргелес отырған Ресейдің жоғары оқу орындарымен білім, ғылым, мәдениет, өнер саласында ынтымақтастық байланыста. «Мәдениет – өміріміздің негізі, ол ұлы идея төңірегінде құндылықтарды туғызатын бірегей тетік. Бейбітшілік, руханият және келісім – бұл бірліктің кепілі», деді Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының ХХІ сессиясында сөйлеген сөзінде. Университет мәдениет пен өнер саласында Самара мемлекеттік мәдениет және өнер академиясы, Саратов консерваториясымен мәдени байланысын нығайтуда. Бұл өз кезегінде жастардың шығармашылық талпынысы мен кәсіби білімге ынталандыруға септігін тигізері анық. Осы Ассамблея отырысында сөйлеген сөзінде «Алысты-жақынды шетелдермен ықпалдастық жайына, G-Global жүйесінің мән-маңызына тоқталған Елбасы, ХХІ ғасыр – интеграция ғасыры. Ең дамыған елдердің барлығы бүгінгі биіктерге интеграция арқылы жетті. Интеграция – ел тәуелсіздігіне еш қауіп тудырмайды, керісінше, нығайта түседі. Ол нарықты кеңейтеді, алыс-беріс пен барыс-келісті арттырады, бәсекелік қабілетімізді шыңдайды».- деген болатын[3].

Қазақстан мен Ресей жоғары оқу орындары арасындағы ықпалдастық байланыс білім мен ғылым саласында да бәсекелестік қабілетті арттырып, бірлескен ғылыми жобаларды

жүзеге асырып, маман даярлау ісіндегі мол тәжірибені бірлесіп игеруге зор мүмкіндіктер тудырары сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. *К экономике знаний - через инновации и образование // akorda.kz*
2. *Искалиев М. Казахстан в системе международных экономических отношений //Analytic. - 2006. - №1. - С. 31-34. с. 32*
3. *egemen.kz: <https://egemen.kz/article/32480-bilim-salasyndaghy-baylanystar-da-terenhdey-tuspek>*

УДК 913 (574.1)

ШЕКАРАЛЫҚ ҮНТІМАҚТАСТЫҚТАҒЫ ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНІҢ РОЛІ

Басанбаев А.М.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: azhurasova@mail.ru

Өзен – Жер-ананың тұла бойына нәр тарататын тіршілік тамыры. Сондай маңызды өзеннің бірі –Жайық өзені. Ол Каспий теңізіне құятын ірі су артериясы болып табылады. Оның ұзындығы шамамен 2,5 мың шақырым, өзінің көрсеткіші бойынша Европадағы Еділ мен Дунайдан кейінгі үшінші ірі өзен. Сонымен қатар Жайық траншекаралық су объектісі болып табылады. Өзен өз бастауын Орал тауының батыс жоталарынан ала отырып, Башқұрстан,Ресей Федерациясының Челябині және Орынбор облыстарының, қазақстанның Атырау және Батыс Қазақстан облыстарының территорияларынан өтеді. Мұның өзі Жайық өзенінің Қазақстан мен Ресей мемлекеттерінің стратегиялық ресурстарының біріне жататынын көрсетеді. Осыған орай өзендер басқа да табиғат байлықтары секілді өзіне

назар аударуды және “жаңғыру” үдерісі үшін қорғай білуді қажет етеді.

Сондықтан «Қазақстан – 2050» стратегиясының негізгі мақсаттарының бірі – 2020 жылға қарай халықты таза ауыз сумен, 2040 жылға қарай ауыл шаруашылығын және 2050 жылға қарай жалпы елімізді су ресурстарымен тұрақты қамтамасыз ету проблемасын шешу болып табылады.

Қазақстан бойынша суға деген сұраныстың жылдам өсуі және судың орнықты қорларының азаюы нәтижесінде 2030 жылға қарай 14 млрд. м³, ал 2050 жылға қарай 20 млрд. м³ су тапшылығы күтілуде. Оның үстіне қазақстандық гидрологтардың бағалауы бойынша РФ территориясындағы реттеу барысында Жайық өзені жылына 1-ден 1,5 куб км-ге дейін жоғалтатыны анықталған [1].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және болашақтағы су тапшылығын болдырмау мақсатында трансшекаралық суларды бірлесіп пайдалану мен қорғау, жерасты суларын кәдеге асыру, инфрақұрылым салу мен жөндеу бойынша кешенді іс-шараларды іске асыру қажет. Мұнда трансшекаралық сулар мәселесі ерекше орын алады. Шекараны кесіп өтетін өзендер мен басқа елдерге де ортақ су айдындары ресурстарын тиімділікпен пайдалану проблемасы бүкіл дүние жүзінде шиеленісіп барады әрі әлеуметтік-экономикалық қиындықтар туындап, мемлекетаралық қақтығыстардың жиілеп кетуіне себеп болуда. Қазақстан жағы да, Ресей жағы да өзеннің су режимі бойынша келісімдерге келу қажеттігін түсінеді. Жайық өзенінің су режимі «қазақстандық типке» жатады. Яғни өзен негізінен қар, жаңбыр, мұздық, жер асты суларымен қоректенеді. Көктемгі қар ерігенде өзен ағыны күрт көтеріледі [2].

Жайық өзенінің бір ерекшелігі, оның төменгі ағысында салалары жоқ. Сондықтан су деңгейінің түсуі немесе көтерілуі жоғарғы жақтан келетін су мөлшеріне тікелей байланысты болып табылады.

Негізінен трансшекаралық сулар мәселелері бойынша қазақстандық-ресейлік бірлескен жұмыстарды атқаруды реттейтін құқықтық-келісімдік база сонау 1990-жылдары қабылданған

құжаттармен бекітілген болатын. Ол құжаттар бүгінгі заман талабына жауап бере алмайды. Бұл соңғы он жылда көптеген кешенді экологиялық мәселелердің жинақталуымен байланысты.

Соңғы жылдары Жайық өзені маңайындағы экологиялық жағдай күрделене түсті. Жайықтың бір сағасы – Елек өзеніндегі алтываленттік хромның мөлшері кейбір кездерде мөлшерден бірнеше есе асып түседі. Жайық-Каспий бассейнінің Ойыл, Сағыз, Жем сияқты өзендерінің суы ауыз су үшін жарамсыз, әрі жаз ортасында үзіліп қалады. Жер беті және жерасты су көздерінің Жайық-Каспий бассейнінің төменгі ағысында орналасуына байланысты су сапасы нашар. Өйткені Ресей Федерациясы мен Қазақстанның көптеген зауыттары өздерінің өзенге ағызатын өндірістік суларының көлемін азайтпай отыр. Өзен арнасының батпақтану үрдісі тоқтар емес. Сонымен қатар экологиялық зардапқа балық мәселесі де жатады. Жайық сонау тарихи заманнан бері балық кәсіпшілігі өркендеген, әсіресе «қызыл балықтың» негізгі мекені болып келді. Өткен ғасырдың 70 жылдары әлемдегі бекіре тұқымдас балықтың үштен бірі Жайықтан ауланса, қара уылдырықтың 40% пайызы осында өндірілген. Каспий бассейні бекіре тұқымдас балықтарының жалғыз табиғи түрде уылдырық шашатын мекені болғандықтан бүгін жүйелі түрдегі өзен түбін тазарту мен жағасын бекіту, арнасын тосқауылдардан тазарту, соңғы он жылдықта 30 есе азайған Жайық-Каспий бекіре тұқымдас балықтарының көбеюін қалпына келтіру секілді жұмыстарды атқару қажет[3]. Екі елдің ғалымдары да осындай ұстанымға келіп отыр. Қазақстан үшін тағы бір өзекті мәселе – өзен ағысын Жайық бассейнінің жоғары ағысындағы ірі су қоймаларымен жасанды түрде реттеу. Осының өзі өзен ағысының төменгі жағында су ресурстарының азаюына әкеліп соғуда және өзен ағысын әрі қарай реттеу жоспары Жайыққа экологиялық қауіп төндіріп отыр. Қазақстан мен Ресей трансшекаралық суларды қорғау туралы Хельсинки келісімін заңдастырды. Алайда, оның ережелерінің жалпы сипаты басқа құжаттарда нақтылауды қажет етеді. Өйткені, бұл арадағы тәжірибе өзеннің барлық аясы үшін су-шаруашылық мақсаттарына жетуге бағытталған кешенді бағдарламаның жоқтығын, әр облыспен жекелеген суды қорғау міндеттерін

шешу талпыныстары ешқандай да нәтиже бермей отырғанын көрсетеді. Бәріміз де Сырдария мен Әмудария өзендерінің су ресурстарын есепсіз пайдаланудың соңы Арал теңізінің қасіретіне душар еткенін білеміз[3]. Енді Жайықтың осындай жағдайға тап болмауы үшін бірлесе отырып қимылдау қажет. Өзеннің экожүйесін сақтау бойынша қазақстандық-ресейлік үкіметаралық комиссия құрылған болатын. Бірлескен және келісілген әрекеттер жасау қажеттілігі Орынбор, Батыс Қазақстан, Атырау және Ақтөбе облыстары жұртшылығы тарапынан оң қабылданып отыр. Осы өңірлердің белсенділері бірлесіп, 8 рет Жайық өзені бойына экспедиция ұйымдастырды. Оның соңы тегеурінді халықтық қозғалысқа айналды. Экспедиция жұмыстарының қорытындысы бойынша Қазақстан мен Ресей мемлекеттерінің және үкіметтері басшыларының атына осыған байланысты ұсыныстар жолданып отырады.

Қазақстан мен Ресей арасында өзеннің экожүйесін сақтап қалу жөніндегі қор құру арқылы және Жайық өзені трансшекаралық суларын үнеммен пайдалану және бірлесіп қорғау туралы келісімге қол қою мәселесі әлі де күн тәртібінде тұр. Сонымен қатар, Қазақстанда да, Ресейде де Жайық өзені мәселелерін шешу бойынша мақсатты және үйлесімді мемлекеттік бағдарламаларды толықтыру және оны айналысқа енгізу қажет. Ерекше қорғалатын табиғи аймақтар жеке желілерін дамыту үшін Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы аймағындағы Жайық өзені жағалауларының бойына ерекше қорғалатын табиғи аймақтарын анықтау туралы нормативтік-құқықтық актілер қабылдау мәселесі де толық шешімін таппай отыр. Сондықтан алдағы уақытта Ақжайықты қорғауға байланысты кешенді мәселелер жоғары деңгейдегі келелі басқосулардың талқысына түсіп, нақты шешімдерге келуге ықпал ететіндей бірлескен нақты қадамдар жасау арқылы ғана мақсатқа жетуге болады.

Әдебиеттер:

1. Орлов В.Г. *Контроль качества поверхностны вод. Учебное пособие.* –Л:1988-139с.
2. Садыкова Д.А. Мухамединова Н.Н. *Әлеуметтік экология және тұрақты даму,* -А.: ҚазмемПУ.2013ж

3. Беличенко Ю. П., Шведов М.М. Рациональное использование и охрана водных ресурсов. Москва. Россельхозиздат, 1986-303с.
4. Бейсенова Ә.С., Самақова А.Б., Есполов Т.И., Шілдебаев Ж.Б. Экология және табиғатты пайдалану.- А.: Ғалым. 2004ж.
5. Казахстан и Россия создают экспертный совет по оздоровлению бассейна реки Урал // Каспий вестник, 12 октября 2021

УДК 327 (574)

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-ТҮРІК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУ ДИНАМИКАСЫ

Махамбетова М.А.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: azhurasova@mail.ru

Қазақстан мен Түркия Республикасының өзара қарым-қатынасы ежелгі дәуірден бастау алған. Теоретик, медиевист, мәдениеттанушы және европеист П.М. Бицилли "Шығыс және Батыс" панорамасы туралы өз зерттеулерінде түркілердің бір бөлігі XI ғасырда батысқа қарай жылжып, "жалпы түркі-моңғол массасынан бөлініп шығады" деп атап өткен. Осыдан кейін Тұран әлемінің бірлігі қалпына келтірілмейді. Біреуінің орнына Тұран экспансиясының екі орталығы пайда болады: батыс және шығыс, екі Түркия: біреуі Түркістанда "нағыз", екіншісі Босфорда "иризацияланған". Әрі қарай кеңейту параллель және бір уақытта кеңейеді. П. М. Бицилли Орталық Азия мен Таяу Шығысты салыстырады, бірақ ол әлі де Осман мемлекетін Шығыс пен Батысты біріктіруге ұмтылған "екінші" Тұран ретінде қабылдайды[1]. Осылайша екі орталық пайда болды.

Қазақстанның халықаралық беделін нығайтуға әлемнің 117 мемлекетінің мойындауы ықпал етті, оның ішінде 105-і дипломатиялық қатынастар орнатты. Қазақстанда 40-тан астам елшілік және халықаралық ұйымдардың 16 өкілдігі ашылды. Әлемнің көптеген елдерінде Қазақстан өз өкілдіктерін ашты,

көптеген халықаралық ұйымдардың мүшесі, маңызды халықаралық конвенциялардың қатысушысы болды.

Дипломатиялық қарым-қатынастарды орнату процесі 1992-1999 жылдар аралығындағы уақытты қамтыды, 1992 жылғы наурызда Қазақстанмен өзара қарым-қатынастарды ресми ресімдеген алғашқы мемлекеттердің бірі Түркия республикасы болды. Осыдан кейін 1993 жылы Президент Тургут Озалдың және 1994 жылы Түркия Республикасына Президент Н. Назарбаевтың ресми сапарлары мен кездесулері экономикалық, саяси, этномәдени қатынастардың аясын кеңейтіп, нығайтты. Анкара мен Астананың маңызды мемлекетаралық келісімдер мен шарттар пакетіне қол қоюы дипломатиялық байланыстарды да, сауда-экономикалық қатынастарды да, соның ішінде түркі тілдес мемлекеттердің саммиттері шеңберінде де дәйекті дамытуға мүмкіндік берді.

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы өзара қарым-қатынас мемлекеттер көшбасшыларының Астана мен Анкараның стратегиялық әріптестігін дамыту туралы мәлімдемесінен кейін жаңа серпін алды. Бұл бастама 2003 жылғы мамырда Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркияға ресми сапары кезінде жария етілді және Н. Назарбаев пен Түркияның жаңадан сайланған президенті Ахмет Сезердің 2004 жылғы маусымда Ыстамбұл қаласында өткен НАТО саммитінде екі жақты кездесулері барысында растама алды.

Қазақстан үшін Түркиямен өзара қарым-қатынас маңызды мәнге ие. Қазақстан дипломатиясының алдында Түркиямен саяси, экономикалық, мәдени ынтымақтастықтың елеулі әлеуетін екіжақты жоспарда да, ЕҚЫҰ, АӨСШК, ЭЫҰ шеңберінде де іске қосу міндеті тұр. Көлік коммуникацияларын дамытуға және Қазақстанның әлемдік нарыққа шығу мүмкіндігіне Түркия аумағы арқылы мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдау жөніндегі жобаларды іске асыру әсер етеді.

ҚР Статистика агенттігінің деректері бойынша 2011 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан мен Түркия арасындағы екіжақты сауда көлемі 3,303 млрд. (экспорт-2,574 млрд., импорт-729 млн.)[2,46].

Бүгін Түркияда Нұрсұлтан Назарбаевты "Қазақ Ататүрігі" деп атайды, ол Қазақстанның Тұңғыш Президентінің мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуындағы рөлін атап көрсетеді. Қазақстан Республикасының Президенті түрік халқы тарапынан үлкен беделге және зор құрметке ие. Жоғары деңгейде оның түркітілдес әлемдегі сөзсіз беделі мен көшбасшылығы мойындалады. Түрік тарапының бастамасы бойынша Түркия аумағында қазақ халқының қайраткерлері: Абай, Абылай хан, М.Жұмабаев, М. Әуезов, Қабанбай батырға ескерткіштер орнатылды.

Түрік бірлестігі үшін Қазақстан жерінде Мұстафа Кемал Ататүрікке арналған ескерткіштің ашылуы үлкен және маңызды оқиға болды. Қазақстанның этностық түріктері үшін Президенттің Есіл өзенінің жанында, республиканың астанасы - Астанада тұрғызылған Түркиядан тыс алғашқы Ататүрік ескерткішін ашқаны мақтаныш болды. Мәдени-гуманитарлық саладағы Қазақстан-Түркия ынтымақтастығы табысты дамып келеді. Түркістан қаласындағы Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті білім беру саласындағы ілгері басқан жоба болды. Оны дамытуға Түркия үкіметі жалпы 60 млн. доллар бөлді. Бүгінгі таңда ХҚТУ-бұл 15 мың студент білім алатын беделді әдістемелік және эксперименттік базасы бар заманауи жоғары оқу орны. Қазақстанның студенттері мен аспиранттарын Түркияның жоғары оқу орындарында өтеусіз негізде оқыту жалғасуда. Өз кезегінде, Қазақстанда түрік бизнесмендерінің қайырымдылығымен 26 қазақ-түрік лицейі жұмыс істейді, онда 5 мың адам оқиды. Қазіргі уақытта Қазақстанда 700-ге жуық түрік азаматы білім алуда, Түркиядан ондаған оқытушы жұмыс істейді. Көптеген қазақстандық ғалымдар мен мамандар түрік университеттерінде түрлі техникалық және гуманитарлық пәндерді оқытады[3].

Қазақстан дипломатиясы Түркияны маңызды әріптес ретінде қарастыра отырып, алдағы уақытта да мемлекеттеріміз арасындағы ынтымақтастықты нығайту мәселелеріне баса назар аударатын болады. Қазақстан мен Түркия халықаралық ұйымдарда, оның ішінде БҰҰ мен ЕҚЫҰ-да өзара іс-қимылды жалғастыратын болады. Келісімдер мен уағдаластықтар Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы

стратегиялық әріптестіктің серпіні мен қарқындауын көрсетеді. Екі елдің сыртқы саяси ведомстволары арасында өңірлік және халықаралық саясаттың түрлі проблемалары, сондай-ақ бастамаларды өзара қолдау мәселелері бойынша тұрақты негізде консультациялар, кездесулер, сапарлар өткізіледі. Бұдан әрі ынтымақтастық парламентаралық байланыстарды кеңейту негізінде дамиды. Мәселен, екі елдің заң шығару органдарында депутаттық достық топтарының жұмысы жандандырылуда.

Қорытындылай келе, 1991 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі түрік-қазақстандық қатынастар халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды орын алды деп қорытынды жасауға болады. Қазақстан Республикасы көптеген интеграциялық процестердің, сондай-ақ Халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың бастамашысы болып табылады. Бұл көрші елдермен ғана емес, Еуропа мен Азия елдерімен көпжоспарлы, көпполярлы, ауқымды ынтымақтастықты дамытуда бай әлеуетті ресурстарды кеңінен пайдалануға ықпал етеді. Қазақстан ХХІ ғасырдағы Еуразиялық прогрестің бірегей көпірі ролін атқарады. Бұл қатынастардың саяси аспектілерінің ауқымы өте кең. Ол халықтар дәстүрлерінен бастап қазіргі заманғы байланыстар деңгейіне дейінгі, Қазақстанның Еуропада да, Азияда да өңірлік қатысуына пайдалы ықпал етуге қабілетті проблемалар спектрін, сондай-ақ Қазақстан Республикасы сияқты Еуразияда орналасқан Түркия Республикасымен ынтымақтастықты қамтиды.

Түркия Қазақстанның ең маңызды аймақтық серіктестерінің бірі болып табылады, оны тек экономикалық қатынастар ғана емес, сонымен бірге терең мәдени-тарихи байланыстар да байланыстырады. Қазақстан-Түркия қатынастарының даму серпіні, өңірлік және халықаралық проблематиканың, энергетикалық қауіпсіздік пен экономикалық өзара іс-қимылдың көптеген мәселелері бойынша Астана мен Анкара мүдделерінің сәйкес келуі екі мемлекет ынтымақтастығының стратегиялық сипатын көрсетеді.

Түрік-қазақстан қатынастарының болашағы, сондай-ақ әлемнің барлық державалары арасындағы қатынастардың болашағы басқа елдерге зиян келтіру мүмкіндігін болдырмай, бейбіт келіссөздер арқылы көптеген мәселелерді,

келіспеушіліктер мен қайшылықтарды шешуге деген ұмтылысқа байланысты болады.

Осылайша, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың тұрақты сипаты өзара тиімді байланыстар мәселелеріне ерекше назар аударылатын табысты екіжақты ынтымақтастықтың үлгісі болып табылады. Қазақстан мен Түркия халықаралық және өңірлік ұйымдар, сондай-ақ әлемдік қоғамдастықтар шеңберіндегі ынтымақтастық пен стратегиялық әріптестікті одан әрі жалғастыруға ниетті.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан. Ресей. Түркия. XIX-XXI ғасырлардағы Еуразиялық идеялар беттері бойынша Алматы, 2009 ж.

2. Түркия және аймақтық экономикалық интеграцияның қазіргі мәселелері. - Таяу Шығыс және қазіргі заман. Мақалалар жинағы. Бесінші шығарылым. М., 1998. - С. 47

https://prezi.com/p4ts_fyo41v8/relationships-between-kazakhstan-and-turkey/

УДК 327 (574)

ЖАД (ЕСТЕЛІК) ОРЫНДАРЫНЫҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Саркулова Г.С.¹, Әмен А.Ж.²

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті

²М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: 87014090781@mail.ru

Қазіргі тарихнамалық жағдайда тарихи білім мен тарихи жадының өзара ықпалы мәселесі барған сайын айқын пәнаралық сипатқа ие болуда: оған қазіргі уақытта философтар, тарихшылар, әлеуметтанушылар, психологтар жүгінуде. Ғылыми білімнің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі идеяларды дәлелді ұғымдарға, арнайы терминологияға айналдыру екенін ескерсек,

бар симбиоздың маңызы зор. Сонымен, тарихи жады мәселелерімен айналысатын зерттеушілер үшін «сөз» бен «зат» арасындағы байланысты қалпына келтіру, вульгаризацияны болдырмау үшін «есте сақтау орындары» сияқты ұғымды сыни тұрғыдан қарастыру жазықтығына қайта оралу маңызды. Бұл тұжырыммен тарихшылар ұсынған өткен және оның бейнесі таңбалар жүйесінің тұрақтылығын шарттай отырып, ұжымдық тарихи санаға қалай әсер етеді деген орталық сұрақ туындайды.

М.Хальбвакс әлеуметтік өмірдің қозғалысы өткенді еске түсіруді анықтайтын рамкалық құрылымдардың өзгеруін міндетті түрде талап етеді: белгілі бір тарихи оқиғаларды «есте түсіру» немесе «ұмыту» деп жазды. Бұл тарихи өткеннің үрейлі жаттығына бірте-бірте «үйрену», «тірі» жады мен тарих арасындағы алшақтықты жою тарихи жадының қалыптасуын айқындайды. Оның үстіне бұл «үйрену» отбасы, туыстардың әлеуметтік байланыстары, достықтары, ең бастысы – ата-баба естелігінің арқасында тарихи өткенді ашудан құралған жинақталу шеңберлерден өтетін жолды білдіреді [1]. Сонымен бірге жеке есте сақтау мен ұжымдық жады арасында тығыз, имманентті байланыс бар.

Өткенді қайта құру үшін жадтың маңызы М.Халбвакстың ең негізгі идеяларының бірі болып табылады: оның пікірінше, өткенге ой жүгірте отырып, тарихшы әртүрлі уақыт кезеңдерін ой-санамен «бос жақтаулар сияқты» жүріп өтеді. Тарихи қайта құру барысында бұл «кадрлар» өткеннің оқиғалары мен суреттерімен толығады. Сонымен қатар, есте сақтаудың әлеуметтік шеңбері жылжымалы, тарихи өзгермелі екенін ескермеуге болмайды: «олар өзендердің бойымен жүзіп келе жатқан ұзын қайықтар сияқты — олармен жағадан жағаға дейін баяу жүруге болады; және соған қарамастан олар қалқып жүреді және қозғалыссыз қалмайды»[1]. Дәл ғылыми бейнелеу процесінде зерттеушілік қызығушылықты өткеннің «естеліктері» саласына аударуға, өткеннің нақты оқиғаларының қалай және ең бастысы, неліктен жазылғанын, бекітілгенін, өзгертілгенін және өзгергенін анықтауға болады.

«Қолданбалы», «рефлексиялық» тарихнамалық жоспарда тарихи жадты бекіту жолдарын (миф, шежіре, тарих) түсініп қана

қоймай, «таңдау, есте қаларлық» механизмін түсінуге болады [2]. Оның үстіне жадта сақталған өткеннің бейнелерін түсінудегі тарихнамалық дәстүр оның ұрпаққа берілу құрылымы мен механизмін айшықтай түседі. Сонымен бірге М.Хальбвакс есте сақтауды адамдардың бір-бірімен және заттардың объективті әлемімен әрекеттесуі деп түсініп, әдетте «мәдени жады» деп аталатын нәрсені қарастыруды толығымен жоққа шығарды. Кітаптар, мұрағаттар, адам қолымен жасалған ескерткіштер – дәстүрлі түрде ұжымдық жадының репозиторийі болып саналатынның бәрі оның ойынша, адамдарды есте сақтау қажеттілігінен босатып, керісінше қызмет атқарады.

Ф.Йейтс идеяларының есте сақтау құрылымын түсіну үшін ерекше маңызы бар. Есте сақтау өнерінің классикалық дәстүріне (мнемотехника) сілтеме жасай отырып, ол есте қалатын бейнелермен айла-шарғы жасау адамның жан дүниесіне қандай да бір түрде әсер етіп, жадта белгілі бір «бейнелер» мен «орындарды» түсіріп, архитектуралық схеманы құрайтынын атап өтті. Бұл жердің архитектура көбінесе «Символдық ғимарат» түрінде беріледі: сарай немесе театр [3]. Осы эстетикалық тартымды «белгілердің» арқасында жадтың терең құрылымы тұрақты болады, ал мнемоникалық орындар тарихшылар үшін өзіндік анықтамалық нүктеге айналады.

Осы орайда, әсіресе, А.Тойнбидің «екінші» грек білімі туралы пайымдауы әсерлі. Он екі жыл бойы мектепте және Оксфордтағы бітіру емтиханын қоса, ол қыңырлықпен ежелгі грек тілі мен ежелгі тарихты кітаптардан зерттеді, бірақ білімін аяқтау үшін ол грек-рим әлемін аяғымен барып, сол елдерді кезіп зерттеп түсіну керек деп тапты. Осы «жаяу зерттеу» жылы ол үшін қарқынды грек білімінің «тәжіне» айналды, оған көне дәуірдің «мылқау» жәдігерлеріне қол тигізуге ғана емес, сонымен қатар білуге, «өмір сүруді түсінуге» мүмкіндік берді, осының бәрі ол үшін «екінші грек білімі» болды [4].

Жаңа ақпараттық қоғамның пайда болуы, жаһандану процестерінің күшеюі жадыны табу мен сақтаудың дәстүрлі түрлерін қайта бағалауға әкелгені көңіл аударарлық. Ф.Бродель француздардың ұлттық болмысы мәселесіне арналған еңбекпен айналыса отырып, өзіне және оқырмандарына «Франция

дегеніміз не» [5] деген күрделі сұрақ қоюы кездейсоқ емес. «Франция – естелік» – ХХ ғасырдағы ең сәтті тарихи жобалардың бірінің бастамашысы болған П.Нора бұл мәселеге осылай жауап берді [6]. Оның тікелей қатысуымен Францияда «Жад орны» жеті томдық басылымы қолға алынды, оны жүзеге асыруға көптеген атақты тарихшылар қатысты. Жобаның мақсаты ұлттық мифтердің стереотиптерін, өткенді болжауға болмайтын, бүгінгі күннің императивтеріне тым тәуелді болған жағдайда тарихшылардың бақылауымен жадты қайтаруға ұмтылуды жеңу болды.

Сол уақыттан бастап «Жад (есте сақтау) орны» ұғымы тарихнамада берік орнығып, оның үстіне тұрақты қызығушылықтың тақырыбына айналды. «Есте сақтау орындары» бұл сөз тар, географиялық мағынасындағы орын емес. Олар қоғамның өзі және оның тарихы туралы идеяларын жадында «сақтауға» арналған «символдық аурамен қоршалған» адамдар, оқиғалар, ғимараттар, кітаптар, әндер және басқа да нысандар болуы мүмкін. П.Нораның редакторлығымен шыққан басылымда Францияның мемлекеттік туы мен әнұраны туралы, Жанна-д-Арк туралы, ұлттық кітапхана туралы, т.б. «Есте сақтау орындарына» жүгінсек, жобаға қатысушылар бұл құбылыстың материалдық немесе тарихи өзегін ғана емес, сонымен бірге оның санадағы көрінісін, оны қабылдау аясын да зерттеді. «Атаулы» жерлерді зерттеудің дереккөздері тек мәтіндер, суреттер мен заттар ғана емес, сонымен қатар тарихи ой ескерткіштері, газет мақалалары, тарихи мерейтойлар туралы хабарлар, белгілі бір оқиға немесе адам туралы ақпарат беретін күнделікті өмір объектілері болды.

Бұл тәсіл әсіресе ортақ өткенді түсінуге ұмтылатын ұлттық қауымдастықтар үшін маңызды. Соңғы онжылдықтарда этногенетикалық процестерді зерттеушілер ұлттың қалыптасу процесінің символдық аспектілерімен, атап айтқанда, «есте сақтау орындарымен» көбірек айналысуда. Сонымен бірге белгілі бір этникалық топтардың өзін-өзі идентификациялауын күшейтуге ұмтылған адамдардың жекелеген топтары (саясаткерлер, тарихшылар, журналистер, жазушылар) өз халқының тарихын саналы түрде «кұра алады» деген көзқарас

бекітілді. Бұл мәселені шешу кезінде халықтардың өткені туралы не есте қалғанын, нені есте сақтауға тырысатынын және нені ұмытқысы келетінін түсіну маңызды.

Қазіргі тарихнамалық жағдайда ұмыту мәселесі ерекше мәнге ие болады. Бұл өткен, П.Рикюр бойынша, өзінің қос мағынасында мнемоникалық және тарихи, ұмытылу салдарынан жоғалады. Ұмытшақтық өзінің ең жалпы түрінде «есте сақтаудың сенімділігіне зақым келтіру ретінде» көрінеді. Осыған байланысты есте сақтаудың өзі ұмытуға қарсы күрес ретінде қабылданады. Бұл қайғылы құбылыс өркениеттердің бүкіл тарихынан қара көлеңке ретінде өтеді. Мұрағатты, мұражайды, қаланы немесе өткен тарихтың басқа куәгерлерін жою ұмыту деген сөз. Бұл тұрғыда «ұмыту – тұтастай алғанда бүкіл тарихи мемлекеттің осалдығы нышаны» [7]. Бірақ ұмыту тек жад пен тарихтың жауы емес: П.Рикюрдің ең маңызды тұжырымдарының бірі - есте сақтау мен тарихтың ресурсы болып табылатын резерв ретінде ұмытылу да бар.

Қалай болғанда да, тарихшылар тарихи жадының «қорларын» пайдаланып қана қоймай, «жадтың» мөлшерін анықтай отырып, оны қалыптастыруға да ат салысады. Талай ғасырлар бойы өткеннің қай оқиғаларының тарихи екенін және тарих шежіресіне жазуға болатынын өз қауіп-қатерімен және тәуекелімен шешкен тарихшылар болды. Бұл тұрғыда тарихшылар қоғамдық миссияның бір түрін атқара отырып, бұқаралық санада мәңгілікке қалуға лайық айғақтарды «таңдау» мен «түсіндіруге» жауапты. Тарихшының мәнді қызметі – деректі іздердің негізінде нақты өткеннің қандай болуы мүмкін екендігі туралы ең орынды гипотезаны әзірлеу. Сонымен бірге тарихшы алға тартқан гипотезалардың ешқайсысын бұрын болмаған өткенмен салыстыру арқылы дәлелдеу мүмкін емес. «Мұндағы ең маңызды қорытынды, - деп жазады Ф.Анкерсмит, - тарихи шығармалардың еңбегін бағалаудың бірден-бір критерийі олардың сенімділігі болып табылады» [8]. Сонымен қатар, тарихты жазудың интеллектуалдық тәжірибесі туралы айтатын болсақ, онда ол бізді өткенді қайта құрудағы шындыққа емес, жадта бекітілген тәжірибенің маңыздылығын түсінуге жақындатады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы, коммуникациядағы электронды революция білім жүйесінің қайта құрылуына әкелді. Қазіргі уақытта қоғамның жадына әсер ету әртүрлі нысандарда: тарихтағы ғылыми зерттеулерді танымал етуден, сарапшы ретінде әрекет етуден бастап, тарихи тақырыптарға фильмдер түсіруге және тарихи оқиғаларды қайта құрумен мерекелер ұйымдастыруға дейін бар. Қалай болғанда да, тарихшылар ұжымдық тарихи жадының қалыптасуына қатысады, «жад» пен «ұмыту» көлемін анықтай отырып, «күш пен тарих» альянсына кіреді. Биліктің тарихи жазу процесіне араласуы тарихи танымға әсер етудің өрнектелген тәсілдерінің біріне айналды.

Бұл тұрғыда тарихшылар қоғамдық миссияның бір түрін атқара отырып, бұқаралық санада мәңгілікке қалуға лайық айғақтарды «таңдау» мен «түсіндіруге» жауапты. Тарихшының ұжымдық тарихи сананы қалыптастырудағы рөліне байланысты «мәдениет жады» ұғымының ғылыми айналымға көбірек енуі кездейсоқ емес. Мәселен, тарихшылар жастарды оқытуға бағытталған тарих курстарының өзінде әртүрлі елдердегі бірдей тарихи деректердің ұлттық мүддеге байланысты түсіндіріліп, идеологияның «тұтқынында» болатынына назар аударды. Түптеп келгенде, тарих идеологиялық және саяси мүдделерден ада толық «таза ғылымға» айнала алмады: қазіргі қоғамдық мүдделер әлі күнге дейін Дамоклдың қылышындай мойнының үстінде тұр.

Тарихи жадты сақтау ең күрделі интеллектуалдық мәселелердің бірі екені даусыз. Өткеннің тәжірибесін, қол жетпес бүгінді ғана емес, болашақты болжаудың да шоғырлануы есте қалады. Тарихи жадты, оның «белгі» жүйесін түсінуге қазіргі ғылымда қалыптасқан тәсілдер тарихи білімнің дамуына тән процестерді талдауға үлкенірек теориялық негіздеме беруге қабілетті. Тарихи жадтың қайшылықты, ерекше мәнін ғылыми тұрғыдан түсіндіру қажеттілігі, оның күйін сипаттайтын қолда бар дәлелдемелерді эмпирикалық түсіндіру деңгейінің артуы барған сайын айқындала түсуде. Сонымен бірге, тарихи білімнің белсенді өмір сүретінін, ол өткеннің бейнелерін жаңғыртып қана қоймай, сонымен бірге кең ауқымды эмоцияларды - таңдану мен қайғыны, табыну мен азапты тудыратынын ескермеу мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. Хальбвакс М. Коллективная память. М., 1997. С. 111.
2. Барг М.А. Эпохи и идеи: становление историзма. М., 1987. С. 6.
3. Тойнби А. Пережитое. Мои встречи. М., 2003. С. 23-25.
4. Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история. М., 1994.
5. Нора П. Франция-память. СПб., 1999.
6. Рикёр П. Память, история, забвение. М., 2004. С. 548.
7. Анкерсмит Ф. Указ соч. С. 171.

УДК 35 (574)

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ КӨККЕ САМҒАҒАН ҚЫРАНЫ. Н.МАЙДАНОВ ХАҚЫНДА

Әмен А.Ж.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: 87014090781@mail.ru

Николай (Қайыргелді) МАЙДАНОВ – Жауынгерлік еңбегі үшін екі рет жаңа тарихтағы батыр атағына ие болған жалғыз қазақ. Ол Кеңес Одағының Батыры және Ресей Федерациясының Батыры.

Көк аспан, полковник Майдановтың өмірінің маңызды бөлігі болды. Әскери ұшқыш ретінде ол МИ-6 және МИ-8 тікұшақтарын шебер басқарды, олардың таңғажайып әуе маневрлерімен, соның салдарынан жанқиярлықпен байланысты әуе ассы болып өмір кешті. Бірақ – қандай да бір жолмен-ол марапаттар мен басқа да сыйақылар туралы емес, ең алдымен өзінің әскери борышы туралы ойлады: ол міндеттер мен мақсаттарды жақсы түсінді, қауіп төнген шақта десантшылардың өмірін сақтап қалды, мінсіз командир, ұқыпты жолдас және адал дос болып өмір кешті. Бір сөзбен айтқанда, шексіз даланың батыл ұлы, көк аспан сияқты, зор және күш, тыныштық пен ұлылық сезіміне толы болды.

Николай Майдановтың авиацияға деген қызығушылығы бала кезінен ұшқыр болатын. Мектепті бітірген соң досымен бірге Ақтөбе азаматтық авиация училищесіне құжаттарын тапсырады. Алайда түсу мүмкін болмады: досы медициналық тексеруден өтпеді, сондықтан Николай досына ынтымақтас таныта отырып, ұшқыш болу идеясын тастап, ДОСААФ жанындағы автомектептің курстарына жазылды. Бір жылдан кейін, 1974 жылы Германиядағы Кеңес әскерлері тобында әскери борышын өтеуге аттанды. Онда жүргізуші шеберлігі өте пайдалы болды: полк командирі Евгений Иванович Костелецкий жас жауынгерді жүргізуші қызметке алды. Майдановтың үлгілі әскери қызметкер және офицер болып қалыптасуында шешуші рөл атқарған Костелецкий болды.

Қалай болғанда да, аспанды бағындыру туралы арман Николай Саиновичке тыныштық бермеді: демобилизациядан кейін 1976 жылы Саратов жоғары әскери авиациялық ұшқыштар училищесіне оқуға түсті, содан кейін ол Оңтүстік күштер тобында Түркістан, Забайкалье және Одесса әскери округтерінде қызмет етті.

1992 жылы Майданов Николай Сайынұлы Ю.А. Гагарин атындағы Әскери-әуе академиясын тамамдап, Тараз қаласында Қазақстан Қарулы Күштерінде қызметін жалғастырды. Бірнеше жылдан кейін ол отбасымен бірге Ресейге көшіп, Құрлық әскерлерінің авиациясында қызмет етті. Агалатово ауылындағы Ленинград әскери округінің тікұшақ полкін басқарды, кейіннен 1999-2000 жылдары Ростов облысының Егорлыкская ауылында орналасқан 325-ші жеке көліктік-жауынгерлік тікұшақ полкін басқарды.

Шешенстанда ұшқыш Майданов тағы да өзін бірінші дәрежелі ас ретінде көрсетті. Ресейлік журналистер әлі күнге дейін 2000 жылдың 28 қаңтарында тұтқынға түсіп қалу жағдайын әліде еске алады. Майданов Солтүстік Кавказ округінің қолбасшысы генерал-полковник Казанцев пен журналистер тобын құтқарды. Келесі күні ол өзінің соңғы ұшуын жасады. Бұл туралы баспасөзде көптеген дәлсіздіктер бар, дейді Новиков. Және бұл солай болды:

Аргун шатқалында Су-25 реактивті ұшағы атылды. Ұшқыштың құлап, орманда жасырынғанын бәрі көрді. Десантшыларға аумақты аралап, оны табу керек болды. Бірақ бұл аймақ содырлардың қолында еді. Күшті атыс басталды, десантшылардың құтқарылу мүмкіндігі болмады. Майданов қайтып оралып, сарбаздарды бортқа алуға тырысатын жалғыз шешім қабылдады. Барлығы жүктеліп, тікұшақ ұшып бара жатқанда, содырлар оған оқ жаудырды. Бір оқ Николайдың кеудесіне, екіншісі тамағына тиіп, каротид артериясын жарып өтті. Қан кетіп, ол көлігін базаға апарды, бірақ қонуға күші жетпеді – ол қайтыс болды. Тікұшақты екінші ұшқыш отырғызды. Майданов қайтыс болғаннан кейін Ресей Федерациясының Батыры атағын алды.

Ресейдің Қазақ қаны бар батыры Санкт-Петербургте Серафим зиратының Батырлар аллеясында жерленді. Жерлеу рәсіміне Мәскеу және Ленинград облыстарының губернаторлары, Ресей Президенті Әкімшілігінің Басшысы және мыңдаған әскери адамдар келді.

Ол туралы естелік Саратов ұшу мектебінің ғимаратындағы тақтада мәңгі сақталады. Орнатылған ескерткіштер: батыр өмір сүрген үйлерге мемориалдық тақта (Мәскеу облысы, Монино, Маслов көшесі, 9, Агалатово кентінде және Ростов облысы әскери қалашығында, Егорлыкская станицасы, Шаплыгин көшесі,6) және Агалатов мектебінде; Санкт-Петербургтегі Серафимовский зиратының Батырлар аллеясындағы ескерткіштер, Оралдағы Әбілқайыр хан көшесіндегі әскери-техникалық мектептің жанында; Санкт-Петербургтегі Мәскеу Жеңіс саябағындағы Батырлар аллеясындағы бюст.

Саратов ұшу мектебінің ғимараты

Санкт-Петербургтегі Мәскеу Жеңіс саябағындағы Батырлар аллеясындағы бюст

Санкт-Петербурктегі Серафимовский зиратының Батырлар аллеясындағы ескерткіштер

Оралдағы Әбілқайыр хан көшесіндегі әскери-техникалық мектептің жанында

**БЕКЕТ АТА МЕШІТІНІҢ ТАРИХЫ
ОҒЫЛАНДЫ ЖЕРІНДЕГІ БЕКЕТ АТА ЖЕРАСТЫ
МЕШІТІ (XVIII-XIX ҒҒ.)**

Шамурадова Г.Ж.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: gulnar.87_87@mail.ru

Ескерткіш алғаш рет 1973 жылы Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы экспедициясымен М. Мендіқұлов жетекшілігімен зерттелген. 1979 жылы М.С. Нұрқабаев жетекшілік етуімен «Казпроектреставрация» институтының архитекторлар тобымен зерттелген. Ескерткіштің алғашқы мемлекеттік қорғауға қабылданған жылы 26.01.1982ж.№38 Қазақ ССР Министрлер кеңесінің қаулысына өзгеріс пен толықтыру енгізіліп, Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің 16.05.2000ж.№897 шешімімен жергілікті дәрежеден республикалық дәрежеге өтті. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 ж. 30 наурыздағы №119 бұйрығымен республикалық маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген. Маңғыстау облысы әкімдігінің 03.09.2014 ж. №209 қаулысымен Қарақия ауданына қарасты Оғыланды жеріндегі Бекет-ата жерасты мешітінің қорғау аймақтарының шекаралары бекітілген. Мешітке 1996, 2000, 2003, 2006, 2010 жылдары «Маңғыстауреставрация» АҒЖӨШ ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүргізілді, зиярат етушілер дамылдайтын көлемі үлкен мешіті бар кешен тұрғызылды. 2016 ж. Бекет ата мешітінің техникалық жағдайын және жылу ылғалдық режимін анықтау бойынша «Қазреставрация» РМК мамандарымен зерттеу жүргізілді.

Мешіт табиғаты көркем Оғыланды жеріндегі ақ-бор тасты тау шатқалының терең орта қабатынан ойып жасалған. Мешіт төрт бөлмеден тұрады, төргі бөлмеде қасиетті сырық ағашы бар.

Мешітке кіретін аласа тар есік бар. Бірінші бөлме жоғарғы ортасынан жарық түсетін күмбез тәрізді бөлме ауыз үй. Оның батыс жағында михрабы оңтүстікке қаратылған намаз оқитын, ал оңтүстік-шығысында екі бөлме, оның біреуінде Бекет атаның өзі жерленген. Ата пайғамбар жасына келіп (63 жасында) қайтыс болған. Түпкі бөлмеде Бекет атаның көзі тірісінде жан дертіне шипа іздеп келген адамдарға дұға етіп, дем салған ағашы тұр. Бөлмелердің бәрі де дөңгелек пішіндес. Олардың биіктігі 2,7-ден 3,5 метрге дейін. Қабырғаларында шырағданға арналған ойықтар орналасқан.

Орналасқан жері: Қарақия ауданы, Сенек ауылынан 95 км солтүстік – шығыс бағытта орналасқан.

Бекет атаның жатқан жері

Тарихи деректер мен аңыз-әңгімелер: Бекет Мырзағұлұлы (1750-1813 жж.) – қазіргі Атырау облысының Жылой ауданындағы Ақмешіт елді мекенінде туған. Маңғыстау, Үстірт, Атырауды мекендеген Адай тегінен шыққан қазақ халқының данасы, тарихи тұлға. Бекет – ел тәуелсіздігі үшін сыртқы жауларға қарсы қол бастап, ерлігін көрсете білген батыр. Ғылым мен білім жолын қуып, Маңғыстау, Атырау, Үстірт өңірлерінде ұстаз болған, медресе мен мешітке қолайлы болатын, бала оқытатын жерасты мешітін қашап жасаған сәулетші-шебер. Бойына табиғаттың тылсым күшін игерген, ауруды жазған, жатқанды аяққа тұрғызған емші. Жас кезінде қолына қару алып, көршілес қалмақ, түрікмен тайпаларымен шайқасып, халқының тәуелсіздігін қорғаған Бекет ел аузында Ер-Бекет атанды.

Жас кезінде жолаушылап келе жатып, Жем өзенінің тұсындағы бір өткелден өтерде өзенге көзі түскен Бекет су ішінен әуелі бір саусақ, сосын бес саусақ көтеріліп, ақыр аяғында ол да көрінбей батып кетіп, орнына отыз, одан соң қырық саусақтың шошайып шыққанын көріп ойға қалады. «Е-е, Алла тағаланың ақ жолға бағыттаған аяны шығар бұл. Жасаған иемнің жалғыз саусақ көрсеткені-«бір Құдайыңды біл», бес саусақты шошайтқаны – «бес уақыт намазыңды қаза қылма», отыз саусағы – «отыз күн оразаңды ұста», қырық саусағы – «қырық парызыңды орындап жүр» дегені екен ғой», - деп ой түйген Бекет осыдан бастап нағыз Құдай жолына түсіпті.

Бекет ата Хиуадағы Шерғазы медресесін бітіріп, еліне келгенде халықты сауаттандыруды мұрат еткен, кішкентайынан дін жолын терең игергені оның нағашысы қожа тұқымынан екен. Атақты Бақыржан-қажыдан дәріс алған Бекет еліне қайтып, ұстазының ісін жалғастырып, жер-жерден жерасты мешіттер салған. Халық Бекет ата рухына: «Әуелі бір Алла, сонан соң Пир Бекет», – деп сыйынған. Бекет атаның 5 мешіті бар. Бекет ата жерасты мешіттері – оның дарынды сәулеткерлігінің, биік талғамының куәсі, халық құрмет тұтатын, әулиелік орын деп саналады. Олар: Жем бойындағы Ақмешітте, Ескі Бейнеуде, Тобықтыда, Оғыландыда және Байшағырда.

Ел арасындағы аңыздарға қарағанда Бекет атаны осы жерден мешіт салуға бастап келген де осы Оғыланды екен. Оғылан түркі тілдестер сөзі, ол ұлан, бала деген ұғымды береді. Көшпенділердің тұрмыс-тіршілігіне байланысты бір орайда бірыңғай балалар дүние салып, осында жерленсе керек. Қорым қатардағы қарапайым орын емес, бірыңғай балалар жерленген жер болып, әулиелік “Оғыланды” деп аталады. Бекет атаның өзі көзі тірісінде маған ниет қойып, келгісі келген, шарапат тапқысы келген адам әуелі Оғыландыға соғып зиярат етіп барып келсін деп жұртшылықты дағдыландырған. Оғыланды балалар қырғынының қорымы, киелі, қасиетті орын ретінде бағаланып, қадір тұтылып келеді.

Қиналғанды демеп, адасқанға жол сілтеп, қорыққанды қорғаған бұл ғажайып жанның өнегелі өмірі, ерекше қасиеті, игі істеріне халқы сүйсініп, Пир-Бекет атады. Ұрпақтары оның атын

Ұран, ісін Аңыз етті. Күні бүгінге дейін дүниенің әр түкпірінен жандарына шипа, көңілдеріне медеу іздеп келген халық осы қасиетті орынға келіп зиярат етеді.

Қазіргі уақытта Бекет-Ата мешіті қалпына келтірілді, аумағы жақсы жабдықталған, үстіңгі бетінде көптеген зияратшылар үшін үлкен кешен салынып, қасиетті орынға айналды. Бекет ата жерасты мешіті пайғамбар Мұхаммед пен Қожа Ахмет Яссауидің жерлеуіне сәйкес келеді.

Бекет ата шежіресі: Бекет ата дегеннің кім екенін қазір иісі қазақ түгел біліп болды. Қазақстанның түпкір-түпкірінен Бекет атаның бұрынғы қонысы, әке-шешесі жатқан Жылыой ауданындағы Ақмешітке, Ескі Бейнеудегі Бекет Ата мешітіне, Бекет атаның өз сүйегі жатқан Оғланды кесенесіне зиярат етуге ағылып келуде. **Кеңес өкіметі деген алып мемлекет құлап, Қазақ елі егемендік алғаннан кейін** халық санасындағы ақтандақтарды қозғап, аласапыран шаңының астында қалған тарихи тұлғаларымызды тірілтіп, қазақ тарихын түзеуге зиялыларымыз білек сыбана кіріскен болатын. Сол ақтандақ жайдың бірі – Бекет ата мәселесі еді. Ғасыр қойнауынан өзі қасиетті қаламымен баба рухын жарық дүниеге тұңғыш алып шығып, ауызша ғана аты аталып жүрген Бекет атаны қағаз бетіне түсірген, елге жалаулата жариялаған, тұңғыш тебірене қалам тербеген адам Ислам қажы Мырзабекұлы. Ол еліміз егемендік алысымен, 1993 жылы “Бекет ата” атты кітабын Гагарин қаласының баспасынан басып шығарды. Содан соң іле-шала ғалым Қабиболла Сыдиықұлының зерттеу кітабы 1994 жылы “Арыс” баспасынан жарық көрді. Ислам қажының осы кезге дейін 9 кітабы шықты. Бекет атаның мәңгілік рухы туралы кітаптарын С.Керелбаев, Р.Қосбармақ, Ғ.Әріпов, Ө.Озғанбай, С.Бөлекұлы, Л.Сисекенов, А.Ершуов сияқты авторлар бірінен соң бірі туындатты. Әйтеуір, жиырма бірінші ғасырдың жиырма жыл бойына Бекет ата жайындағы кітаптар мен газет-журналда жарияланған мақалалардың бәрінің басты идеясы – ұлы ғұлама, көріпкел, батыр, қасиетті пірдің алдында бас ию, оны ұлағаттау, үлгі тұту. “Мәдинеде – Мұхамбет, Түркістанда – Қожа Ахмет, Маңғыстауда – Пір Бекет” деген ұранды ашық айтуға елді сендірді, санасын оятты, дінсіздік түнегінен алып шықты. Жылап

отырып, аруақтардан кешірім сұрай отырып жазылған, пәктік пен ақтыққа жетелеген жалынды сөздер, шабытқа толы жырлар Пір Бекетке деген ата-бабалардың мөлдір көзқарасын қайта тірілтіп, Бекет атаға қатысты аңыз-әңгімелердің жастардың жаттап алуына, қарттардың көпшілік жиналған жерлерде көсіле әңгімелеуіне мүмкіндік алдық. Бүгін көлемі 800 бетке жуықтайтын “Бекет ата” атты алып кітап алдымызда. Ол 2008 жылы жарық көрген. Оны құрастырушы Пір Бекеттің ұрпағы, қазіргі Ақмешіттің имамы Ислам қажы Мырзабекұлы. Оның Бекет ата туралы қырық жыл бойына жинақтаған дүниелері, өзі де шабыт құшағында отырып туындатқан жазбалары өте әдемі безендірілген, сапалы қағазбен мықты түптелген, өмір сүруге, имандылыққа, Бекет ата туралы білім мен ғылымға ұйытатын ғұламалық кітап дүниеге келіпті. Бұл ғасырлық туынды әр үйдің төрінде кітап дүниелерінің құдіретіндей ерекше құрметтеліп тұруға лайық. Осы өте қымбат сана дариясындай дүниені жарыққа шығаруға демеушілік еткен бұрынғы “Қазмұнайгаз” АҚ президенті Ұзақбай Қарабалинге, Атырау қаласындағы “Адай-Петролеум компани” ЖШС бас директоры Сүйінішбек Әбуғалиевке, Жаңаөзен қаласындағы “Круз” ЖШС техникалық директоры (“ҚазМұнайГаз”) Майлыбай Өтебайұлына, Ақтау қаласындағы “Астана трейд интернейшнл” АҚ компаниясының бас директоры Болат Алтынбекұлына халықтың шексіз алғысы арналады. Бұл кітап имандылық-тағылым кітабы Бекет ата Мырзағұлұлының дүниеге келгеніне 260 жыл толу қарсаңында жарияланып отыр. “Бекет ата” кітабын – үлкен ғимарат десек, оның енді ішкі сырларына ену үшін сарайларын аралап кеткендей, кітаптың тарау-тарауларын оқып, терең сырына ене бастайсыз. Кітаптың архитектурасы оқырман қызығарлықтай жүйелі, бір тарауынан бір тарауына ілесіп, бірінің сырынан екіншісінің сырына еніп, ілгері өрлей түсесіз. Кітаптың көлеміне қарап “қашан оқып болар екенмін” деп көзің қорыққанымен, “көз – қорқақ, қол – батыр” дегендей, кірісіп кеткенінде, ғимарат сарайларының бірінен бірін қызықтап аралағандай әрбір тарауға жеке-жеке тоқтап, Бекет атаның аруағы жетектегендей боласыз да, қалай оқып бітіріп тастағаныңызға таң қаласыз. Әрине, белгілі дәрежеде уақытыңызды алатыны рас, алайда қасиетті атаның

ғұмыр тарихы, тегі, нағашы жұрты, Бекет атаға байланысты қызықты аңыз-әңгімелер, Ата рухына табына да тамсана жазылған мақалалар, әдеби жырлар, Ата салған мешіт сырлары, кейінгі еліміз егемендік алғаннан басталған Ата аруағына деген көзқарас, мешіттердің қалпына келтірілуі, Атаға байланысты кітаптардың бірінен соң бірінің дүниеге келуі туралы ақпарлар – бәрі-бәрі жүрегіңізге ризашылық пен қуаныш ұялатып, Ата аруағының өшпестей құрметіне ие болып жатқандығы мерейіңізді өсіреді. Алып кітап тоғыз бөлімнен тұрады: “Атаның қысқаша ғұмырнамасы және нағашылары туралы” деп аталатын бөлімде Бекет атаның ата-тегі, ғұмырнамасы туралы баяндалады. Содан кейінгі бөлімдер былай аталады: “Мешіттер мен Атадан қалған мұралар”, “Бекет атаны ғылыми-тарихи танымдық тұрғыдан зерттеу немесе Бекеттану ғылымына кіріспе”, “Пір Бекет мәңгі мақтаныш”, “Қосқұлақтан шыққан қасиет иелері”, “Ақмешіт туралы әңгімелер”, “Кітап ішіндегі кітаптар”, “Атаны ұлықтауға қатысты іс-шаралар”, “Сұхбаттар, жолжазбалар, құттықтаулар және ой-пікірлер”. Осылайша жүйелі құрылған бөлімдер өз ішінде әрбіреуі бірнеше тарауларға тарамдалып кетеді. Әр тараудың өз тақырыптары, айтар ойлары, Бекет атаға байланысты баяндаулар мен түйіндеулер, әр алуан фактілер жарияланған. Бір ғажабы, қайталаулар жоқ, бәрі де оқырманның сезімін ерек оятып, ақылына ақыл, біліміне білім қосатындай тың дүниелер. Пір Бекет қазақ халқының қиялынан туған аңыз кейіпкері емес, өмірде шын болғандығына дерек-архив қазыналары бар. Қазақстан өте ерте замандардан араб, парсы, қытай және басқа шетел, орыс ғалымдарының зерттеу объектісіне айналғаны белгілі. Шығысты зерттеуші В.Радлов, Б.Григорьев, К.Иностранцев, XIX ғасырда Маңғыстау өлкесін зерттеген Э.Эверсман, А.Дюгамель, Алексеев экспедициялары және жергілікті халық санасында жатталып, ұрпақтан ұрпаққа тараған ауызша әңгімелері Бекет атаның өмірі мен елдегі атқарған істерін толық растайды. Сонымен, Бекет атаның қысқаша ғұмырнамасы мынадай екен. Бекет Ата Адайдың Келімбердісінен тараған аталардан өріс алады: Мұңал – Жаулы – Қосқұлақ – Жаналы – Мырзағұл – Бекет. Мырзағұлдан – Алдаберген, Алдоңғар, Меңдіғұл, Бекет есімді – 4 ұл; Әнуаш, Ақмаңдай есімді 2 қыз

дүниеге келген. Бекеттен басқаларының туған-өлген жылдары туралы дерек қалмаған. Ислам қажы былай деп жазады: “Ел ұраны – Бекет ата 1750 жылы қазіргі Атырау облысының Жылыой ауданы аймағына қарайтын Ақкиізтоғай ауылынан 30 шақырым қашықтықта, Жем бойындағы Ақмешіт деген жерде туған. Бекеттің әкесі Мырзағұл Жаналыұлы аса дәулетті болмаса да, барына мырза, діни сауатты, зайырлы, ел ақсақалы болған. Ал анасы Жәния арғы тегі араб, қасиетті қожалар ұрпағы, Назарқожаның қызы. Назарқожа жас жігіт шағында ислам дінін елге таратып уағыздау мақсатынан Меккеден Маңғыстауға жіберіліп, сонда мәңгі қалып қойған деседі”. Бекеттің Жаналы атасы баланы 5 жасынан өзі оқытып, содан соң молдаға берген. Бекет өте зерек, ынталы, талантты бала болғандықтан, молданың үйреткендерін бұлжытпай орындап, басқа балалардан шығандап алда болады. Білімі молығып, парасатты, адамгершілігі мол, асқан тәрбиелі болып өсіп келе жатады. Сөйтіп, 14 жасқа келгенше өз бетімен діни кітаптарды, пайғамбар хадистерін оқып, білімі тереңдей береді. Зеректігі жолбасшы болған бала білімін әрмен қарай жалғастыра беруді көздеген екен. Ата-анасы баласының талабына оң қабақтарымен қарайды. Әуелі Шопан атаға барып зиярат етуді тапсырыпты. Бекет Шопан атаның басына түнеген төртінші күні Ата түсіне еніп, Хиуа шаһарындағы Бақыржан қажы деген ғұламадан дәріс алуды айтып аян береді. Ата туралы аңыз Шопан ата дайындаған пыраққа мініп, Бақыржан қажыға жетіпті дейді. Күні бұрын Бекеттің келетінін біліп отырған қажы оны “Шерғазы хан” медресесіне табыс етеді. Бақыржан қажы өзі осы медреседе дәріс береді екен. Бекет медреседе қасиетті қажыдан 7 жыл дәріс алады. Медресені бітіргенде шәкірт 21 жасқа келеді. Сол кезден бастап, Бекет атаның ел ішіндегі қасиетті қызметі басталып, ғұламалығы, батырлығы, көріпкелдігі, ұстаздық жұмысы, ел қорғау жолындағы қол бастауы, соның нәтижесінде Бекет атаның елдің ұранына айналып, Пір атануы біріне-бірі жалғаса береді. Бекет атамыз 1813 жылы Пайғамбар жасында дүние салыпты. Пір Бекет ұрпағы жөніне келсек, ел шежіресі оны былай тізбектейді екен: Бекет – Тоғай – Құлнияз – Сарымолда (Алданияз) – Ораз – Аралбай – Көбен. Көбен ақсақал қазір Оңтүстік Қазақстан

облысы, Жетісай қаласында тұрады екен. Ислам қажы осы Көбен ақсақалды “Бекет атаның шаңырағы” деп атайды. Көбеннің төрт ұлы бар – Мұрат, Қойлыбай, Әзіретәлі, Пернебек. Ақсақалдың айтуына қарағанда, кәрі шаңырақтың иесі болып Пернебек қалатын сияқты. Бекет атаның Шерғазы хан медресесінде оқығандығы жөнінде сол әлі күнге дейін сақталған мешіттің ескерткіш тақтасында жазылған есімдер айқын көрсетеді. Бұл тақтада Бекет Мырзағұлұлының есімімен қатар түркімен халқының ақыны Мақтымқұлы Пырағы (1733-1793жж.), қарақалпақ ақыны Әжінияз Қосыбайұлы (1824-1878жж.) оқығандықтары туралы мәліметтер бар. Бекет ата да осылар сияқты немесе Қожа Ахмет Ясауи сияқты ғұлама ғалымдығымен бірге ақындықты қатар жүргізуі мүмкін-ау деген ой туады. Бекет ата жазбаларынан ешнәрсе қолда сақталмағандығы өкінішті. Ал Мақтымқұлының аталған мешітте оқығандығын оның өлең жолдары дәлелдейді: Үш жыл бойы таттым дәм мен тұзыңды, Кетіп барам қош бол, гөзәл Ширғазы! Көрдім сенің көктемінді, күзінді, Кетіп барам, қош бол, гөзәл Ширғазы! Бұйрық келді, белді бекем буындым, Білім алдым, сенде қайта туылдым. Енесіне қайта асыққан құлынмын, Кетіп барам, қош бол, гөзәл Ширғазы! ...Мақтымқұлы қана болмай осы күн, Алады еске пірлерінің есімін... Мәңгі есімде болар алтын есігің, Кетіп барам, қош бол, гөзәл Ширғазы! Мүмкін, Бекет шәкірт те жеті жыл оқыған өзінің қасиетті Шерғазы медресесіне осындай арнау жыр жазған шығар, кім біліпті. Бекет ата өзінің ғұмыр жолында сұпылық бағытты ұстап, соны уағыздаушы болды. Оның сұпылық мектебі сұпы шәкірттер дайындауға арналған. Сұпылық – жаулаушыларға, ислам дініндегі реакциялық күштерге қарсы халықтық қозғалыс идеологиясы. Бекет ата өзінің ғылым-ілімін таратып, шәкірттерін оқыту үшін бес мешіт салған. Алғашқы мешітті Хиуадан оқу бітіріп келгеннен кейін өзінің туған жерінде салдырған. Бұл мешітті шебер Соқырша деген адам салған екен. Бұл мешітте 1771-1774 жылдары Бекет бастап шәкірттерге білім берген. Екінші мешіт – Ескі Бейнеудегі мешіт. Бұл мешітті жыл маусымдарына икемдеп, балалар оқыту үшін, сонымен бірге әрлі-берлі өткен жолаушылардың намаз оқып, тынығып кетуі үшін салдырған деген ел аузындағы деректер бар. Бұл мешіт тастақ

төбені қашау арқылы салынған. Үшінші мешіт – Оғыландыдағы мешіт. Ата мүрдесі осы мешітке қойылған. Төртінші мешіт – Тобықтыдағы мешіт. Ол Тобықты ойпатындағы биік төбешіктен қашалып салынған. Мұнда Бекет ата шәкірттерін оқытқан. Бесінші мешіт – Байшағырдағы мешіт. Бұл Үстірт жазығындағы Байшағырға жақын орналасқан. Бұл мешіт Бекет ата намаз оқып, демалып кету үшін шағындап салынған екен. Әрлі-берлі өткен жолаушылар бұл мешітті ұзақ жолдан шаршап-шалдыққанда демалатын орынға айналдырған сияқты. Бекет ата мектептерінде шәкірттеріне діни білім берумен қатар, география, медицина, математика, физика, астрономия сияқты ғылым салаларын да үйреткен. Ата туралы осы кітапқа енген мақалаларда жазылған деректерге қарағанда, Атаның өзі бұл ғылым негіздерін терең меңгерген сияқты. Ғұламаның Оғыландыдағы мешіті көптеген ғылыми негіздерге сүйеніп салынған деген пікір бар. Оғыландыдағы мешіт-тің төменде айтылатын қасиеттері осылай салынғандығын айқындайды. Мешіттегі оқылған құран, дұға, аяттар мешітке қанша кісі отырса да бәріне анық естілетіндей етіп, акустикалық жағы қарастырылған, жылдың қай мезгілінде де ауаның ылғалдылығы санитарлық-гигиеналық мөлшерден аспайды, үңгіп салынған ғимаратта есігі мен түндігі ашық тұрса да, қумажелдің (сквозняк) болмауы, мешіт Мекке бағытымен жасалған, ал есігі шығысқа бағытталған. Атаның емшілікпен де айналысқандығын – мешіт бұлағындағы сүліктер дәлелдейді. Бекет ата осы сүліктер арқылы адамдарды емдеген. Сүлік бұл бұлақтан басқа суда өмір сүре алмай өліп қалады. Оның табиғаты тек қана осы бұлаққа лайықталған. Мешіттің төбесіне қарағанда, Темірқазық жұлдызы төбенің дәл үстінде тұрады. Мұны Бекет атаның обсерваториясы болған сияқты деуге болады. Картадан қарап отырып, Ақмешіт, Оғыланды, Байшағыр мешіттерінің арасын түзу сызықтармен қосса, тік бұрышты үшбұрыш шығады, ал Бейнеу мешіті мен Байшағыр мешіттерінің арасын қосса, сол үшбұрыштың биссектрисасы сияқты. Сонда бұл мешіттерді Ата белгілі бір математикалық есептеулермен салдырған жоқ па екен деген ойда қаласыз. Пір Бекет аруағы адамдарға жылан, арқар, аққу болып көрінеді. Бекет мешіттеріне адамдар шын ниетімен келмесе, я болмаса, күнәлі адамдар келсе, жыландар ысылдап

шығып, алдарын кес-кестеп жолатпайды. Атаның аспандағы аруағының иесі – аққулар. Оғыланды мешітінің маңындағы тау-тас арасында арқарлар бар. Адамдар жыландарға да, аққуларға да, арқарларға да тимейді, оларға зақым жасамайды, атпайды, ауламайды. Егер зұлымдық жасалса, оларды Атаның аруағы тегін жібермейді. Кітаптың біраз бөлігінде әдеби шығармалардың Бекет атаға арналған жырларына жазушы Доқтырхан Тұрлыбек шолу берген. Мұнда біраз әдеби деректерді байқаймыз. Ертеде ғұмыр кешкен Түмен Балтабасов, Нұрым Шыршығұлұлы, Бала Ораз Өтебайұлы, Насихат Сүгірұлы сияқты жыр сүлейлері Бекет туралы толғанса, XX ғасырдың жазба ақындары Ғафу Қайырбеков, Фариза Оңғарсынова, Қабиболла Сыдиықов, Есенғали Раушанов, Сабыр Адаев, Мэлс Қосымбаев және басқа да ел ақындары Пір Бекетке жырларын арнаған екен. Сонымен қатар, Бекет Атаның бейнесі ірі көлемдегі дастандарда да жасалыпты. Ыбырайым ахун Құлбайұлы “Жаулының ұлы Қосқұлақ” толғауы, Жақсылық Елеусіновтің “Қасиетті бабам – Пір Бекет” атты ұзақ жыры, Өмірзақ Қалбайұлының “Қуанып мешітіңнен аттанармын”, “Көк Аса – Оғыландыдан орныңды тап” жырлары, Рахмет Аяпбер-геновтің “Бекет ата”, Аманқос Ершуовтың “Кие”, Айтуар Өтегеновтің “Ант”, Нұрлан Қанағатұлының “Аңыз түбі – ақиқат” дастандары және көптеген поэтикалық өлеңдер кітаптан қомақты орын алған. Бұл шығармалардың бәрінде де ақындар Бекет Атаның алуан қасиеттері мен ғұламалық, пірлік қырларынан өздерінің жүрекжарды асыл сөздерін арнап, Пір Бекеттің бейнесін жасаған. Бекет атаға байланысты алуан жайды бейнелеген аңыз-әңгілемелерді оқып отырғаныңызда Пір Ата қасиеттеріне таңғаласыз. Бекеттің қол бастаған батырлығы, Пір атануы, ұлыстың ұранына айналуды туралы және басқа да хикаялар шоғыры бірінен-бірі қызық. Халықтың басына ауыр жағдай түскенде, сырқатқа шалдыққанда, қиыншылыққа душар болғанда, әйелдер перзент көтере алмайтын халде болғанда, қысқасы барлық қиын шақтарға кезіккенде Бекет атаға сиынып, Бекет ата мешіттеріне, Оғыландыдағы Пір мүрдесі жатқан мекенге барып түнейді. Көмек сұрайды, табынады. Шынында да, Бекет тірі кезінде халыққа қандай шипагерлік танытып, емдеп жүргеніндей, оның аруағы өзіне сиынып келген адамдарға көмек

көрсетуге дайын екендігін Ислам қажы Мырзабекұлының барлығы 400-ге тарта әңгімелерінен айқын көрінеді. Әулие басына баруға ниет еткен адамдар адасып кетсе де, Ата жетелеп жол бастап апарады деген сенімде бар.

Бекет атаның намаз оқыған мешіті Мешітке түсетін жол

ХҮСНИ-ЖАМАЛ ЗҮЛҚАРНАЙҚЫЗЫ НҰРАЛЫХАНОВА – ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНЕН ШЫҚҚАН ТҰҢҒЫШ МҰҒАЛІМ

Кадешова А.К.

*М.Өтемісов атындағы БҚУ,
№50 ЖОББМ-нің тарих пәні мұғалімі
Орал қ., Қазақстан*

E-mail: ainagulll15@gmail.com

Хүсни-Жамал Зұлқарнайқызы Нұралыханова (1872 жылы, Бөкей Ордасы - 1945 жылы, Алматы) — қазақ әйелдерінен шыққан тұңғыш мұғалім, Бөкей Ордасында қазақ қыздарына арнап мектеп ашқан.

Хүсни-Жамал Зұлқарнайқызы Нұралыханова 1872 жылы Бөкей Ордасындағы сұлтандар әулетінде дүниеге келген. Әбілқайыр хан әулетінен шыққан, Нұралы ханның шөбересі, Жәңгір ханның немересі, әкесі - Зұлқарнай Шөкіұлы Нұралыханов. Әкесі 1851 жылы белгілі қайраткерлер шоғыры болған Ш.С. Бабажанов, М. Бекмұқамедов (Мақаш әкім), М. Жантөрин секілді қазақ жастарымен бір жылда Орынбордың Нюплеев корпусын бітіріп шыққан.

Хүсни-Жамал Нұралыханова 40 жасында Арон Қаратаевқа, яғни атақты Бақытжан Қаратаевтың інісіне тұрмысқа шығады. Олардың қызы Шахзада Аронқызы Шонанова ату жазасына ұшыраған.

Ол 1894 жылы Бөкей ордасында қазақ қыздарына арнап алғаш мектеп ашқан. Онда қазақтың қайраткер қыздары Алма Оразбаева, Рәзия Меңдешова, Әмина Мәметова (Мәншүк Мәметованың анасы) білім алған.

Оралға келіп жұбайы Аронмен орналасқан соң да, Хүсни-Жамал мектебінен қарым қатынасын үзбеген. Әрқашан жағдайларын біліп, жиі хабарласып тұрса керек. Қазақтың зиялы адамдарының басына қара түнек орнаған күндер Қаратаевтардың төңірегін де әбден торлаған еді. Соның салқыны жас семьяны да аяған жоқ. Патша үкіметіне сенімсіздердің қатарына ілігіп,

басқан іздері есепке алынып, аңдулы болатын. Солай болғанына қарамастан Хұсни-Жамал Орал қаласында өтетін қазақ интеллигенттерінің басқосуларына уақтылы қатысып тұрған. Әсіресе, Оралда екі тілде шығып тұрған «Қазақстан» газетінің уақтылы жарық көруіне қажетті көмегін аямайды. Газетті шығарушылар амалсыз Астраханьға көшкенде, онда тұратын ағасы, Сейткерейге тапсырып қойған да - Хұсни-Жамал. Сонымен 1910 – 1912 жылдары Хұсни-Жамал нағыз сенімсіз де өте қауіпті адамдардың қатарында қатаң бақылауға алынды.

Хұсни-Жамал өмірінің соңында Шахзаданың қолында Алматы қаласы Красина 51 үйде тұрған, оған дәлел Шахзада Аронқызы Шонанованың тергеу протоколында көрсетілген

Оқу министрлігінің Бөкей губерниясындағы инспекторы А.Вознесенскийдің 1897-1898 жылдардағы есебінде: «Хұсни-Жамал – қазақ сұлтанының қызы, Қазанның Земская мектебін бітірген. Білімді өз үйінде ағаларынан алған Хұсни-Жамалдың жасы 25 шамасында, көркем де сүйкімді. Осы жастағы Ордадағы жалғыз қыз... Орысша тым таза сөйлейді. Оның ерекшелігі – өте ұстамдылығында. Қазір ол өзін орыс мектебінің ісіне арнауға ұйғарып отыр делінген

«Ол ақылына көркі сай ерекше жаратылған сұлу жан еді. Тал бойында бір міні жоқ, киім-киісі, жүріс-тұрысының өзі үлкен мектеп болатын. Оның көркем жазуға үйреткені, сүйріктей саусақтары, мәнерлеп оқудағы мақпал даусы әлі есімде. Ол бізге жазу мен оқуды ғана үйретіп қойған жоқ, жұрттың алдында өзімізді қалай ұстауды, жүріп-тұруды, бой күтуді ерінбей-жалықпай үйрететін. Ән салуға, еуропаша би билеуге баулитын» деп жазған Әмина Мәметова.

Бұл екеуін бөліп-жара алмайсың. Анасы мен қызы. Бірі хандық билік құртылған заманның куәгері, екіншісі – кеңес өкіметінде қарапайым адами мақсатын жүзеге асыра алмай, бір жағынан саяси жүйенің, екінші жағынан интригалардың құрбаны болған бейбақ. 1937-38 жылдардағы қуғын-сүргінде 34 жасында атылған жалғыз қазақ қызы Шахзада Шонанова – Бақытжан Қаратаевтың немере інісі Аронның қызы.

Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызы Нұралыханова – Жәңгір ханның немересі, 1894 жылы Бөкей Ордасында қазақ қыздары

үшін мектеп ашқан. Қазақтың қайраткер қыздары – Алма Оразбаева, Рәзия Меңдешова, Әмина Мәметова (Мәншүк Мәметованың анасы) Хұсни-Жамалдың мектебінен өткен.

“Мен бастаған ісімді аяқсыз қалдырмай, қалайда аяқтап шығатындай тиянақты болуды Хұсни-Жамал апайдан үйрендім. Ол ақылына көркі сай ерекше жаратылған сұлу жан еді. Тал бойында бір міні жоқ, киім-киісі, жүріс-тұрысының өзі үлкен мектеп болатын. Оның көркем жазуға үйреткендегі сүйріктей саусақтары, мәнерлеп оқудағы мақпал даусы әлі есімде. Ол бізге жазу мен оқуды ғана үйретіп қойған жоқ, жұрттың алдында өзімізді қалай ұстауды, жүріп-тұруды, бой күтуді ерінбей-жалықпай үйрететін. Ән салуға, еуропаша би билеуге баулитын”, – дейді естелігінде Әмина Мәметова.

1923 жылы Хұсни-Жамал Орынборда Алма Оразбаевамен кездескенде, шәкіртінің ел-жұртының жоғын жоқтайтын қайраткер болып жетілгеніне қуанып, “еңбегім еш кетпеген екен” деп мәз болған.

Сөйткен Хұсни-Жамалдың тағдыры не болды? Шахзада мен күйеуі Телжан Шонанов Оқу комиссары Темірбек Жүргенов басқарған диверсиялық топтың құрамында Қаз МУ ғимаратын өртемек болды деп ұсталғанда, қартайған Хұсни-Жамал Алматыда көшеде қаңғып қалды. Телжан мен Шахзада түрмеде, дүние-мүлкі, үйі тәркіленген. “Жалғыз қыздан бір айырылып, ішерге тамақ таппай хұббиім қатты қиналды-ау”, – деп Зияда Мағзомқызы Қаратаева кейіннен талай көзіне жас алды. Бақытжан Қаратаевтың немере қарындасы Зияда апай Алматыда киім тігіп, нанын әзер тапты. Сондай ауыр күндерде Хұсни-Жамал кешқұрым уақытта Зияда туысының паналап отырған қуықтай үйіне қаңғалақтап келетін. Қартайған Хұсни-Жамал көзге түрткі. Таныстар сырт айналып кетті. Жәңгір ханның ақсүйектік тәрбиесін көрген, Астрахань губернаторымен тартысып-таласа жүріп, Бөкей Ордасында қазақ қыздары үшін мектеп ашқан Хұсни Жамал... Елеусін Бұйрин, Ғұмар Қараш, Бақытжан Қаратаев шығарған “Қазақстан” газетін қолжазба күйінде Оралдан жасырып алып келіп Астраханьда тұратын туған ағасы Сейіткерейдің үйіне тығып, баспаханадан газет бастырып жүрген Хұсни-Жамал... Сейіткерей – Астраханьдағы дәулетті

байлардың бірі, осындағы қалмақ базарының қожасы болғандықтан, оның үйін тінтуге жандармерияның батылы бармаса керек. Дегенмен, Хұсни-Жамалдың соңына Астрахань мен Орынбор жандармериясы құпия аңду қойды.

Шахзададай қайратты да білімді қыздың анасы Хұсни-Жамал көшеде қаңғып қалып, 1945 жылы Алматыда көз жұмды. Аштан өлді деген де сөз бар. Оралда да қуғын-сүргінге ұшырап жатқан төрелеріне кете алмай Алматыны қимай жүргені, бәлкім Шахзадасынан бір хабар болып қалар деген ана көкірегінің үміті болар.

Шахзаданың арғы тегіндегі кінәраты – хан ұрпағы болғаны үшін үш жоғары оқу орнынан қуылып, үнемі іскерлігін, білімін дәлелдеумен арпалыста жүрді. Соңғы қызметі – оқу комиссариатында мектепке дейінгі тәрбие жұмыстарының әдістемелік-ұйымдастыру жағы. Қарғыс атқан 1937 жылы тұтқындалып, 1938 жылдың 9 наурызында қазақтың арыстарымен бірге атылды. Оқу комиссары Темірбек Жүргеновпен бір командада болғаны үшін...38-дің наурызы ұлттық элитаның жүрегіне ауыр қанжар қадалған күн. Содан бері елдің маңдайына дәл осылардай ұйымдасқан ұлтжанды элита жазылмады. Қазақ қоғамының өзегі құлады. Қазіргі кезде өздерін қазақ қоғамының қаймағы санайтындар ұлтқа қатысты принципті мәселелерде еркектік мінез көрсете алмай, құлдан туғанның қылығын жасағанын көргенде, еріксіз 37-де құртылған қазақ элитасы еске түседі. Қазір көкірегінде саңлауы бар екі қазақтың бірі “көшбасшы топ ұлт келешегі үшін бастаған әрекетін, мақсаттарын орындап кеткенде, қоғам басқаша қалыптасып, адами құндылықтармен өмір сүрер еді. Ел-жұрттан ұялмай-ақ екі сөйлейтін жағымпаздар мен қарақан басының қамы үшін отанын сатып жіберуге дайын тұрғандар қатары қазіргідей көп болмас еді” дейді. Және де осындай сөз шеттетілген қазақ қоғамында жиі-жиі айтыла бастады.

Әдебиеттер:

1. Бектас Г. Аспанға жазам сенің есіміңді! Айқын ақпарат. Наурыз 7, 2020 ж. <https://aikyn.kz/26469/aspangha-zhazam-sening-esimingdi/>

2. Сүлейменова Д. "Бөкей Ордасынан Шыққан Ұстаз –Хүсни-Жамал Зұлқарнайқызы". - «Шежіре тұнған құт мекен» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Хан ордасы: 2016, 154-161 б.
3. ҚР.ҚКОМ. Т1. Іс №06007., 106 п
4. ҚР мемлекеттік архиві, қор. 502, 1 тіркеу, 03-іс, 17-бет

УДК 32.119.5 (574)

АХМЕТ МӘМЕТҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ САЯСИ- ӘЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Зинуллина Н.М.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: nurmira_99kz@mail.ru

Барлығымыз басымыздан кешіріп отырған бүгінгі қоғам тағдырындағы сындарлы сағаттар нар тұлғалардың тарих сахнасына шығуына оңтайлы жағдай туғызады. Қазақ даласы бүгінгі індет сынды талай нәубеттің, тағдырдың тепкісінің және соған сәйкес сын сағатта бой көрсеткен талай дара тұлғалардың куәгері.

Зерттеу тақырыбымызға арқау болып отырған қоғам қайраткері Ахмет (Ахметғали) Мәметов те қазақ даласындағы эпидемиялармен, індеттермен және аштық зардаптарымен күрескен белгілі қайраткер. Зерттеу объектісінің ұжымдастыру жылдарындағы солақай саясаттан зардап шеккен халыққа төнген індеттермен түрлі медициналық ведомстволардың басқарушылық мінберінен күрес жүргізген бірден бір қазақ азаматы болуы тұлғаның ықпалдылығын арттыра түседі.

Зерттеу объектісін ерекше назарға алуымызға тағы бір себепкер болған пункт – Ахмет Маметовтың саналы ғұмырында қазақтың ұлттық интеллегенция өкілдерінің идеясымен өмір сүруі болып табылады. Тұлғаның өмірінің қай кезеңінде болмасын қазақтың ұлттық мүддесі жөнінде пікірі әрдайым таптық мүддеден артық тұрғандығын назарлауымыз қайраткердің

қылған қызметінен бөлек қаламынан тамған еңбектерді де бақылауға алуымызға қажеттілікті тудыруда. Сонымен қоса, қайраткер өмірінің қай кезеңінде болмасын Алашшыл айыбымен тепкі-теперіш көрген. Бұл факт біздің алдымызға зерттеу объектісінің идеяларын ашудың қажеттілігін туындатып отыр.

Бүгінгі мақаламыздың да басты мақсаты Ахмет Маметов мырзаның шығармаларын саралай келе өмірлік жолында басшылыққа алған идеяларын ашып, қоғам игілігіне сіңірген еңбегінің негізгі түпкі мақсатын сараптайтын боламыз.

Ахмет Мамытұлының (еңбектеріндегі аты-жөні) тырнақалды туындысы 1912 жылы Қазан қаласындағы Кәрімовтердің баспаханасынан «Кеңес» деген атпен басып шығарылады. Толық 31 беттен тұратын туындыны автор: *«Заманның түріне қарап әрбір ұлттар алға қарап ұмтылуда және һәм сол айтқан жігерлерінің арқасында күннен күнге ғылым, өнерлері де алға қарап жүріп бара жатыр. Енді біздің қазақтарға қарасақ тіпті басқа, аман баяғы надандық, жалқаулық жақтарын қуаттай береді. Бірен-саран ішімізден туралыққа, ғылымға қарай үндеушілер болса, оған жан-тәндерімен дұшпандықтарын арттыра береді. Ғылымға бір де махаббаттары жоқ, жоқ болуының белгісі «балаларыңызды оқуға беріңіз, надан қоймаңыз, оқытып кісі қылмақтық – сізге міндет» деп айтылса, сондағы беретұғын жауаптар: «Менің балам оқып указ яки басқа әкім-хакім болмай-ақ қойсын. Біздің ата-бабаларымыз оқусыз-ақ күн көріп жүрген. Сонда да оқыған кісілерден кем болған жоқ. Солардай болса жарар, артығы керек емес» деп жауап береді. Өздерінің ойларында ғылым деген нәрсе указдық яки әкімдік үшін керек деп ойлайды. Қашан бұл әдеттер жойылмайынша қазақ ғылым өнерлердің тігісінен тарауы бек қиындар», - деген кіріспемен бастайды[1]. Кіріспеден-ақ сол кезеңде небары 17 жаста болған авторды елдің әлеуметтік жағдайы мен қоғамның білім-ғылым үйренуге деген менталдық көзқарастары мазалағандығын байқауға болады. Қазақ қоғамында қай кезеңде де орасан проблемаларға себепкер болып отырған өмір-салты, шаруашылық жүргүзі әдістерінің ғылымға бағытталмай сауатсыз негізде жүргілуін сол кезеңнің өзінде жете түсініп, әділетті сынын білдіреді.*

Автордың бұл кезеңдегі шығармалары халықты ілім-білім жинауға, өнер-ғылым үйренуге насихаттауға бағытталған. Ауқатты шаруалардың қазақ баласын білім ордаларына аттандыруға үндеген:

*Малыңыз кетсе-дағы бақыт кетпей,
Жақсылық ерер еді жандарыңа.*

Қайраткердің жинақтағы тағы бір туындысы көңіл аударуға тұрарлық:

*Қазағым, алға қарап аяғың бас,
Өнерсіз надандықтан аулаққа қаш.
Өнерлі адамдардан ал гибрат,
Халықпен қатар бірге аяғың бас.
Қозғалып тұр қияға жылдамырақ,
Жолында ғылымдықтың дәулетің шаш.
Аямай дәйлетіңді етсең сарп
Боларсың надандарға бір күні бас.
Жолына сарп етпесең дәулетіңді,
Мысалы боларсың бір қара тас.
Мұнан соғ өзің болып қарап тұрма,
Үйретіп білмегенге ғылымың шаш[2].*

Аталған өлең жолдарынан автордың идеялық концепциясы Алаш қайраткерлері М. Дулатовпен «Оян Қазақ» (1909 ж.), А. Байтұрсынұлымен «Маса» (1911 ж.) үндес екендігін байқаймыз. Осы кезеңдерде Ахмет Мамытұлының Ұлттық интеллегенция өкілдерімен біте қайнасып, қызметтес, тілектес, ниеттес болғандығын байқаймыз. Өмірінің осы кезеңінде Ахмет Мамытұлының Алаш қозғалысының белді мүшесі болып, аймақтарда халық ағарту қызметтерімен айналысып, болашақ ұлттық қозғалыстың ұйымдастыру жұмыстарына белсене қатынасқан.

... Бұл жылдары Алаш қозғалысына үн қосты. 1916 жылы дүрбелеңі тұсында босқыншылыққа ұшыраған қырғыз еліне көмекберу жөнінде Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Ж. Жәнібековтермен бірге 1917 жылы маусымда «Қазақ» газетінде қазақ еліне үндеу тастады, І-Бүкілресей Мұсылмандар съезіне қатысқан бір топ зиялының Жалпықазақ съезін Ташкент қаласында өткізу, Алаш автономиясына Түркістан өңірін қосу

туралы ойын қостады» - деп ғалым Мақсат Тәж-Мұрат А. Мамытұлының биографиясының осы кезеңін сипаттайды[3]. Яғни, бұл жолдардан айқын түсінетініміз Ахмет Мамытұлы Алашорда қайраткерлерінің ұлттық мемлекет құру, қазақ жерінде өмір сүретін басқа түркі тілдес халықтарды Алаш идеясының астына топтастыруды жүзеге асыруға ниеттес болуымен қатар белді ұйымдастырушысы болғандығы. Қайраткер биографиясының көрнекті тұстарының бірі 1919 жылдың 10 қаңтарынан бастап Батыс Алашорданың тұңғыш тәуелсіз қазақ газетінің шығарылуы Ахмет Мамытұлының мұрындық болуымен жүзеге асырылуы [4]. Газет «Еркін Қазақ» деп аталып, Ойыл өңірінде жарық көреді. Бөкейлік баласы бүркеншек атымен туындысын жариялаған А. Мамытұлы өзінің елге арнаған сүйіншісімен бірге туындыда өзінің саяси-әлеуметтік мотивін де түсіндіріп өтеді:

*Еркелеп «Еркін Қазақ» алашына.
Жайылған Сарыарқаның даласына
Жер-жерге сәлем беріп таралуға тұр –
Жалықпай, жалпы қазақ арасына.
Тарамай ел ішіне жеті сайын.
Қолға алып заманның түрлі жайын.
Алаштың ар-намысын тұтқан жолы –
Алалап айырмастан жарлы, байын.
Ағарту, алғысы біреу алаш аян
Көрсетіп келіспеген кейбір жерін
Көз, құлақ алашыма боламын деп.
Белсеніп шықты белін буып Баян.
Орынды жалтақтамай айтар сөзін.
Көтермес еш адамның көріп көзін
Жағыну, жалбақтауға үйір болмай
Танытар ашық сөзбен халыққа өзін –[5]*

деген жолдармен өзі мүше Алашорда үкіметі халықты ағартуды, жарлының да, байдың да қамын қатар жеуді, сыртқы күштерге жалтақтамай жалпы қазақтың мәселесін шешуді мақсат қылып қойғандығын айтып өтеді.

Кеңес күштерінің Алашорда үкіметін күштеп таратуы А. Мамытұлының өмірінде де бірталай өзгерістер орын алуына

себепкер болды. 1921 жылы солшыл партиялар мен алашордашыларды қудалау науқанына ілігіп, қызметінен босатылады. Сол себепті өмірінің жаңа векторы есебінде ғылымға терең бойлап, елге пайдалы болатын ғылым саласын меңгеріп, елге қызметін қайта жандандырады. 1922 жылы Саратов жұмысшы факультетінің тыңдаушысы болып қабылданып, 1927 жылы медицина факультетін тәмамдап шығады[6]. Осы жылдан бастап жұқпалы аурулар тараған Маңғыстау өңіріне сапарынан қайраткердің дәрігерлік қызметі басталады. Дәрігерлік қызметін атқарып жүріп қазақ даласында зор қоғамдық жұмыспен де айналысады. Сол кезеңдерде жазған еңбектерінен А. Мамытұлының профессионалдық деңгейін, қоғамдық көзқарастарын, саяси позициясын, ұлтжандылық деңгейін бақылай аламыз.

Дәрігерлік қызметі кезеңінде жазылған еңбектерінің көпшілігі ҚР Ұлттық Кітапханасының қорында сақтаулы болғандықтан оларды зерделеудің мүмкіндігі туды. «Денсаулық жолында» [7], «Трахома» [8], «Соқырлық себептері» [9], «Теңге қотыры мен Соз» [10], «Теңге қотырдан сақтану жолдары» [11], «Әйелдерге кеңес» [12], аударылған «Балалар денсаулығын сақта!» [13] сынды кең көлемді еңбектері, жұқпалы аурулар мен жеке бас гигиенасына қатысты көптеген мақалаларын зерделей келе А. Мамытұлының сол кездердегі негізгі басты мақсаты жалпы қазақ қоғамының сау-саламаттығы, денінің және ойының саулығы болғандығына көз жеткіземіз. Олай дейтініміз еңбектерінің барлығы халықтың проблемасына айналған эпидемиялық аурулардың симптомдары, оларды алдын алу, емдеу және гигиеналық тазалық турасында халықты ағартуға бағытталған. Әрбір еңбегі қарапайым тілде, қара халыққа түсінікті түрде жазылған. Тіпті медициналық терминологияның өзі қазақы тілге бұрмаланып жазылыпты. Трахома – Тырақома [8], микроб – мекіроп, микроскоп – мекіроскоп, сифилис – теңге қотыр, градус – гирәдүс (гирәдүсниік), опухоль – ұра, дифтерит – қырылдақ, брюшной тиф – іш кезігі [7] т.б. терминдер қазақшаға тәржімаланғанымен қоса, анық түрде аурулардың не себепті туындайтындығын, оның алдын алу және емдеу үшін не істеу керектігін өте қарапайым түрде түсіндірілген.

Алашорда үкіметі таратылған кезеңнен кейін ұлттық интеллегенция өкілдерінің кеңестік ведомстволарда болса да халықты ағартуға ден қойған тенденцияны тарихтан білеміз. Сол тенденцияға Ахмет Мамытұлы да ілесіп, кеңестік Қызылорда, кейін Алматыдағы денсаулық сақтау ведомстволарында басшылық қызметтерімен айналысады. Сол кезеңдерде өз еңбектерін «Жаңа мектеп» журналы, «Еңбекші қазақ» газеті беттерінде жариялап отырады. Білік тоталитарлық үкімет қолында болғандықтан ақынның мақалаларында қазақ даласындағы оң өзгерістерге кеңестік үкіметтің себебі болды деген жолдарды кезіктіруге болады. Алайда ақынның қай мақаласында болмасын қазақтың емі, әлеуметтік жағдайы кеңестерге жылы сөзден артық тұрғандығын көре аламыз.

«Оқушылар, бетіңді ауылға бұр!» мақаласы қалада оқып жүрген қазақ жастарының ауылға оралып, елге пайда тигізер шаруалармен айналысуына үндейді. Қазақтың шаруалы азаматтарының да аталған игі іске қатынасуына шақырады [14]. «Бұл кімнің міндеті» мақаласында жұқпалы аурулармен ауыратын қазақ жеріндегі тіркелген жандардың статистикасы айқын көрсетіледі. Қалада да, далада да денсаулық үйірмелерін ашып, халықты ағарту және емдеу жұмыстарымен айналысуға шақырады [15]. «Бізге де уақыт» мақаласымен қазақтың бейқам жатпай, аурудан емді әулие-әнбиелерге барып сұрамай, ғылыми әдістерге жүгінулерін насихаттайды [16].

А. Мамытұлының тағы бір ерекше назар аудартарлық еңбегі «Егін өсіру жолдары» және «Өсімдік һәм олардың өмірі» Л.Л. Бессер мен А.А. Зубрилиннің еңбектерінің аудармасы. Аударма өте сауатты түрде, А. Мамытұлының еңбектеріне тән қарапайым тілмен жазылған. Еңбектерде суды жинаудың, сақтаудың, топырақ құрамының, суармалы егіншілік шаруашылығының қыр сыры толық қамтылған. Сонымен қоса, қазақ жерінде өсуге қолайлы өсімдіктер туралы да баяндалған. Егіншілік турасындағы еңбегіне алғы сөзді Ә. Бөкейханов өзі жазып:

«Өмір заңы, өмір салты талас, әдіс тартыс. Шаруа сақтауға келе жатқан шөл жойқынға қарсы амал, әдіс қылу керек, - деп пікір қалдырыпты [17].

Қорыта келе, мақаламызға арқау болып отырған қайраткердің ғұмыр жолында қазақ халқының саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайы әрдайым алғашқы орында тұрғандығын, саналы ғұмырының қай кезеңінде де ұлтының мүддесі мен өз принциптерінен аттамағандығын назарлай аламыз. Сол кезеңдегі озық ойлы азаматтармен иық тіресе қызметтес болып, ұлттық үкіметтің жаршысы болатын баспасөз беттерінде, кейін қазақ даласын жайлаған жұқпалы індеттермен күресе, түрлі ведомстволарды басқара отырып өзінің ерен тұлға екендігін айқындай түсті. Қарапайым кедей шаруаның отбасында дүниеге келіп, ілім-ғылым жиып, елін ілім-ғылымға баулыған қазақтың майталман ұлы шығыстың қос аруының бірі болған, қазақтың бағына туған Мәншүк Мәметованы да тәрбиелеуі қайраткер тұлғаға салмақ қосады. Әкесінің елі үшін еткен еңбегін ақтау мақсатын ғана көздеген Мәншүк Ахметқызы, соғысқа аттанып, әкесінің атын қазақ тарихына ойып қалдырып кетті. Осы ретте Ахмет Мамытұлының есімі тек аймақтық деңгейде ғана емес мемлекеттік деңгейде көтерілуі керектігі тарихқа берген адал баға болар еді деп пайымдаймыз.

Әдебиеттер:

- 1 *А. Мамытұлы. «Кеңес» өлеңдер жинағы. Қазан қ. 1912 ж.*
- 2 *А. Мамытұлы. «Сөз басы» / Ағайынды Кәрімовтер баспасы. 1913.*
- 3 *Тәж-Мұрат Мақсат. Батыс Алаш Орда (библиографиялық сөздік тәжірибесі). – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2003.*
- 4 *Қ. Сүндетұлы. Ахмет Мәметов және большевизмге қарсы күрескен газет / Дана журналы, №6-7. 2014 ж.*
- 5 *А. Мамытұлы. Шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар. Астана. 2018*
- 6 *Атылған журналистер. Орал өңірі газеті. 30 мамыр 2013 ж.*
- 7 *А. Мамытұлы. Денсаулық жолында. Қазақстан баспасы. 1930 ж.* /
url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1523942&simple=true&lang=kk#>
- 8 *А. Мамытұлы. Трахома (көз ауруы). Қазақстан баспасы. 1935 ж.* /

url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1523987&simple=true&lang=kk#>

9 А. Мамытұлы. Соқырлық себептері. Қазақстан баспасы. 1931 ж. /

url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1524044&simple=true&lang=kk#>

10 А. Мамытұлы. Теңге қотыры мен Соз. Қазақстан баспасы. 1926 ж. /

url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1517559&simple=true&lang=kk#>

11 А. Мамытұлы. Теңге қотырдан сақтану жолдары. Қазақстан баспасы. 1929 ж. / *url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1535049&lang=kk>*

12 А. Мамытұлы. Әйелдерге кеңес. Қазақстан баспасы. 1932 ж. / *url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1527514&simple=true&lang=kk#>*

13 А. Мамытұлы. Балалар денсаулығын сақта! Қазақстан баспасы. 1935 ж. /

url: <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1524036&lang=kk>

14 А. Мамытұлы. Оқушылар, бетіңді ауылға бұр! «Еңбекші Қазақ» газеті. №329. 1925 ж.

15 А. Мамытұлы. Бұл кімнің міндеті. «Еңбекші Қазақ» газеті. №353. 1925 ж.

16 А. Мамытұлы. Бізге де уақыт. «Еңбекші Қазақ» газеті. №351. 1925 ж.

17 Л.Л. Бессер. Егін өсіру жолдары. Аударушы А. Мамытұлы / КСРО халықтарының кіндік баспасы. М. 1924 ж.

ЖАҢАҚАЛА АУДАНЫНАН ШЫҚҚАН ТҮЛГАЛАР

Хайруллин А.С.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: khairullin1988@inbox.ru

Жаңақала өңірі қазір ел аузында ақиық алыптар мен жайсаң жандардың мекені деп орынды аталады. Тарих толқынына көз жіберсек бұл өлке өмірге ұлы күйшілер Құрманғазы мен Динаны, азулы ақындар Өтебай мен Білекті, терлігі құрғамай ақырып теңдік сұраған Исатай мен Махамбетті берді. Жаңақала топырағы талай-талай топ жарған тарландарды, камал бұзған батырларды, аузымен құс тістеген шешендерді арқалы ақындар мен құдіретті күйшілерді, дәулескер домбырашыларды дүниеге әкелді.

Көкжалды Құрманғазыдан бастап, бүгін бал бармақ домбырашыларға дейін аруақты даламызды дүбірлетіп қаншама саңлақтар өтті десеңші. Солардың бірі де бірегейі де Қали баба, Қали Жантілеуов, Жарық дүниеде тоқсан жылдан астам ғұмыр кешіп, сол өмірінің саналы жылдарының бәрін өнерге, халқының рухани игілігіне арнаған Қали баба шын мәнінде бақытты жан болды. Өнерге біржола ден қойған Қалекен өңіріндегі Тонғанбай, Жұматай, Төлепберген, Мекетай сынды бірінен-бірі өткен домбырашылардан Құрманғазының көптеген күйлерін үйренеді. Сонау қалың мал заманын да теңіне қосыла алмай қайғыдан құса болып, малдың құнына кеткен Қаражан сұлудың қапалы көңілін білдіретін Мәменнің «Қаражан ханым» деп аталатын қапалы күйін Қалекен өзінің әбден толысқан, кемел шағында керемет сұңғылалықпен, адамның ішкі шер-мұңын шымырлата сыртқа шығарып тартады екен. Қалекен үшін өткен ғасырдың отызыншы жылдарының бас кезі өнерде жолы ашылған, өмірінің бір шуақты жылдары болды. Маусымның 14-ші жұлдызында драма театрының сахнасында небір жайсандар жарқылдап, қайындай бұралып, ән қалықтатып, күй төкті. Осы байқау елден келген Қалекеннің бағын жандырды. Жанары шоқтай қызарып, аққұба жүзі нұрланып, қияға ұшқалы тұрған қыранға ұлы Ақан, Ахмет

Жұбанов дем берді. Кейін академик А.Жұбанов « Қали борандатқан, тез екпінді күйлердің орындаушысы. « Адай », «Терісқақпай» сияқты күйлерді әлі күнге шейін Қалидың өзіндей ешкімде де тарта алмайды, десек өтірікші болмаймыз.Қалекен Құрманғазы атындағы консерваторияның домбыра класының тұңғыш мұғалімі.Осынау білім ордасында қызмет атқарған жылдарында Қалекен талай қырандардың топшысын қатайтты. Бұл күндері әрқайсысы қазақ өнерінің дара тұлғаларына айналған Н.Тілендиев , Ш.Қажығалиев, Е. Рахмадиев, Ә.Есқалиев, Қ.Ахмедияров, А.Тоқтағанов, Т.Шәмелов, Ш.Әбілтаевтар Қалекеннен дәріс алып, тәлім тәрбиесін көрді. 2002 жылдың мамыр айының басында дүлдүл домбырашының 100 жылдық тойы Алматы қаласында, өзінің алтын ұясы Құрманғазы атындағы академиялық –халық аспаптар оркестірінің үлкен концертімен басталды. Қалекен арналған кешті ашқан КСРО халық артисі, ақиық азамат Ерғали Рахмадиев талғамды ойларын ортаға салып, ұлы Қалекенге ұлағатты сөзін арнады. Қалекен жөнінде – «Күйші Қали» атты жинақ жарық көрді. Бұл күндері Қали бабамыз атындағы саз мектебі және аудандық мәдениет үйі алдында, күйші кесенесіне күй алыбының ескерткіштері бой көтерді. Мәңгілік мазары заманауи талабына сәйкес жаңартылды. Қалекен –мәңгілік тұлға. Қазақ жұрты , қазақ өнері барда Қалекен де жасай бермек. Ал қазақ жұрты, қазақ өнері ыдүние тұрғанша тұра береріне күмән жоқ.

Қоғамға, өмірге жаңашыл көзбен қарасақ қазақтың ең соңғы және өркениетті ханы Жәңгір де осы аймақты билеген.Қазақта тұңғыш рет мектеп ашқан, генерал атағын алып, Қазан университетінің құрметті профессоры атанған, бірнеше тілді меңгерген Жәңгір хан елін жақсылыққа, ілім- білімге бағыттаған қайраткерлердің бірі.Осы өлкеден дәулескер домбырашылар Мәмен, Қали, Оқаптардың шыққанын, қазақ өнерін дүние жүзіне танытқан Шамғон сынды шандоздың, Тұяқ Шәмелов сияқты сан қырлы талант иесінің Жаңақала өңірінен екенін жерлестері әрдайым мақтан етеді. Өткен ғасырдың алғашқы оң жылдығында аудан көлемінде Кеңес өкіметін орнатуға белсене араласқан қайраткерлердің есімдері ұрпақ жадына тарих тақтасында қалды. Көрнекті мемлекет қайраткерлері С.Меңдешов, Н.Залиевтер осы

өңірге жаңа өмір орнату жолында белсенді еңбек етсе, Б.Қарменов, Л.Бектілеуов, Ж.Үмбеталиев, Д.Демесінов, Т.Қиламбеков сынды жерлестеріміз ақ гвардияшылармен қарумен айқасты.

Киелі де қасиетті өлкеден көптеген мемлекет қайраткерлері ұлы өмірге қанат қақты. Атақты М.Бутин, Ғ.Шоланов, І. Еділбаев, А.Дауылбаев, Х. Бақауов, Қ.Байғанин сынды ірі қоғам және мемлекет қайраткерлері де Жаңақала түлектері.

Тарихқа Ұлы Отан соғысы деген атаумен енген неміс-фашист басқыншыларына қарсы күресте Отанын жанқиярлықпен қорғаған ер жүрек Жаңақалалықтардың есімдері ешуақытта ұмтылмақ емес. Жаңақалалық жауынгерлер Б.Шайхимов, Ә.Молдағалиев, Қ.Бектасов, М.Жаданов, Т.Сертеков, М.Мирманов, Қ.Сәркенов, Т.Жетпісов, К.Ешкалиев, Н.Тілепов, Х.Ғабдушев, Н.Тілепбергенов, Е.Исмурзин, тағы басқаларының да ерлік майдан шежіресіне мәңгілік жазылады.

Ұлы Отан соғысы жылдарында неміс фашист басқыншыларына қарсы ұрыста жаңақалалық жауынгерлер де ерлікпен шайқасты. Соғыс жаңақалалықтарға да қайғы –қасірет әкеліп, қаншама жүректерге жазылмас жара салды. Майданға Жаңақала өңірінен 4000-нан астам боздақ аттанса, соның тең жартысына жуығы оралған жоқ. Жауға қарсы бір үйден бірнеше адам аттанып, қаншама жастың желегі түспеген жары жесір қалды десеңші. Ұмтыл ауылындағы Хайруллиндер әулетінен ағайынды Ғазез, Мажит, уыздай жас жігіттер Никас Қалышев, Қайырғали Есжанов соғыс басталған күннің ертесіне майданға аттанды. Буденный атындағы ұжымшардың мүшесі Х.Жақашева әжей Жангерей, Хангерей, Әділгерей, Сәлімгерей атты төрт ұлын майданға өз қолымен аттандырды. Майданға аттанған ағайынды Әділ, Сафи, Салық, Баденттерден ең кішісі Бадент қана елге жараланып оралып, қалған үшеуі ерліпен қаза тапты. Неміс-фашист басқыншыларына қарсы ұрыста А.Ахметов, Ә.Молдағалиев, Н.Қалышев, Ә.Мұқтаров, Х.Ғабдуллин, Т.Сертеков, Қ. Сәркенов, Қ.Досанов, М.Жаданов, Қ.Жәрдемөв, С.Сапаров, Қ.Бектасов, Х.Жумин, Т.Жақыпов, Х.Әбуғалиева, С.Айтқұлов, С.Жақсығұлов, М.Жүнісов, Е. Орақбаев, Б.Шайхимов, сынды жүздеген жерлестеріміз ерлікпен шайқасты. Осылардың ішінен С.Айтқұлов,

С. Жақсығұлов, М. Жүнісов, Е. Орақбаев Кеңес Одағы батыры атағына ие болды. Сондай-ақ, С.Ахмедияров, Д. Қаражумин, М.Мұстафин сынды жерлестеріміз жау тылына ерлік көрсетті. Ауданнан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері, кезінде «Қазақстанның ақсақалы» атанған С.Меңдешевтен бастап көптеген дарынды адамдар шықты. Олар: Ахмет Дауылбаев-қаржы, ауыл шаруашылығы министрі, М.Сапағалиев – Қазақ КСР МИнистрлер Кеңес төрағасының орынбасары, кейін министр, заң ғылымының докторы, Махбуза Нұрымбаева – Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Мәжкен Бутин-Қазақ КСР тамақ өнеркәсібінің министрі, экономика ғылымының докторы, Ғабдолла Шоланов-Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, М.Құлманов-медицина ғылымының докторы, Хамит Маданов-тарих ғылымының докторы, Әбілхамит Нарымбетов-филология ғылымының докторы, т.б. Сонымен бірге І.Еділбаев, Х.Бақауов, А.Жұбанов, Е.Өтеуов, С.Жаданов сияқты қайраткерлер шықты.

Ұлы Отан соғысы жылдарында тыл еңбеккерлері де жанқиярлықпен еңбек етіп, Ұлы Жеңісті жақындатуға зор үлес қосты. Сол жылдары ауданды М.Дайыров, Қ.Баймұханбетов, Ниязғалиева, Д.Ақмурзин, Б.Уәлиев деген адамдар басқарып, халықты ортақ іске жұмылдыруда көп істер атқарды. Тыл еңбеккерлері майданға азық-түлік, киім кешек жіберді. Сондай-ақ, майдан қажеті үшін трактор, автомобиль, жылқы жіберуді ұйымдастырды. Ауданның Буденный, Ворошилов атындағы ұжымшарлары мен «Пятимар» жылқы зауытынан жылқы іріктеліп алынды. Тек «Пятимар» жылқы зауытынан 2000-ға жуық соғыс қажеті үшін жіберілді. Буденный атындағы ұжымшардың мүшесі Кадырова Ақбөпе «Батыс Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасақтауға 60 мың сом ақша беріп, Бас қолбасшыдан алғыс алды, Аудан еңбеккерлері осы бастаманы қызу қолдап, «Батыс Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасауға 1020 мың сом ақша, 300 мың пұт астық жинап берді. Осындай жанқиярлық еңбек жоғары бағаланып, қоғамдық мал шаруашылығын дамытуға жетістіктері үшін аудан 1944 жылы Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің ауыспалы Қызыл Туына

жеңіп алды. Мал шаруашылығын дамытуды шебер ұйымдастырып және осы салада қажырлы еңбек еткен Л.Имашев, Е.Құтқожин, Ж.Иманғалиева, М.Беркітов, Д.Суханов, Ғ.Майхин, Қ.Темірғалиев, Ш.Ізбасаров, А.Жантөрин, Ш.Шалиевтер, Отанның ең жоғары наградасы Ленин Орденімен марапатталды. Ал М.Мирманов, Б.Кенжеғұлов, Т.Жұмағұлов, Н.Ақыналиев, Н.Қалиев, Қ.Жанарыстанов, Ә.Меңдібаев, Ж.Баймұханова, Ж.Әсепенбетов, А.Бисалиев, А.Үмбеталиев, Қ.Шәкімов, М.Қадырғалиев секілді еңбек өрендері Социалистік Еңбек Ері деген ең жоғарғы атаққа ие болып, Ленин ордені мен Орақ пен Балға Алтын медалімен марапатталған. Соғыстан кейін ауданда білім, мәдениет, денсаулық, басқа да салалар орасан зор қарқынмен дамыды. Соның ішінде экономиканың қайнар көзі-мал шаруашылығының өркендетуге жеке мән берілді. 1962 жылы аудан ажыратылғанда ауданның 8 ұжымшарына 27468 ірі қара, 275546 қой, 11683 бас жылқы, 2531 түйе малы болған. Ал 1952 жылы ауданда 3 клуб, 6 кітапхана, 5 қызыл отау, 2 тұрақты киноқондырғы, 1 аурухана, 1 санитарлық-эпидемиологиялық станса, 3 дәрігерлік участок, 11 фельдшерлік пункт жұмыс істеген. Еліміздегі тың игеру жылдары бірқатар еңбек адамдарын елге танымал етіп қана қоймай ауыл шаруашылығын жаңа технологиямен жабдықтауға да ықпал етті. Осы жылдарда А.Сариев, Д.Сұпығалиев, Қ.Нәубетов, Т.Қадыралиевтермен бірге Қ. Шоқабаева, С.Ниетқалиева, Б.Кареева, З.Ниханова сынды механизатор әйелдердің есімдері елге танымал болды.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Қазастанды бәсекеге қабілетті, дамыған 50 елдің қатарына қосу үшін бар күш –жігерін жұмсап жүрсе оған ұлтжанды елдің ұлтарактай бір бөлігі Жаңақала ауданының еңбеккерлері де өз үлестерін қосатынына сенім мол.

Әдебиеттер:

1. Мерғалиев Т.Т. Жаңақала ауданының тарихи-танымдық анықтамалығы. - Орал, 2009. - 14-176
2. З.С. Жүсіпқалиұлы. Қамыс-Самар-Жаңақала Штом. - Уральск: изд. «Полиграфсервис», 2018. - 457-458 б
3. З.Сисенғали. Тоқсанның төрінде Жаңақала. – Уральск: изд. «Полиграфсервис», 175-178б

4.3. Сисенғали, Т. Жанболатов. Жаңақала ауданы-Алматы: «Арыс» баспасы, 2016.-19-20 б

5.3. С. Жүсіпқалиұлы. Қамыс-Самар-Жаңақала I том.- Уральск: изд. «Полиграфсервис», 2018.-579-581 б

УДК 323.2 (574.1)

СТАЛИНДІК ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПЕДАГОГТАР

Зулкарова Т.Н.

М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: tursnai_93@mail.ru

Қазіргі кезеңде заман талабына сай ұлт тарихының ұлттық сана мен ұлттық рухты жоғары деңгейде дамытуға қызмет көрсетуі заңдылыққа айналып отыр. Ұлттың бірегейлігі мен біртұтас келбетін сомдайтын тарих ғылымы болып табылады. Сондықтан да, тарихшылардың тарих алдында уақыт арқалатқан жауапкершілігі зор. Ұрпақ арасындағы білім мен біліктілікке негізделген тарихи сабақтастықты жалғастыру және дамыту арқылы ұлттың рухы биіктей түседі. Кеңестік қоғам тұсындағы ұлт мүддесінің аяқ асты болған тұстарын объективті түрде зерттеп, шынайы зерделеу, тәуелсіздік жылдарында қазақ зерттеушілерінің басты нысанына айналды. Өйткені, кеңестік кезеңде қазақ халқының қайғы-қасіретке толы болған тарих беттерін ашуға мүмкіндік болған жоқ.

XX ғасырдың бірінші жартысында жазықсыз қудаланған қазақстандық зиялы қауымның тағдыры кеңестік кезеңде айтылмады және жазылмады, оның себебі қазіргі уақытта баршамызға мәлім. Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен кейін бұл мәселені зерттеу қолға алынды, алайда әлі де зерттеуді қажет етеді. XX ғасырдың басындағы қуғын-сүргін шаралары ой еңбегінің рухани болмысын меңгерген зиялылар үшін өте ауыр болып, олар рухани жағынан адам айтып түсіндіре алмас зардап шекті.

Ең алғашқы кезекте социалистік бастамаларға қарсы бағыттаған кез-келген сыни көзқарастарды жоюға қарсы бағытталған қатал жазалау шаралары жүзеге асырылды. Елге танымал көптеген қазақ ғалымдары мен зиялылары кеңестік құрылыстың жауларына айналды. Қабілетті ұлт өкілдері «ұлтшылдық», «панисламшылдық» және партияның «келіспеушілігі» үшін айыптап, қудалау кеңес үкіметінің бүкіл өмір сүрген жылдарында жалғасын тапты.

Қазіргі кезде ұлт зиялыларының тәуелсіздік жолындағы күресі мен қызметінің мәнін ашу, оның ортасындағы сабақтастықты көрсету тарихи таным үшін маңызды болып табылады [1; 5 б.]

1937-1938 жылдары Қазақстанда жүз мыңнан астам адам сотталып, олардың жиырма бес мыңы түрлі желеумен ешқандай сотсыз-тергеусіз атылған. Солардың арасында педагогтер қауымының көптеген өкілі, білім беру жүйесінің ұйымдастырушылары мен жетекшілері, мектеп, медресе ұстаздары, жоғары оқу орындарының оқытушылары болған». Қуғынға ұшырағандар қатарында біздің Батыс Қазақстан өңірінің педагогтары жетерлік.

Облыстық архив құжаттарында 1937 жылы Тайпақ ауданының мұғалімдері кезінде Алаш Орда үкіметін қолдағаны үшін жұмыстан босатылған. А.Муслажанов байдың ұлы, ұлтшыл болғандығы және аттесттау кезінде Алаш Орда үкіметімен байланысы болғандығын жасырған, Башенов мұғалім- Алаш Орда үкіметінің әскері қатарында болған, оқушыларға антисоветтік тәрбие берген, К.Есенбаев мұғалім болуға дайындығы жоқ, Алаш Орда үкіметінің құрамында белсенді үгіттеуші болып жұмыс жасаған, Қ.Айтжанов бастауыш мектеп мұғалімі, Алаш Орда үкіметі құрамында болған, колхозшылар арасында теріс үндеу таратқан деп түрлі айыптаулар тағылып, жұмыстан босатылған [2; 124 п.].

Сонымен қатар, облыстық партия комитеті мектеп бөлімдері және облыстық ағарту бөлімінің меңгерушілеріне өте құпия хат жіберген. Хатта бірнеше мұғалімдердің есімдері берілген. Хатта ағарту саласында кезіндегі Алаш Орданың белсенділері, бұрынғы

молдалар бар. Олар біздің арамызда жүрген «Халық жаулары», біз оларға мұқият болуымыз және жұмыстан алу керек делінген.

Олар Г.Абилов Сасықкөл орталау мектебінің мұғалімі. Әкесі өмір бойы мешіт ұстаған. Мешіті Елтай ауылында, осы күнге дейін бар деп көрсетілген. Абилов Алаш Орданың әскери сотының мүшесі болған. Қазір де халық дұшпаны болып отыр, Кеңес үкіметіне қарсы адамдардың бірі делінген. Абилов орта мектепте оқытушы болып жүріп, оқушыларды дұрыс оқытпаған. Бір жазу жұмысын бермеген. Ауылда арақ ішіп, карта ойнауды ұйымдастырған деп жалған айыптар таққан [2; 84 п.].

Г.Абилов 1938 жылы 13 ақпанда ұсталып, 15 ақпанда ең жоғары айып тағылған. 1958 жылы 13 қыркүйекте дәлелдердің жеткіліксіздігінен ақталып шыққан [3].

О.Калшеев Арал колхозы орталау мектебінің оқытушысы. Жымпитының ең атақты саудагері Өтештің немересі. Өз әкесі де бай болған.

1934 жылы Орал педтехникумына оқуға түскен. Бірақ оқудан және комсомолдан қуылған. Оқудан қуылғасын облыстық ағарту бөлімінен қағаз алып келіп, оқытушы болған 1936-1937 оқу жылында «Арал» мектебінде мектеп меңгерушісі бола жүріп, мектептің отынын ұрлап, өзі жаққан деген айыптар тағылған. Айыптар нәтижесінде жұмыстан шығарылған.

Даваров Хасан бұрын молда болған. Қаратөбеде ру мәселелеріне қатысқан. Сол үшін партиядан қуылған. 1933 жылы облыстық ағарту бөлімінен келіп, мұғалім болып орналасқан. Сонымен қатар адвокат болып, бірнеше сотталған адамдарға арыз жазуды үйретіп, 1934-1935 оқу жылында 15 күн оқуды тоқтатқан.

Маркс ауылында тұрып 1937 жылы мамыр айында мас болып, төбелес шығарған, жай шаруалардың балаларын сабаған.

Халық жауы Бекен мен бір пікірлес, тілектес болған. 1937 жылы сәуір айында оқытушылар конференциясында «Бекенді жамандап сөйлегендерге қарсы шығып» сендер Бекенді жамандауларыңыз бекер, оның сіңірген еңбегі мол деп көрсеткен. Осы конференцияда ашықтан ашық Маркс ауылының партия советімен жұмыс істей алмайтындығын айтқан.

Даваров Хасанды да жұмыстан алып тастауын өтінген.

Шнаров Жымпиты орта мектебінің оқытушысы. Ірі байдың баласы. 2000 қойы, 1000 жылқысы болған.

1937-1938 жылғы оқу жылында орта мектепте тәрбиеші болған. Сонда тұрмысы нашарлығынан 2 жетім бала қашып кетеді. Ол баланы шығарып қашырады. Бала жазда Облыстық НКВД қарауынан табылады. Шнаров тәрбиелеп тұрған балалар Ақ-қызыл болып соғысып(ақтарға жеңгізіп) ойнайды. Сондықтан оны жұмыстан шығару керек деп негізсіз айыптаулар тағып, жұмыстан шығаруды өтінеді.

Бейбитов Жымпиты орта мектебінің география пәнінің мұғалімі. Халық жауы Бекенмен тілектес, сырлас адам. Местиком қаржысынан 1975 сомды орынсыз жұмсаған. Оның ішінде 300 сомды «Халық жауы» Бекеннің әйелін емдеуге берген. Сондықтан оны жұмыстан шығаруды өтінеді [2; 85-86 п.].

Архив құжаттарын қарай отырып батыс қазақстандық мұғалімдерге түрлі негізсіз айыптаулар тағылғанын көруге болады.

Сөз жоқ, моральдық-адамгершілік ойлары, ізгі көзқарастары мен сенімдері үшін зардап шеккендердің ауыр салмағы, негізінен білім беру саласының өкілдеріне түскен. Себебі білімді, еркін көзқарастағы зиялы қауым өкілдерінен коммунистік билік қатты қауіптенген. Әрине, өткен ғасыр басындағы жаңа қоғам болашағы жайлы прогрессивтік пікірлерімен, өздерінің қалыптасқан этикалық-моральдық сенімдерімен ұлттық сана-сезімнің оянуына тікелей ықпал ететін алаштық идеядағы зиялы қауымның өздеріне үлкен қарсылас болатындығын сол уақыттағы билік басында отырғандар жақсы түсінді. Ол жөнінде: «Кеңестік жүйе сол замандағы қазақ зиялы қауымының қалың армиясынан халық ағарту жұмыстарын сауатты түрде ұйымдастыра алатын, сөйтіп тек қазақ халқын ғана емес, бүкіл Орталық Азия халықтарын біріктіре алатын қуатты күшті көрді» деп көрсетті.

Қазақ зиялыларының алысты көздеген демократиялық көзқарастары большевиктердің түпкілікті мақсаттарымен түбірінен сәйкес келмейтін. Сол кезеңдегі билік саясаты қазақ зиялыларын, олардың арқа сүйер қалың қауымы алдыңғы қатарлы өкілдері мұғалімдерді алдымен құртуға мақсатты түрде барған.

Қуғындалған мұғалімдер мен олардың трагедиялық тағдырлары арқылы қазақ халқының еркін ойлы болмысының ұлттық тәуелсіздікке жетуде қандай «тар жол, тайғақ кешуден» өткенін көруге болады. Сонымен бірге ол қоғамдық-саяси ауыр жағдайларға, әр адамның басындағы трагедиялық ауыр тағдырларына, жиырмамыншы ғасырдың бірінші жартысындағы қоғам үшін драмалық оқиғаларға қарамастан, ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі құндылықтарының өзегі бұзылмағанын атап көрсетеді. Осының өзінен-ақ қазақ халқының тауқыметті тарихы мен темірдей мықты ұлттық болмыс-бітімі айқын танылады [4;].

Әдебиеттер:

1. С.У. Бақтыөразов Қазақстанның Оңтүстік өңіріндегі саяси-қуғын сүргін: тағдырлар қасіреті: монография – Алматы «Тоганай Т», 2017- 344 б.
2. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві, № 786 қор, № 1мізімдеме, іс № 175, бума № 19
3. <https://ru.openlist.wiki/>
4. К.Матыжанов. Қуғын сүргінге ұшыраған ұстаздар // Егемен Қазақстан. – 2020. 5 қазан.

УДК 321.1824

1824 ЖЫЛҒЫ РЕФОРМА ЖӘНЕ БИЛІК ИНСТИТУТТАРЫ

Нұрбай М.Ә.

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

E-mail: aidanagybay@mail.ru

XIX ғасырдың алғашқы жылдарынан Ресей әкімшілігі қазақ жерін өзіне қосудың түрлі амалдарын қарастырады. Соның ішінде, қазақ жерін, билік жүйесін Ресей империясының заңдарына сәйкес біріктіру басталады. Ресей әкімшілігінің басты мақсаты қазақ жерінде хандық билікті жойып, территорияларды өзінің ықпалында ұстау болатын. 1822 жылы Орта жүзге

байланысты «Сібір қырғыздары туралы жарғы» мен 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» Орта жүз бен Кіші жүзде дәстүрлі әкімшілік, аймақтық басқару жүйесін өзгертті.

1823 жылдың 4 желтоқсанында «Орынбор қазақтары туралы жарғы Ресей сыртқы істер министрі К.В.Нессельродеге ұсынылды. Кіші жүздегі бұл реформаны дайындаушы Орынбор әскери губернаторы П.К.Эссен болатын. 1824 жылдың 31 қаңтарында Азия комитеті «Орынбор қазақтары туралы» жарғыны қарастырды. 1824 жылдың 31 наурызында министр К.В.Нессельроде Ресей Императорының жарғысына мақұлдағанын хабарлады. [1, 52б.]

Бұл реформа бойынша Кіші жүз территориясы үш бөлікке бөлінді: Батыс, Орта, Шығыс. Әрбір бөлік ауылдарға бөлінетін болды. Ауылдар 50-100 түтіннен тұратын болған. Кіші жүзде хандық билік жойылды. Реформаның құрылымы бойынша жаңа әкімшілік жүйе пайда болды. Кіші жүздегі билік жүйесі өзгеріп, жаңа билік институттары пайда болды. 1824 жылдың тамызында әр бөлікті басқаратын сұлтан-правительдер тағайындалды. Реформа бойынша сұлтан-правительдер Кіші жүздің билік жүйесіндегі ең жоғарғы топта болды.

Жаңа басқару жүйесі бойынша Кіші жүз қазақтарын басқару Орынбор шекара комиссиясына жүктелген. Сонымен қатар, 1824 жылғы реформа бойынша жоғарғы басқару органы болып Орынбор Азия басқармасы құрылады. Басқарманың құрамына төраға, 2 кеңесші, 2 ассессор, қазақтардан 4 депутат тағайындалып отырған. Бұл мекеменің негізгі міндеттеріне келетін болсақ Кіші жүз территориясына бақылау орнату болатын. Орынбор Азия басқармасы Ресей империясының сыртқы істер министрлігіне бағынды. [2, 40б.]

Тарихшы С. Мәшімбаев өз еңбегінде 1824 жылғы реформа туралы мынадай пікір айтқан болатын: «Кіші жүз жерін үшке бөліп, ішкі басқару ісінде хандықты жойғанымен 1824 жылы басқару жүйесі жергілікті ұлт өкілдерінің қолында қалды. Дегенмен бірқатар жаңа жүйе Кіші жүз қазақтарын Орынбор Шекара Комиссиясы арқылы басқаруды күшейтті. [2, 36б.] С.Мәшімбаев көрсеткендей Кіші жүздегі басқару жүйесі қазақтардың қолында қалды. Сонымен қатар, жаңа әкімшілік

жүйе қазақтардың дәстүрлі рулық жүйесі өзгеріссіз қалды. Бірақ, сұлтан-правительдер Орынбор әкімшілігінің бақылауында және оларға бағынышты болатын.

Сұлтан-правительдер Ресей әкімшілігі тарапынан қолдау көрді. Оларға майор шені беріліп, Ресей империясының шенеунігі ретінде саналды. Сұлтан-правительдерге жылына 1200 күміс рубль жалақы және қызметінен босатылған жағдайда зейнетақы тағайындалды. Сұлтан-правительдерге казак отрядтары бағынышты болды. Олардың саны 100-200 шамасында болды. Сұлтан-правительдер билігінің символы ретінде оларға император таңбасы бар жалау, алтын қанжар және нұсқаулықтар жиынтығы табысталған. [3, 87-88б.] Сұлтан-правительдердің негізгі қызметтерінің бірі ел аралап, салық жинау болған. Олар ал аралап болғаннан кейін рапорт жазып, Орынбор әкімшілігіне есеп беріп отыраған. Мысалы, «Сұлтандар салықтың дұрыс жиналуын тексеріп, түтін саны, халықтың саны, ауыл саны, ауыл, бөлімшелер туралы мәлімет алуы керек» - делінген. [2,40б.]

Жалпы, Ресей империясы қазақтарды билікке жүйесіне қатыстыра отырып отарлық саясатты жүргізді деуге болады. 1824 жылғы реформа бойынша сұлтан-правительдердің негізгі міндеттері былай анықталады: «Қырғыздардың іс-әрекетін бақылау, халықтың санын анықтап, түтін санын, мал санын әр уақытта біліп отыру, үкімет нұсқауларын орындау. Қазақтар арасындағы барымтаға жол бермеу. [2, 39б.]

Кіші жүздің батыс бөлігіне сұлтан-правитель болып Қаратай Нұралыұлы, шығыс бөлікке Жұма Құдаймендіұлы, орта бөлікке Темір Ералыұлы бекітілді. [4, 69б.] Жалпы, 1824-1869 жылдар аралығында 16 адам сұлтан-правитель қызметінде болған. Алғашқы жылдары сұлтан-правительдер жиі ауысып отырған. Орынбор әкімшілігі жиі ауысудың себебі сұлтандардың бұйрықтар мен өз міндеттерін дұрыс атқармауынан деп көрсеткен. Кейін бұл үрдіс тоқтап, сұлтан-правительдер өз қызметін тұрақты атқаратын болды. 1841 жылы Шығыс бөліктің сұлтан-правителі Шотай Бақтыгерейұлы өз қызметінен босатылған. Кейбір деректерде Шотай Бақтыгерейұлының қызметтен босатылуының негізгі себебі Шығыс бөлікте Кенесары Қасымұлы бастаған жасақтың белсенді болуы деп айтылады.

Яғни, орыс әкімшілігі Шотай Бақтыгерейұлына сенімсіздік танытқан. Ал тарихшы С. Мәшімбаевтың дерегінше Шотай Бақтыгерейұлы пара алғаны және міндетін атқармағаны үшін қызметіне босатылған. [2, 46б.]

XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап бір әулеттен шыққан сұлтандардың билеуші болып тағайындалуы жиілей бастады. Мысалы, Баймұхамбет Айшуақов Батыс бөліктің билеушісі болса, ұлы М.Баймұхамедов Орта бөліктің билеушісі болды. [3, 90б.] Кіші жүздегі Қайып хан әулеті Шығыс бөлікте ықпалды болды.

Шығыс бөліктің сұлтан-правителі Ахмет Жантөрин (1810-1851) өте ықпалды билеушілердің бірі болды. Оның Орынбор әкімшілінің және өзіне бағынышты рулар арасында беделі зор болған деген деректер бар. [3, 90б.] Мысалы, Ахмет Жантөрин туралы мынадай пікір бар: «орыс әліпбиін үйренді, орыс кітаптарын оқыды, ол өзінің тайпаластары арасында зор беделге ие болды, оның арманы қырғыздарды (қазақтар) орыс мәдениетіне үйрету болатын». [5, 396-397б.]

40 жылдан астам уақыт қызмет еткен сұлтан-правительдер институты 1868 жылдың 21 қазанындағы «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарын басқару туралы» жарғысы бойынша жойылды. Көптеген сұлтан-правительдер зейнетке шықты, ал кейбір сұлтандар басқа қызметке ауысты. Мысалы, Батыс бөліктің билеушісі болған А.Сейдалин Николаев уезінің соты қызметіне ауысты. [3, 91б.]

Жалпы, сұлтан-правительдер институты 1824 жылғы жарғының Кіші жүзде орындалуының басты инструменттерінің бірі болды. Сұлтандар Ресей әкімшілігі мен қазақ қоғамы арасындағы байланыстырушы фактор болды деуге негіз бар.

1824 жылғы жарғыдағы кейбір кемшіліктер бірқатар өзгерістерді талап етті. Мысалы, шекаралық аймақтардағы тұрғындар мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас шиеліністі болатын. Осыған байланысты, 1831 жылы Орынбор губернаторы П.П.Сухтелен (1830-1833) Кіші жүзде «дистанциялық басқару» жүйесін енгізді.

Реформаға сәйкес Кіші жүздегі Батыс, Орта, Шығыс бөліктер шекаралық және далалық аймақтарға бөлініп, аймақтар

дистанцияларға бөлінді. Орта бөлікте 13 дистанция құрылса, Батыста 8 дистанция құрылды, ал Шығыста 21 дистанция құрылды. [5, 210б.] 1844 жылға қарай барлық дистанциялардың саны 52-ге жетті. Дистанциялардағы халық саны әртүрлі болды. Кейбір дистанцияларда түгін саны 100-ге жетсе, кейбірінде 1000-ға дейін жетті. [1, 55б.]

Дистанциялық жүйенің құрылуы жана қызметтердің пайда болуына әкелді. Дистанцияларды басқару үшін дистанция бастықтары тағайындалды. Дистанция бастықтарының негізгі міндеті халық саны, түгін саны туралы есеп беру. Сонымен қатар, өзінің аймағының тыныштығын бақылау болды. Жалпы, дистанциялық басқару жүйесі шекаралық аймақтарды бақылау үшін, әкімшілікке қарсы түрлі «заң бұзушылықтарды» болдырмау үшін құрылған болатын.

Дистанция бастықтары сұлтан-правительдерге бағынышты болды. Дистанция бастығына үміткерлерді сұлтандар Орынбор шекара комиссиясына ұсынып отырды. Тізімнен лайықты адамдар таңдалып, қызметке тағайындалып отырды. [6, 75б.]

Дистанциялық басқару жүйесі енген уақытта Батыс бөлікте сұлтан-правитель болып Баймұхамед Айшуақов (1830-1847 жж.), Орта бөлікте Арыстан Жантөрин (1841-1855жж.), Шығыс бөлікте Шотай Бақтыгерейұлы (1835-1841жж.) басқарды. [2, 41б.]

Әрбір дистанция басшысы қызметіне қарай мемлекеттен жалақы алып отырған.

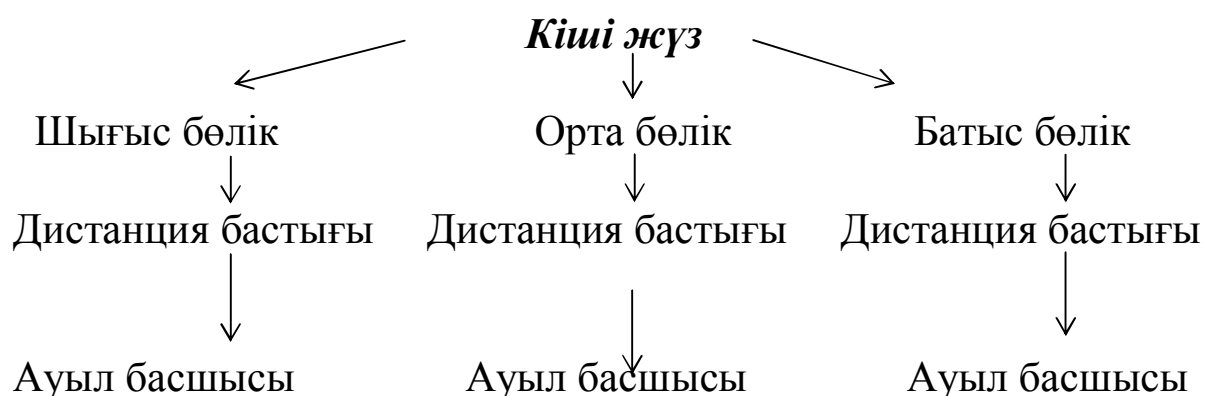
I дәрежелі басшы – жылына 75 сом күміс ақша.

II дәрежелі басшы – жылына 50 сом күміс ақша.

III дәрежелі басшы – жылына 30 сом күміс ақша [2, 43б.]

Бірақ, сұлтан-правительдермен салыстырғанда дистанция бастықтарына өмірлік зейнетақы тағайындалмаған. Архив құжаттарында 9-дистанция басшысы Тәуке Айшуақовтың Батыс бөліктің сұлтан-правителі Баймұхамед Айшуақовқа хат жазып өзіне зейнетақы тағайындауын өтінген. Бұл өтініште Тәуке Айшуақов өзінің 1831-жылдан бері дистанция басшысы екендігін, жасының 60-тан асқандығын, үлкен отбасын асырауға қаржысының жетпейтіндігін жазады. [7, 14б.]

Кіші жүз қазақтарын басқарудың 1831 жылғы жүйесі мынадай болды:

Дистанциялық жүйе қазақтардың рулық негізін есепке алған жоқ. Яғни, дистанциялар жер жағдайына қарай бөлінген болатын. Осылайша, Кіші жүз рулары бір-бірімен тығыз араласа бастады.

Сұлтан-правительдерден бөлек дистанция бастықтары, ауыл старшындары әкімшілік тарапынан марапаттаулар алып отырған. Құжаттарда көптеген дистанция бастықтары, старшындардың қызметтеріне байланысты марапатқа ұсынылатындығы жайлы жазылған. Мысалы, 19-дистанция бастығы Турмамбет Күнбасов 1839 жылғы Хиуа экспедиция барысында көмектескені үшін әкімшілік тарапынан марапатталған. [7, 216.] Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс барысында орыс әскеріне көмектескені үшін көптеген сұлтандар, дистанция бастықтары марапатталған.

Шекаралық шептерді басқару үшін құрылған дистанциялық басқару жүйесі 1868 жылғы реформа бойынша жойылды. Дистанциялық басқару жүйесі Орынбор әкімшілігіне шекаралық шептерде орналасқан қазақтарды бақылауға, далалық аймақтардағы қазақтарды басқарып, бақылауға жағдай туғызды.

Дистанциялар өз ішінде ауылдарға бөлінді. Ауылдарды басқару үшін ауыл старшыны тағайындалып отырды. Ауыл старшынына үміткерлерді ауыл тұрғындары дистанция бастықтарына ұсынып отырды. Дистанция бастықтары ауыл старшынын үміткерлер арасында іріктеп, тағайындап отырды. Ауыл старшыны дистанция бастықтарына бағынышты болды.

XIX ғасырда Ресей әкімшілігі Қазақ даласын басқаруға арналған бірнеше әкімшілік реформалар жасады. 1824 жылғы «Орынбор қазақтары туралы жарғысы» бойынша жаңа басқару

жүйесі, жаңа басқару қызметтері пайда болды. Бұл реформалар нәтижесінде сұлтан-правительдер, дистанция бастықтары, ауыл старшындары т.б. қызметтер пайда болды. Ресей әкімшілігі басқарудың жаңа жүйесін ойлап табу арқылы қазақ жүздерін өзіне бағынышты еткісі келді. Ал, қазақ элитасы бұл реформалар арқылы өздерінің орнын, ықпалын сақтап қалғысы келді. Сол себепті, кейбір сұлтандар жаңа басқару жүйесіне үйренді. Сол арқылы өздеріне бағынышты руларға ықпалын сақтады. Дегенмен Ресей әкімшілігі сұлтан-правительдер, дистанция бастықтарын қатаң бақылауда ұстады, қызметтерін тексеріп отырды. Яғни, қызметке тәртіпті, әкімшілікке адал адамдар алынды. Осы басқару жүйесінде көптеген қазақтар Ресей әкімшілік басқару жүйесінде төменнен жоғары қызметке дейін көтеріліп отырды. XIX ғасырдың ортасына қарай билік институттары толық қалыптасты деуге болады. 1824 жылғы реформа бойынша жасалған билік институттары 1869 жылы жойылып, жаңа басқару жүйесі қалыптасты.

Әдебиеттер:

1. Избасарова Г.Б. *Политика Российской империи в казахской степи первой половине XIX в. // Вестн. Моск. Ун-та. Серия 8. История. 2017. №2. // ғылыми электронды кітапхана «cyberleninka.ru»*
2. Мәшімбаев С. *Патшалық Ресейдің отарлық саясаты (оқулық). – Алматы, «Санат», 1994. – 136б.*
3. Султанғалиева Г. *Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование направление деятельности (XIX) // Acta Slavica Laponica, Tomus 27, 77-101б.*
4. Избасарова Г.Б. *Принципы функционирования властной элиты степи в политической организации Российской империи (на примере службы султана Ахмет Джантюрин)* // Вест. Моск. Ун-та. Серия 8. История. 2015. №5/6 // ғылыми электронды кітапхана «cyberleninka.ru»
5. Добросмыслов А.И. *Тургайская область. Исторический очерк. Актобе, 2010 // электронды кітапхана «Twirpx.com»*

6. *Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. Москва, 1997. // электронды кітапхана «Тwіrрх.com»*
7. *История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Алматы, 2006. 959б. XVIII том, часть 2.*

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС/ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Нургалиева А.М.

СОВМЕСТНАЯ РАБОТА НАУЧНЫХ СООБЩЕСТВ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ КАЗАХСТАНА И РОССИИ ПО СОЗДАНИЮ КУЛЬТУРНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЯСА СВЯТЫНЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА.....3

Гумарова А.Е.

НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....9

Макабаева А.М.

УВИДЕТЬ В КАМНЕ ГРАЦИЮ К 25-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ОТКРЫТИЯ МАВЗОЛЕЯ КУРМАНГАЗЫ.....11

Калиева Ж.А.

РЕСЕЙ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ САКРАЛЬДІ ГЕОГРАФИЯҒА ҚАТЫСТЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТУРАЛЫ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ.....15

СЕКЦИЯ 1

«ЕСТЕ САҚТАУ ОРЫНДАРЫ: ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕСІ»/«МЕСТА ПАМЯТИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»

Тукешева Н.М. Ташай К.К.

КОМПЛЕКСНОЕ ИЗУЧЕНИЕ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....26

Мырзабаева Б.М.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ МӘДЕНИ ҚАТЫНАСТАРЫ.....33

Рыскалиев Т.Х., Саркулова Г.С.

ЖИЗНЕННЫЕ КОРНИ КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ.....36

Есенгалиева В. А.

РОЛЬ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА.....47

Айткулова А.Е.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШЕТЕЛДЕГІ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ.....53

Джакупова А.Г.

РОЛЬ ЖАНГИР ХАНА В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....56

Балжанова Г. Ж.

ХАСАН НҰРМҰХАМЕДОВ – АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ.....61

Әділгереева Н.А.

ОРАЛДАҒЫ ШЕШЕН ДИАСПОРАСЫ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒДЫРЫ.....66

Жексенов А.Б.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГАЗ ӨНДІРІСІНІҢ ТАРИХЫ.....73

Ғұбай А.С.

АҚЖАЙЫҚ АУДАНЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЕҢІСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....80

СЕКЦИЯ 2
**«МӘДЕНИ ЕСТЕЛІКТЕРДІ ТАРИХИ ӘДЕБИЕТТЕ,
МЕМУАРИСТИКАДА, КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ ҚҰЖАТТЫҚ ЖАНРДА САҚТАУ
МӘСЕЛЕСІ»/ «ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ В
ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ, МЕМУАРИСТИКЕ, ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
И ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ЖАНРАХ»**

Науанова К.М., Есеева Г.Н.	
Приграничное сотрудничество Казахстана и России в области культуры.....	91
Тастаева Ж.К.	
Краеведческая работа с учащимися в школе как метод пропаганды знаний об истории родного края.....	106
Аюпова М.В.	
Қаратөбе ақ құм қазынасы.....	110
Жвыкова Е.А.	
Приграничное сотрудничество в области культуры Западно-Казахстанской области и Оренбургской области.....	115
Калиева Н.Б.	
Білім мен ғылым саласындағы шекаралық байланыстар.....	123
Басанбаев А.М.	
Шекаралық ынтымақтастықтағы Жайық өзенінің ролі.....	127
Махамбетова М.А.	
Қазіргі таңдағы қазақстан-түрік қатынастарының даму динамикасы.....	109
Саркулова Г.С., Әмен А.Ж.	
Жад (естелік) орындарының тарих ғылымы жүйесіндегі орны.....	135
Әмен А.Ж.	
Ұлы даланың көкке самғаған қыраны. Н.Майданов хақында.....	141
Шамурادова Г.Ж.	
Бекет ата мешітінің тарихы оғыланды жеріндегі Бекет ата жерасты мешіті (XVIII-XIX ғғ.).....	146
Кадешова А.К.	
Хұсни-Жамал Зұлқарнайқызы Нұралыханова –қазақ әйелдерінен шыққан тұңғыш мұғалім.....	158
Зинуллина Н.М.	
Ахмет Мәметұлының еңбектеріндегі саяси-әлеуметтік көзқарастары.....	162
Хайруллин А.С.	
Жаңақала ауданынан шыққан тұлғалар.....	170
Зулпқарова Т.Н.	
Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған батыс қазақстандық педагогтар.....	175
Нұрбай М.Ә.	
1824 жылғы реформа және билік институттары.....	179

**«ҚАЗАҚТАРДЫҢ РУХАНИ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ ТУРАЛЫ БІЛІМДІ ЗЕРТТЕУ
МЕН НАСИХАТТАУДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ»**

тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической онлайн конференции

**«ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ИЗУЧЕНИИ И ПРОПАГАНДЕ ЗНАНИЙ
О ДУХОВНЫХ СВЯТЫНЯХ КАЗАХОВ»**

**АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ**

Көлемі 11,8 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 5.
Объем 11,8 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 5.

Западно-Казакстанский университет им. М.Утемисова, 2021.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазакстан университеті, 2021.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.